BIBLIOTHECA
SCRIPTORVM GRAECORVM ET ROMANORVM
TEVBNERIANA

C. SALLVSTIVS CRISPVS
CATILINA IVGVRTHA
ORATIONES ET EPISTVLAE EXCERPTAE DE HISTORIIS

RECOGNOVIT
AXEL W. AHLBERG

EDITIO MAIOR

1763

LIPSIAE
IN AEDIBVS B.G. TEVBNERI

C. SALLUSTI CRISPI
CATILINA IUGURTHA

ORATIONES ET EPISTULAE EXCERPTAE DE HISTORIIS

RECOGNOVIT

AXEL W. AHLBERG

EDITIO MAIOR

LIPSIAE IN AEDIBUS B. G. TEUBNERI MCMXIX

Printed in Germany

PRAEFATIO

1. *Codices,* quibus Catilina et Iugurtha Sallustii tradita sunt, in duo genera discedunt.

a) *Mutili* (maiusculis litteris signati[1]) lacuna in extrema parte Iug.: 103,2 *quinque delegit* — 112,3 *et ratam* laborant; quae lacuna in multis codicibus recentiore manu suppleta est.

P cod. Parisinus 16024, olim Sorbonnensis 500, saec. X scriptus. verba Iug. 113,3 *conloquio decretum* et quae sequuntur perierunt (= *P* priorum editorum).

A cod. Parisinus 16025, olim Sorb. 1576, eiusdem aetatis (= P^1 prior. edit.).

C cod. Parisinus 6085, exeuntis saec. X vel ineuntis saec. XI. post finem Iug. oratio Bocchi (c. 110) prima manu adscripta est, tum recentiore manu tota lacuna suppleta (= P^2 prior. edit.).

B cod. Basileensis A. N. IV 11, saec. XI scriptus. ut in C, ita in hoc codice Iug. 110 in fine libri prima manu adscripta (= *B* prior. edit.).

N cod. Palatinus 889, olim Nazarianus, ineuntis saec. XI (= *N* meae editionis Upsaliensis).

K cod. Palatinus 887, olim Kemnati humanistae, saec. X vel XI exaratus. Iug. 102,11 *bene ficiis* desinit, reliqua posterior manus supplevit (= *K* edit. Upsal.).

H cod. Berolinensis 205, olim Philipps. 1902, saec. XI scriptus. lacunam alia manus paulo post supplevit (= *H* edit. Upsal., *h* Maurenbrecheri: Sallustiana I. Heft: Die Überlieferung der Iugurthaluecke [a. 1903]).

M cod. Monacensis 4559, saec. XI vel XII scriptus. praeter lacunam Iug. 28,1 *pecunia* — 31,12 *sunt ii qui* (= folia 23^b et 24^a codicis) recentior manus scripsit (= M^2 prior. edit.).

T cod. Turicensis bibl. reip. C 143a, saec. XI exeuntis. lacuna post suppleta (= *T* prior. edit.).

---

1) Mutilis, qui apud Dietschium et in mea editione Upsaliensi (a. 1911–1915) siglis P^1, P^2, M^2 notati sunt, nova sigla indidi **A, C, M,** ut — id quod nunc fieri solet — numeri litteris adfixi primam et correctricem manus significarent.

D cod. Parisinus 10195, olim Echternacensis, eiusdem fere aetatis, glossis germanicis praeditus. lacuna recentiore manu suppleta (= *D* edit. Upsal., *E* Mausenbrecheri).

F cod. Hauniensis 25, olim Fabricianus, eiusdem temporis. extrema Iug. pars inde ab 103,2 usque ad finem recentiore manu scripta (= *F* prior. edit.).

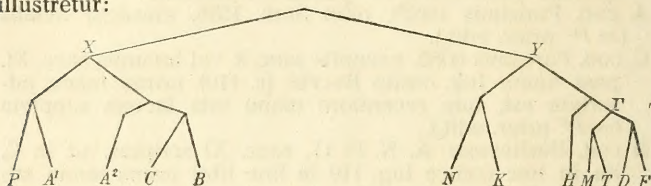
Omnes hi codices manum correctricem passi sunt. inprimis correcturarum **P^2**, **A^2** vis est maxima, cum eae a prima manu exiguo temporis intervallo disiunctae sint.

Γ littera codices **MTDF** consentientes sum complexus.

X consensum codicum **PACB** vel omnium vel trium significat.

Y consensum ceterorum codicum (**NKHΓ**) vel omnium vel plurimorum significat.

Cognatio mutilorum, quam in Prolegomenis ad Sallustium (Gotoburgi 1911) p. 6—67 explicavi, hoc fere stemmate illustretur:

Accedunt in lacuna Iug. recensenda hi mutili, in quibus lacuna paulo post aetatem prioris manus suppleta est:

Q cod. Parisinus 5748, saec. XI scriptus (= P^4 prior. edit.)

R cod. Vaticanus 3325, saec XII exeuntis (= V^1 edit. Upsal., *v* Maurenbrecheri).

b) *Integri* (minusculis litteris signati) totum Iugurtham exhibent.

l cod. Leidensis Voss. lat. 73, saec. XI scriptus in fine valde mutilatus Iug. 109, 4 *praeterea* ‖ desinit (= *l* edit. Upsal., *L* Maurenbrecheri).

s cod. Lipsiensis bibl. sen. rep. I fol. 4, eiusdem saeculi (= *s* prior. edit.).

n cod. Parisinus 6086, eiusdem aetatis. Iug. 108, 2 *consulto esse* ‖ exit (= *n* edit. Upsal.).

m cod. Monacensis 14477, eiusdem aetatis. Iug. 106, 1 *Volux adveniens* ‖ desinit (= *m* prior. edit.).

Praeter hos in lacuna Iug. adhibitus est:

π cod. Palatinus 883, saec. XII scriptus (= *π* edit. Upsal. et Maurenbrecheri).

Integri codices cognatione a mutilis diversa non coniunguntur, sed alii ad alios mutilos propius se adplicant, ut **ls** a **X**, **mn** ab **Y** saepius stant. Cf. Prolegomena p. 68—86.

c) **Orationes et epistulas** non tantum Catilinae Iugurthaeque sed etiam Historiarum servatas tradit

V cod. Vaticanus 3864, saec. X exaratus. de indole huius codicis in Prolegomenis p. 104—117 egi.

2. *Testimonia* veterum scriptorum permulta sunt: inde ab primo p. Chr. n. saeculo usque ad tempora medii aevi scriptores verba, locutiones, enuntiata Sallustii adferunt, quibus vel sententias exornent vel rebus fidem tribuant vel res grammaticas illustrent.

Ea testimonia, quae ad certum locum referri possunt, sive auctor Sallustium nominat sive non, in apparatum criticum recepi, asterisco * addito, ubicumque nomen Sallustii deest.

Imitationes, quae sermonem Sallustianum tantummodo redolent, aspernatus sum, nisi quod paucis locis eas ad lectiones stabiliendas adhibui.

Hic scriptores enumerantur scriptaque, in quibus verba leguntur e Sallustio sumpta. notas, quibus in app. crit. usus sum, uncis ( ) inclusi.

Adnotationes super Lucanum, ed. I Endt *(adnot. sup. Lucan.).*

Agrœcii de orthographia, ex recensione H. Keilii *(Agroec. gramm. VII).*

Albini Magistri orthographia, ex recens. H. Keilii *(Albinus gramm. VII).*

Arusiani exempla elocutionum, ex recens. H. Keilii *(Arus. gramm. VII).*

Aurel. *Augustini* confessiones, ex recognitione P. Knœll *(Aug. conf.).*

— de civitate dei, tertium recogn. B. Dombart *(Aug. civ.).*

— de natura et gratia, rec. C. F. Vrba et J. Zycha [Corp. Vind. 60] *(Aug. nat. et grat.).*

— epistulae, rec. A. Goldbacher [Corp. Vind. 34 ut 44] *(Aug. epist.).*

— principia dialecticae, recogn. et adn. Crecelius *(Aug. dialect.).*

— quae feruntur regulae, ex recens. H. Keilii *(Aug. gramm. V).*

Ausonii ad Gratianum gratiarum actio: opuscula rec. R. Peiper *(Auson. grat. act.).*

Bedae liber de arte metrica, ex recens. H. Keilii *(Beda gramm. VII).*

Charisii institutio grammatica, ex recens. H. Keilii *(Char. gramm. I)*.
Ciceronis in L. Catilinam orationes, ed. F. W. Müller *(Cic. Catil.)*.
Claudii Donati interpretationes Vergil., ed. H. Georgii (*Claud. Don.*).
Cledonii ars grammatica, ex recens. H. Keilii (*Cledon. gramm. V)*.
Commenta Bernensia ad Lucanum, ed. H. Usener (*Comment. Lucan.)*.
Dictys, ed. F. Meister (*Dict.)*.
Diomedis ars grammatica, ex recens. H. Keilii (*Diom. gramm. I*).
Aelii *Donati* commentum Terenti vol. I, II, ed. P. Wessner *(Don. Ter.)*.
Eugraphii commentum Terenti vol. III, ed. P. Wessner *(Eugraph. Ter.)*.
Eutychis ars de verbo, ex recens. H. Keilii *(Eutych. gramm. V)*.
Iulii *Exuperantii* epitome, ed. G. Landgraf et C. Wegman *(Exup.)*.
Festi de verborum significatu, ed. W. M. Lindsay *(Fest.)*
Firmici Materni de errore profan. religionum, ed. K. Ziegler (*Firm. err.)*.
L. Annii *Flori* epitomae libri II, ed. O. Rossbach (*Flor. epit.*).
Frontini strategamaton libri IV, ed. G. Gundermann *(Frontin. strat.)*.
M. Corn. *Frontonis* et M. Aurelii Imperatoris epistulae, rec. Naber (*Fronto.)*. — Accedunt adnotationes Hauleri 'Sallustcitate bei Fronto' in Rhein. Mus. 54, 161–170 *(Hauler)*.
A. *Gellii* noctes Atticae, ed. C. Hosius *(Gell.)*.
Hegesippus, ed. Weber et Caesar *(Heges.)*.
Hieronymi adversus Iovinianum [Migne 23] *(Hier. adv. Iovin.)*.
— commentarii in Ezechiel, Ezram [Migne 25], epist. ad Ephes. [Migne 26]. *(Hier. in Ezech., in Ezram, in Eph.)*.
— liber de nominibus hebraicis [Migne 23] *(Hier. nom. hebr.)*.
— epistulae [Migne 23] *(Hier. epist.)*.
— vita S. Hilarionis [Migne 23] *(Hier. vita Hilar.)*.
Isidori originum s. etymologiarum libri, ed. W. M. Lindsay. *(Isid. orig.)*.
Lactantii Firmiani divinae institutiones, ed. S. Brandt *(Lact. inst.)*.
T. *Livi* ab urbe condita libri, rec. G. Weissenborn et M. Müller *(Liv.)*.
— periochae omnium librorum, ed. O. Rossbach (*Liv. perioch.)*.

Macrobii excerpta, ex recens. K. Keilii *(Macr. exc. gramm V)*.
— Saturnalia, iterum recogn. F. Eyssenhardt *(Macr. sat.)*.
Pomponii *Melae* de chorographia, recogn. C. Frick *(Mela.)*.
Nonii Marcelli de compendiosa doctrina libri XX, ed. W. M. Lindsay *(Non.)*.
Paulii *Orosii* presbyteri historiarum adversum paganos libri VII, rec. C. Zangemeister *(Oros. hist.)*.
Papyri Oxyrhynchus, ed. Grenfell and Hunt, Vol. VI *(Papyr. Oxyr.)*.
Pompei commentum artis Donati, ex recens. H. Keilii *(Pomp. gramm. V)*.
Porphyrionis commentarii in Horatium, recens. G. Meyer *(Porph. Hor.)*.
Prisciani institutiones grammaticae, ex recens. M. Hertzii *(Prisc. gramm. II III)*.
Probi catholica etc., ex recens. H. Keilii *(Prob. cath. gramm. IV)*.
Ps.-Asconii commentarii in Cic., ed. Orelli-Baiter *(Ps. Ascon.)*.
Ps.-Sallustii in M. Tullium invectivae, de republica: Sallustius tertium recogn. H. Jordan *(Ps. Sall. in Tull., rep.)*.
M. Fabi *Quintiliani* institutio oratoria, recens. E. Bonnell, ed. L. Radermacher *(Quint. inst.)*.
Marius Plotius *Sacerdos*, ex recens. H. Keilii *(Sacerd. gramm. VI)*.
Scholia in Horatium: Pseud-Acronis Scholia in Horatium vetustiora, ed. O. Keller *(Schol. Hor.)*.
— *in Iuvenal. sat.*, ed. Jahn *(Schol. Iuv.)*.
— *in Stat.: Lactantii Placidi* qui feruntur commentarii in Statii Thebaida, recens. R. Jahnke *(Schol. Stat. Theb.)*.
— *Bernensia ad Vergilii* bucolica atque georgica, ed. H. Hagen *(Schol. Verg. Bern.)*.
— *Veronensia: Servii* grammatici *in Verg.* carm. commentarii III fasc. II. ed. H. Hagen *(Schol. Verg. Veron.)*.
L. Annaei *Senecae* controversiae, ed. Kiessling *(Sen. contr.)*.
L. Annaei *Senecae* ad Lucilium epistulae morales, ed. O. Hense *(Sen. epist.)*.
— de beneficiis, ed. Hosius *(Sen. benef.)*.
— naturales quaestiones, ed. Gercke *(Sen. nat.)*.
Sergii de littera, de syllaba etc., ex recens. H. Keilii *(Serg. gramm. IV)*.
Servii grammatici qui fer. in Vergilii carmina commentarii, recens. G. Thilo et H. Hagen *(Serv.)*.
Marii *Servii* Honorati commentarius in Donati artem, ex recens. H. Keilii *(Serv. gramm. IV)*.
Sidonii Apollinaris epist. et carm., rec. et emend. Luetjohann *(Sidon. epist.)*.

Sulpicii Severi chronica, ed. C. Halm [Corp. Vind. 1] *(Sulp. Sev. chron.)*.
Taciti libri ab excessu divi Augusti, rec. C. Halm *(Tac. ann.)*.
Trebellius Pollio: Scriptores historiae Augustae, iterum rec. H. Peter *(Treb.)*.
Incerti de *ultimis syllabis* liber, ex recens. H. Keilii *(Ult. Syll. gramm. IV)*.
Valeri Maximi factorum et dictorum memorabilia, recens. C. Kempf *(Val. Max.)*.
Vegeti Renati epitoma rei militaris recens. C. Lang *(Veg. mil.)*.
S. Aurel. *Victoris* liber de Caesaribus, recens. F. Pichlmayer *(Aur. Vict. Caes.)*.
[Q. Fabii Laurentii] *Victorini* explanationes in rhetoricam M. Tullii Ciceronis: Rhetores latini minores, emend. C. Halm *(Victorin. rhet.)*.
Marius *Victorinus*, ex recens. H. Keilii *(Mar. Victorin. gramm. VI)*.
Maximus *Victorinus*, ex recens. H. Keilii *(Max. Victorin. gramm. VI)*.
Flavius *Vopiscus*: Scriptores historiae Augustae, iterum rec. H. Peter *(Vopisc.)*.

3. Quod ad res *orthographicas* attinet, vetustiores formas constanter scripsi: v*o*rto v*o*ster, aequ*o*s, ingenu*o*s, qu*o*ius, qu*o*m; l*u*bet, max*u*mus, man*u*festus, ger*u*ndus cet.; cuius scribendi rationis vestigia in codicibus antiquissimis passim inveniuntur.

Norrcopiae mense Oct. 1918.

CONSPECTUS NOTARUM

	V	cod. Vaticanus 3864	
X	P	cod. Parisinus 16024	
X	A	cod. Parisinus 16025	
X	C	cod. Parisinus 6085	
X	B	cod. Basileensis A. N. IV 11	
Y	N	cod. Palatinus 889	
Y	K	cod. Palatinus 887	
Y	H	cod. Berolinensis 205	
Y	M	cod. Monacensis 4559	Γ
Y	T	cod. Turicensis bibl. reip. C 143a	Γ
Y	D	cod. Parisinus 10195	Γ
Y	F	cod. Hauniensis 25	Γ
	l	cod. Leidensis Voss. lat. 73	
	s	cod. Lipsiensis bibl. sen. rep. I fol. 4	
	n	cod. Parisinus 6086	
	m	cod. Monacensis 14477	
		Accedunt in lacuna Iug. 103,2—112,3	
	Q	cod. Parisinus 5748	
	R	cod. Vaticanus 3325	
	π	cod. Palatinus 883	

P^1A^1 primam manum, P^2A^2 manum corretricem significant.
*Asterisco testimonia notantur, in quibus nomen Sallustii deest.
cf. ante testimonia positum imitationes Sallustianos significat.

Ag = Prolegomena in Sallustium scripsit Axel W. Ahlberg (Gotoburgi 1911).

C. SALLUSTI CRISPI

CATILINAE CONIURATIO

1 Omnis homines, qui sese student praestare ceteris
animalibus, summa ope niti decet, ne vitam silentio
transeant veluti pecora, quae natura prona atque ventri
2 oboedientia finxit. sed nostra omnis vis in animo et
corpore sita est: animi imperio, corporis servitio ma-
gis utimur; alterum nobis cum dis, alterum cum be-
3 luis commune est. quo mihi rectius videtur ingeni
quam virium opibus gloriam quaerere, et quoniam vita
ipsa qua fruimur brevis est, memoriam nostri quam
4 maxume longam efficere. nam divitiarum et formae
gloria fluxa atque fragilis est, virtus clara aeternaque
habetur.

5 Sed diu magnum inter mortalis certamen fuit, vine
corporis an virtute animi res militaris magis proce-
6 deret. nam et prius quam incipias consulto et ubi
7 consulueris mature facto opus est. ita utrumque per

---

2 *De titulo vide Ag 155 sqq.* 3 omnis homines **Char. gramm. I 149, 17 Diom. gramm. I 305, 29* omnis . . . student *Prisc. gramm. II 358, 15* omnis . . . praestare *Non. p. 371, 11* omnis . . . animalibus *Char. gramm. I 140, 1 Eugraph. Ter. Eun. 232* omneis *Char.* omnes *Eugraph.* qui . . . animalibus *Arus. gramm. VII 508, 4* praestare ceteris animalibus *Diom. gramm. I 313, 11* 5 pecora . . . finxit *Arus. gramm. VII 496, 27* quae . . . finxit *Non. p. 309, 11 Victorin. rhet. p. 160, 36 Prisc. gramm. III 370, 18* ventri oboedientia *Sen. epist. 8 (60), 4* oboedientes *Sen.* 6 sed . . . sita est *Serv. Aen. 2, 452 georg. 1, 198* sed . . . utimur *Lact. inst. 2, 12, 12* 7 animi . . . utimur *Hier. ad Gal. 5, 16 p. 410 ad Eph. 5, 33 p. 537* animi . . . commune est* *Hier. adv. Iovin. 2, 10 Aug. civ. 9, 9* animae *Hier. adv. Iovin.* 8 utimur] vivere *Hier. ad Gal.* alterum nobis . . . commune est *Serv. Aen. 5, 81* 9 videtur] esse videtur **XNMTm** videtur esse **BKHDFlsn** 10 et . . . efficere *Victorin. rhet. p. 160, 33* 17 nam . . . opus est *Don. Ter. Andr. 334 Prisc. gramm. III 226, 3 288, 17*

se indigens alterum alterius auxilio eget. igitur initio 2
reges — nam in terris nomen imperi id primum fuit —
divorsi pars ingenium, alii corpus exercebant: etiam
tum vita hominum sine cupiditate agitabatur; sua
quoique satis placebant. postea vero quam in Asia 2
Cyrus, in Graecia Lacedaemonii et Athenienses coepere
urbis atque nationes subigere, lubidinem dominandi
causam belli habere, maxumam gloriam in maxumo
imperio putare, tum demum periculo atque negotiis
compertum est in bello plurumum ingenium posse.
quod si regum atque imperatorum animi virtus in 3
pace ita ut in bello valeret, aequabilius atque con-
stantius sese res humanae haberent, neque aliud alio
ferri neque mutari ac misceri omnia cerneres. nam 4
imperium facile iis artibus retinetur, quibus initio
partum est. verum ubi pro labore desidia, pro con- 5
tinentia et aequitate lubido atque superbia invasere,
fortuna simul cum moribus inmutatur. ita imperium 6
semper ad optumum quemque a minus bono trans-
fertur. 7

Quae homines arant navigant aedificant, virtuti
omnia parent. sed multi mortales, dediti ventri atque 8
somno, indocti incultique vitam sicuti peregrinantes
transiere; quibus profecto contra naturam corpus volup-
tati, anima oneri fuit. eorum ego vitam mortemque

---

1 alterum . . . eget *Schol. Hor. ars 411 Schol. Verg. Bern. georg. 2, 28* igitur initio reges *Cledon. gramm. V 74, 9* igitur . . . placebant *Aug. civ. 3, 10* 5 postea . . . (9) putare *Aug. civ. 3, 14* 9 tum demum . . . compertum est *Non. p. 364, 17* tunc vero *Non.* 15 initio *om.* P 16 partum est *s. s.* P 18 fortuna . . . inmutatur *Non. p. 526, 26* 21 homines] omnes *plerique codd.* 22 sed . . . transiere *Prisc. gramm. III 433, 30* indocti incultique *Serv. Aen. 8, 316* indocti . . . transiere *Serv. georg. 1, 3* 23 vitam . . . transiere *Non. p. 419, 22 Don. Ter. Phorm. 605* transiere KM (g *s. s.*) m *Non.* transierunt O *Donati* transire A^1 transigere N (g *del.*) Fm *Serv. georg. Don.* transegere A^2 *rell. codd.* 25 eorum . . . aestumo *Prisc. gramm. III 44, 21* horum *Prisc.*

9 iuxta aestumo, quoniam de utraque siletur. verum
enim vero is demum mihi vivere atque frui anima
videtur, qui aliquo negotio intentus praeclari facinoris
aut artis bonae famam quaerit.

Sed in magna copia rerum aliud alii natura iter
3 ostendit. pulchrum est bene facere rei publicae, etiam
bene dicere haud absurdum est; vel pace vel bello
clarum fieri licet; et qui fecere et qui facta aliorum
2 scripsere, multi laudantur. ac mihi quidem, tametsi
haudquaquam par gloria sequitur scriptorem et auctorem rerum, tamen in primis arduom videtur res gestas
scribere: primum quod facta dictis exaequanda sunt;
dehinc quia plerique quae delicta reprehenderis malevolentia et invidia dicta putant, ubi de magna virtute
atque gloria bonorum memores, quae sibi quisque
facilia factu putat, aequo animo accipit, supra ea veluti
ficta pro falsis ducit.

3 Sed ego adulescentulus initio sicuti plerique studio
ad rem publicam latus sum, ibique mihi multa advorsa
fuere. nam pro pudore, pro abstinentia, pro virtute
4 audacia largitio avaritia vigebant. quae tametsi animus aspernabatur insolens malarum artium, tamen
inter tanta vitia imbecilla aetas ambitione corrupta
5 tenebatur; ac me, quom ab reliquorum malis moribus
dissentirem, nihilo minus honoris cupido eadem qua
4 ceteros fama atque invidia vexabat. igitur ubi animus

---

1 verum . . . videtur *Prisc. gramm. III 102, 20. 236, 7. 287, 2* 2 atque] et *Prisc. gramm. III 102, 20* 3 qui . . . intentus *Arus. gramm. VII 488, 9* qui . . . quaerit *Non. p. 309, 28* 9 ac mihi . . . (17) ducit *Gell. 4, 15, 1* tametsi . . . sequitur **Sacerd. gramm. VI 445, 14* tametsi . . . rerum *Char. gramm. I 215, 27 cf. Oros. hist. 1, 1, 6* (actores scriptoresque) *cf. Aur. Vict. Caes. 20, 2—3* 10 sequitur A^{1}Ylm *Gell. Sacerd. Char.* sequatur XMT^{2}Fsn auctorem PB (u *eras.*) H *Gell. Char. cf.* R^{2}B *Orosii* actorem *rell. cod.* RV^3 *Gellii cf. Aur. Vict.* 12 factis dicta A^{1}C^1 16 factu PCBNHlsn facto *rell.* (u *s. s. vel corr.* AKMD) supra ea] ea *om. Gell.* 24 ac . . . reliquorum **Sacerd. gramm. VI 444, 25* reliquis P^{1}n 25 qua CB (*ex* quae) quae *rell.*

ex multis miseriis atque periculis requievit et mihi
reliquam aetatem a re publica procul habendam de-
crevi, non fuit consilium socordia atque desidia bonum
otium conterere, neque vero agrum colundo aut
venando, servilibus officiis, intentum aetatem agere;
sed a quo incepto studioque me ambitio mala deti- 2
nuerat, eodem regressus statui res gestas populi Ro-
mani carptim, ut quaeque memoria digna videbantur,
perscribere, eo magis quod mihi a spe metu partibus
rei publicae animus liber erat.

Igitur de Catilinae coniuratione quam verissume 3
potero paucis absolvam; nam id facinus in primis ego 4
memorabile existumo sceleris atque periculi novitate.
de quoius hominis moribus pauca prius explananda 5
sunt, quam initium narrandi faciam.

L. Catilina, nobili genere natus, fuit magna vi et 5
animi et corporis sed ingenio malo pravoque. huic ab 2
adulescentia bella intestina caedes rapinae discordia
civilis grata fuere, ibique iuventutem suam exercuit.
corpus patiens inediae algoris vigiliae supra quam 3
quoiquam credibile est. animus audax subdolus varius, 4
quoius rei lubet simulator ac dissimulator, alieni ad-
petens sui profusus, ardens in cupiditatibus; satis elo-
quentiae, sapientiae parum. vastus animus inmoderata 5
incredibilia nimis alta semper cupiebat. hunc post do- 6

---

5 intentam A^{1}l 8 carptim ... perscribere *Non. p. 512, 20* carptim] strictim *Non.* 9 a spe ... erat *Arus. gramm. VII 490, 11* 11 quam ... absolvam *Victorin. rhet. p. 203,25*
16 Lucius — pravoque *in mg.* A Lucius ... fuit *Non. p. 351, 18*
17 pravoque *add.* P^1 19 ibique ... exercuit *Non. p. 433, 17*
20 patiens ... credibile est **Aug. epist. 167, 7* 21 cuiquam *eras.* A *om.* C cuique N 22 quoius ... dissimulator *Non. p. 439, 24 cf. Ps. Sall. rep. 2, 1, 4* (quoius rei lubet) cuius rei lubet PANTsm *Non. Ps. Sall.* cuius lubet rei CBYn cuius/// (libet rei *s. s.*) l simulator ac diss. *Fronto p. 108 N. Serv. Aen. 1, 516* alieni ... profusus *Fronto p. 107 N. Cledon. gramm. V 72, 10 Prisc. gramm. III 217, 14* 23 ardens in cup. *Arus. gramm. VII 449, 14* satis ... parum *Fronto p. 107 N. Gell. 1, 15, 18 Sidon. epist. 9, 9, 2 Prisc. gramm. III 85, 4*

minationem L. Sullae lubido maxuma invaserat rei
publicae capiundae; neque id quibus modis adseque-
retur, dum sibi regnum pararet, quicquam pensi habe-
7 bat. agitabatur magis magisque in dies animus ferox
inopia rei familiaris et conscientia scelerum, quae utra-
8 que iis artibus auxerat, quas supra memoravi. incita-
bant praeterea corrupti civitatis mores, quos pessuma
ac divorsa inter se mala, luxuria atque avaritia, vexabant.
9 Res ipsa hortari videtur, quoniam de moribus civi-
tatis tempus admonuit, supra repetere ac paucis insti-
tuta maiorum domi militiaeque, quo modo rem publi-
cam habuerint quantamque reliquerint, ut paulatim in-
mutata ex pulcherruma ⟨atque optuma⟩ pessuma ac
flagitiosissuma facta sit, disserere.

6 Urbem Romam, sicuti ego accepi, condidere atque
habuere initio Troiani, qui Aenea duce profugi sedibus
incertis vagabantur, cumque iis Aborigines, genus ho-
minum agreste, sine legibus, sine imperio, liberum atque
2 solutum. hi postqam in una moenia convenere, dispari
genere, dissimili lingua, alius alio more viventes, incre-
dibile memoratu est quam facile coaluerint: ⟨ita brevi
multitudo dispersa atque vaga concordia civitas facta
3 erat⟩. sed postquam res eorum civibus moribus agris
aucta satis prospera satisque pollens videbatur, sicuti
pleraque mortalium habentur, invidia ex opulentia orta
4 est. igitur reges populique finitumi bello temptare,

6 incitabant ... mores *Comment. Lucan. 1, 159* 9 quoniam ... civitatis **Sacerd. gramm. VI 446, 8* 12 et ut A^2CB paulatim ... facta sit *Aug. civ. 2, 18. 19* 13 atque optuma *Aug., om. codd.* ac flagitiosissuma *om.* P (ac fla-sima *in mg.* P^2) ac flagitio *in ras.* A 15 urbem ... Troiani *Non. p. 249, 25 Serv. Aen. 7, 48 1, 6* (*libere*) urbem ... vagabantur *Aug. civ. 3,3* urbem ... Aborigines *Serv. Aen. 7, 678 cf. Isid. orig. 15, 1, 1* 16 qui ... vagabantur *om. Serv. Aen. 7, 678* cumque iis] et cum his *Serv. Aen. 7, 678* 19 hi ... convenere *Serv. Aen. 12, 164 Prisc. gramm. III 414, 13* 20 alius] alii B^1ls 21 ita ... facta erat *Aug. epist. 138, 10 Papyr. Oxyr. 884, 2, om. codd.* 22 facta est *Papyr.* 23 sed postquam ... (7) parabant *Aug. civ. 3, 10* sed] nam *Aug.* civibus] legibus *Aug.*

pauci ex amicis auxilio esse: nam ceteri metu perculsi
a periculis aberant. at Romani domi militiaeque intenti 5
festinare, parare, alius alium hortari, hostibus obviam
ire, libertatem patriam parentisque armis tegere. post
ubi pericula virtute propulerant, sociis atque amicis
auxilia portabant, magisque dandis quam accipiundis
beneficiis amicitias parabant. imperium legitumum, 6
nomen imperi regium habebant. delecti, quibus corpus
annis infirmum, ingenium sapientia validum erat, rei
publicae consultabant: hi vel aetate vel curae simili-
tudine patres appellabantur. post ubi regium imperium, 7
quod initio conservandae libertatis atque augendae rei
publicae fuerat, in superbiam dominationemque se con-
vortit, inmutato more annua imperia binosque impera-
tores sibi fecere: eo modo minume posse putabant per
licentiam insolescere animum humanum.

Sed ea tempestate coepere se quisque magis extol- 7
lere magisque ingenium in promptu habere. nam regi- 2
bus boni quam mali suspectiores sunt, semperque iis
aliena virtus formidulosa est. sed civitas incredibile 3
memoratu est adepta libertate quantum brevi creverit:
tanta cupido gloriae incesserat. iam primum iuventus, 4
simul ac belli patiens erat, in castris per laborem usum
militiae discebat, magisque in decoris armis et milita-
ribus equis quam in scortis atque conviviis lubidinem
habebant. igitur talibus viris non labor insolitus, non 5

---

9 reip. consultabant *Arus. gramm. VII 460, 1* 10 hi ... appellabantur *Serv. Aen. 5. 758* hi] hi autem *Serv.* curae ... appellabantur *Eugraph. Ter. Ad. 110 cf. Isid. orig. 9, 4, 10* appellabantur] appellati sunt *Serv.* 12 libertatis] causa *s. s.* **MT** libertatis causa **NKHD**s 14 annua imp. *Prob. inst. gramm. IV 129, 16* annua ... fecere *Aug. civ. 5, 12* 20 civitas ... incesserat *Aug. civ. 5, 12* 22 iam ... erat *Diom. gramm. I 435, 9* iam ... discebat *Veg. mil. 1, 4* iam simulac iuventus *Veg.* patiens ... laborem *om. Veg.* 23 usum militiae **T** *et* **Q**π *Vegeti* usu militiae **P**[1] usu militia *A Vegeti* usum militiam **P**[2]**M** et usu militiam **H** usu militiam *rell. codd.*, **M** *Vegeti, v. Ag 178* discebant **B**[1] *Veg.*
magisque ... habebant *Non. p. 453, 18* 26 igitur ... formidulosus *Gell, 9, 12, 9*

locus ullus asper aut arduos erat, non armatus hostis
6 formidulosus: virtus omnia domuerat. sed gloriae maxu-
mum certamen inter ipsos erat: se quisque hostem
ferire, murum ascendere, conspici, dum tale facinus
faceret, properabat. eas divitias, eam bonam famam
magnamque nobilitatem putabant. laudis avidi, pecu-
niae liberales erant; gloriam ingentem, divitias hone-
7 stas volebant. memorare possum, quibus in locis maxu-
mas hostium copias populus Romanus parva manu
fuderit, quas urbis natura munitas pugnando ceperit,
ni ea res longius nos ab incepto traheret.
8 Sed profecto fortuna in omni re dominatur; ea res
cunctas ex lubidine magis quam ex vero celebrat ob-
2 scuratque. Atheniensium res gestae, sicuti ego aestumo,
satis amplae magnificaeque fuere, verum aliquanto mi-
3 nores tamen quam fama feruntur. sed quia provenere
ibi scriptorum magna ingenia, per terrarum orbem
4 Atheniensium facta pro maxumis celebrantur. ita eorum
qui fecere virtus tanta habetur, quantum eam verbis
5 potuere extollere praeclara ingenia. at populo Romano
numquam ea copia fuit, quia prudentissumus quisque
maxume negotiosus erat, ingenium nemo sine corpore
exercebat, optumus quisque facere quam dicere, sua ab

---

1 non arm. hostis form. *Non. p. 113, 4* 3 se quisque PA[1] NK[1]lm si quisque s sic se quisque A[2]CBK[2]HMTFn 6 laudis... erant *Non. 442, 15* laudis . . . volebant **Aug. civ. 5, 12* pec. lib. erant *Arus. gramm. VII 490, 21* 8 memorare . . . fuderit *Serv. Aen. 12, 230* possum A[1]m *Serv.* possem *rell. codd.* 12 sed . . . dominatur *Lact. inst. 3, 29, 8* sed . . . obscuratque *Aug. civ. 7, 3* res . . . obscuratque *Lact. inst. 3, 29, 8* 13 celebrat obscuratque *Lact.* 14 Atheniensium . . . (20) ingenia *Aug. civ. 18, 2* 16 sed quia prov. **Sacerd. gramm. VI 446, 9* sed quia . . . (17) ingenia *Arus. gramm. VII 485, 29* 18 eorum . . . ingenia *Hier. vita Hilar. prol. cf. Vopisc. Prob. 1, 1,* (omnes omnium virtutes tantas esse, quantas videri eas voluerint eorum ingenia, qui) qui fecere P (ea *post adiectum videtur*) *Hier. Aug.* qui ea fecere *rell. codd.*
19 eam Fn *Hier. Aug. cf. Vopisc.* ea *rell. codd.* 22 ingenium . . . exercebat *Non. p. 322, 32* 23 et sua A[2]C suaque l

aliis bene facta laudari quam ipse aliorum narrare
malebat.
Igitur domi militiaeque boni mores colebantur; con- 9
cordia maxuma, minuma avaritia erat; ius bonumque
apud eos non legibus magis quam natura valebat. iur- 2
gia discordias simultates cum hostibus exercebant, cives
cum civibus de virtute certabant. in suppliciis deorum
magnifici, domi parci, in amicos fideles erant. duabus 3
his artibus, audacia in bello, ubi pax evenerat aequitate,
seque remque publicam curabant. quarum rerum ego 4
maxuma documenta haec habeo, quod in bello saepius
vindicatum est in eos, qui contra imperium in hostem
pugnaverant quique tardius revocati proelio excesse-
rant, quam qui signa relinquere aut pulsi loco cedere
ausi erant; in pace vero quod beneficiis magis quam 5
metu imperium agitabant et accepta iniuria ignoscere
quam persequi malebant.
Sed ubi labore atque iustitia res publica crevit, reges 10
magni bello domiti, nationes ferae et populi ingentes
vi subacti, Carthago aemula imperi Romani ab stirpe
interiit, cuncta maria terraeque patebant, saevire fortuna
ac miscere omnia coepit. qui labores, pericula, dubias 2
atque asperas res facile toleraverant, iis otium divitiae-
que, optanda alias, oneri miseriaeque fuere. igitur 3
primo pecuniae, deinde imperi cupido crevit: ea quasi
materies omnium malorum fuere. namque avaritia fidem
probitatem ceterasqne artis bonas subvortit; pro his 4
superbiam, crudelitatem, deos neglegere, omnia venalia
habere edocuit. ambitio multos mortalis falsos fieri sub-

---

4 ius ... valebat *Aug. civ. 2, 17. 2, 18 (bis)* 7 in ... magnifici *Non. p. 398, 19 Serv. Aen. 1, 632* 12 vindicatum ... pugnaverant *Diom. gramm. I 365, 3 cf. Heges. 5, 7, 18* vindicatum est] est *om. Diom.* in hostem *om. Diom.* 15 magis *om.* Pls 16 accepta ... malebant **Aug. epist. 138, 9, 10* 19 ingentes *om.* PBl 21 cuncta ... patebant *Serv. Aen. 1, 298* 22 ac miscere omnia *s. s.* P^2A^2 23 divitiaeque A^2CB divitiae A^1 *rell., v. Ag. 179* 24 optanda PA^1l optandae A^2 *rell.* alias Pl alia A^1 aliis A^2 *rell.* 29 et amb. Y (-DF) nm ambitio ... subegit *Serv. Aen. 4, 283*

egit, aliud clausum in pectore aliud in lingua promp-
tum habere, amicitias inimicitiasque non ex re sed ex
commodo aestumare, magisque voltum quam ingenium
6 bonum habere. haec primo paulatim crescere, interdum
vindicari; post ubi contagio quasi pestilentia invasit,
civitas inmutata, imperium ex iustissumo atque optumo
crudele intolerandumque factum.

11 Sed primo magis ambitio quam avaritia animos ho-
minum exercebat, quod tamen vitium propius virtutem
2 erat. nam gloriam honorem imperium bonus et ignavos
aeque sibi exoptant; sed ille vera via nititur, huic quia
3 bonae artes desunt, dolis atque fallaciis contendit. ava-
ritia pecuniae studium habet, quam nemo sapiens con-
cupivit: ea quasi venenis malis inbuta corpus animum-
que virilem effeminat, semper infinita ⟨et⟩ insatiabilis
4 est, neque copia neque inopia minuitur. sed postquam
L. Sulla armis recepta re publica bonis initiis malos
eventus habuit, rapere omnes ⟨omnes⟩ trahere, domum
alius alius agros cupere, neque modum neque mode-
stiam victores habere, foeda crudeliaque in civis faci-
5 nora facere. huc adcedebat quod L. Sulla exercitum,
quem in Asia ductaverat, quo sibi fidum faceret, contra
morem maiorum luxuriose nimisque liberaliter habuerat.
loca amoena voluptaria facile in otio ferocis militum
6 animos molliverant: ibi primum insuevit exercitus po-

---

1 aliud clausum ... habere **Serv. Aen. 7, 51* 2 amicitias ... aestumare *Arus. gramm. VII 450, 32* 5 post ... invasit *Non. p. 199, 1* post ... inmutata *Char. gramm. I 71, 12* 8 sed ... *(12)* contendit *Aug. civ. 5, 12* 9 quod ... erat *Arus. gramm. VII 510, 10 Prisc. gramm. III 292, 8* virtuti N^{2}KHM^{2}TD^{2}F^{2}snm
11 sed ... nititur *Aug. civ. 5, 19* 12 avaritia ... minuitur *Gell. 3, 1, 1* 13 quam ... concupivit **Aug. civ. 7, 12* 14 ea ... effeminat *Non. p. 521, 16* 15 et *Gell. om. codd., v. Ag. 180* 17 bonis ... habuit *Exup. 5* 18 *addidi conl. c. 17, 1. 31, 3 alibi* neque modum n. modestiam **Ps. Sall. in. Tull. 1, 1*
24 *fortasse* amoena atque vol., *v. Ag 179* 25 primum ... (3) polluere *Aug. epist. 138, 16* insuevit ... potare *Arus. gramm. VII 486, 17* insueverit *Aug.* pop. Rom. *om. Arus.*

puli Romani amare potare, signa tabulas pictas vasa
caelata mirari, ea privatim et publice rapere, delubra
spoliare, sacra profanaque omnia polluere. igitur ii mi- 7
lites, postquam victoriam adepti sunt, nihil reliqui victis
fecere. quippe secundae res sapientium animos fatigant: 8
ne illi corruptis moribus victoriae temperarent.

Postquam divitiae honori esse coepere et eas gloria 12
imperium potentia sequebatur, hebescere virtus, pau-
pertas probro haberi, innocentia pro malevolentia duci
coepit. igitur ex divitiis iuventutem luxuria atque ava- 2
ritia cum superbia invasere: rapere consumere, sua parvi
pendere aliena cupere, pudorem pudicitiam, divina
atque humana promiscua, nihil pensi neque moderati
habere. operae pretium est, quom domos atque villas 3
cognoveris in urbium modum exaedificatas, visere
templa deorum, quae nostri maiores religiosissumi mor-
tales fecere. verum illi delubra deorum pietate, domos 4
suas gloria decorabant, neque victis quicquam praeter
iniuriae licentiam eripiebant. at hi contra, ignavissumi 5
homines, per summum scelus omnia ea sociis adimere,
quae fortissumi viri victores reliquerant: proinde quasi
iniuriam facere id demum esset imperio uti. nam quid 13
ea memorem, quae nisi iis qui videre nemini credibilia
sunt, a privatis compluribus subvorsos montis, maria

---

1 signa] statuas *s.* s. XNK 2 ea . . . rapere *Prisc. gramm. III 69, 5* 4 postquam . . . fecere *Prisc. gramm. III 341, 26* 5 quippe sec. res **Sacerd. gramm. VI 446, 10* quippe . . . fatigant *cf. Aug. civ. 17, 20* quippe . . . temperarent **Sacerd. gramm. VI 469, 8 Prisc. gramm. III 99, 28* 6 ne . . . temperarent *Prisc. gramm. III 503, 9* ne] nedum $A^2C^2B^2HT^2s^2n$ *Prisc. gramm. 503, 9* obtemperarent $B^2N^2K^2Y$ 8 sequebantur Fn *fortasse recte. v. Ag. 168* 13 atque mod. MTDm nihilque mod. AC neque quicquam mod. n 14 quom . . . exaedificatas *Prisc. gramm. III 370, 3*

15 cognoveris] videas *Prisc.* 17 verum . . . decorabant *Serv. Aen. 1, 378* deorum] deum *Serv.* domos . . . decorabant *Prisc. gramm. II 310, 1* 21 perinde P^2N^2KD 24 a privatis . . . constrata esse *Adnot. sup. Lucan. 2, 677. 6, 56*

2 constrata esse? quibus mihi videntur ludibrio fuisse
divitiae: quippe quas honeste habere licebat, abuti per
3 turpitudinem properabant. sed lubido stupri ganeae
ceterique cultus non minor incesserat: viri muliebria
pati, mulieres pudicitiam in propatulo habere; vescendi
causa terra marique omnia exquirere; dormire prius
quam somni cupido esset; non famem aut sitim, neque
frigus neque lassitudinem opperiri, sed ea omnia luxu
4 antecapere. haec iuventutem, ubi familiares opes defe-
5 cerant, ad facinora incendebant: animus inbutus malis
artibus haud facile lubidinibus carebat; eo profusius
omnibus modis quaestui atque sumptui deditus erat.
14 In tanta tamque corrupta civitate Catilina, id quod
factu facillumum erat, omnium flagitiorum atque faci-
norum circum se tamquam stipatorum catervas habe-
2 bat. nam quicumque inpudicus adulter ganeo manu
ventre pene bona patria laceraverat, quique alienum
aes grande conflaverat, quo flagitium aut facinus redi-
3 meret, praeterea omnes undique parricidae sacrilegi
convicti iudiciis aut pro factis iudicium timentes, ad
hoc quos manus atque lingua periurio aut sanguine
civili alebat, postremo omnes quos flagitium egestas
conscius animus exagitabat, ii Catilinae proxumi fami-
4 liaresque erant. quod si quis etiam a culpa vacuos in
amicitiam eius inciderat, cottidiano usu atque illecebris

---

1 constrata esse] esse *om. Adnot. sup. Lucan. 2, 677* quibus ... properabant *Arus. gramm. VII 451, 2* 2 quippe ... properabant *Prisc. gramm. III 320, 16* habere honeste *Arus.* 4 viri K^2T^2 D^2 s viros *rell. cf. Firm. err. 4, 2 et Aug. civ. 6, 8* viros muliebria pati 13 in tanta ... civitate **Aug. civ. 3, 2* 14 facinorum ... habebat *Eugraph. Ter. Eun. 1018* facinorum] ad hoc fac. *Eugraph.*

16 quicumque ... laceraverat *Fronto p. 153 N.* quique *Fronto* impudicus adulter ganeo BYsnm imp. ad. P (ganeo *s. s. m. 2*) l imp. ad. alea (ganeo *s. s.*) A imp. ad. ganeo alea C imp. ad. gan. *om. Fronto* manu ... laceraverat **Aug. dialect 7.* manu ventre (pene *s. s. m. 2*) P manu *(lacuna 4 litt.)* alea ventre pene B 21 quos ... alebat **Aug. civ. 3, 2* 23 *fortasse* exagitabant, *v. Ag. 168*

facile par similisque ceteris efficiebatur. sed maxume 5
adulescentium familiaritates adpetebat: eorum animi
molles et aetate fluxi dolis haud difficulter capiebantur.
nam ut quoiusque studium ex aetate flagrabat, aliis scorta 6
praebere, aliis canes atque equos mercari; postremo
neque sumptui neque modestiae suae parcere, dum illos
obnoxios fidosque sibi faceret. scio fuisse nonnullos, 7
qui ita existumarent iuventutem, quae domum Catilinae
frequentabat, parum honeste pudicitiam habuisse; sed
ex aliis rebus magis quam quod quoiquam id compertum
foret haec fama valebat.

Iam primum adulescens Catilina multa nefanda 15
stupra fecerat, cum virgine nobili, cum sacerdote Vestae,
alia huiusce modi contra ius fasque. postremo captus 2
amore Aureliae Orestillae, quoius praeter formam nihil
umquam bonus laudavit, quod ea nubere illi dubitabat
timens privignum adulta aetate, pro certo creditur ne-
cato filio vacuam domum scelestis nuptiis fecisse. quae 3
quidem res mihi in primis videtur causa fuisse facinus
maturandi. namque animus inpurus, dis hominibusque 4
infestus, neque vigiliis neque quietibus sedari poterat:
ita conscientia mentem excitam vastabat. igitur colos 5
ei exanguis, foedi oculi, citus modo modo tardus in-
cessus: prorsus in facie voltuque vecordia inerat.

Sed iuventutem, quam, ut supra diximus, illexerat, 16
multis modis mala facinora edocebat. ex illis testis 2
signatoresque falsos commodare; fidem fortunas peri-

1 similisque cet. eff. *Arus. gramm. VII 507, 6* 3 et aetate Ysnm aetate et A²CB etiam et PA¹l 7 scio ... frequentabat *Non. p. 433, 18* 9 frequentabant *Non.* 10 quod *exp.* N *eras.* m *om.* Γlsn 12—24 *cf. Flor. epit. 2, 12, 1 Val. Max. 9, 1, 9* 12 primo A pridem Γ 16 quod XHMnm qui quod Yls 17 adulta Xs adultum A²C Ylnm 22 igitur colos **Sacerd. gramm. VI 446, 11* igitur colos exanguis *Prob. cath. gramm. IV 15, 14* colos *Sacerd. Prob.* color *codd.* color ei ex(s)anguis XKHMDn color eius ex(s)anguis TFs colore ex(s)anguis Nl (e *eras.* eius *s. s.*) m (e *eras.*) 23 foedi oculi *Don. Ter. Eun. 943 Serv. Aen. 2, 55* citus ... incessus *Non. p. 265, 23 Schol. Hor. sat. 1, 3, 9* 24 prorsus ... inerat *Non. p. 427, 3* [illegible]

cula vilia habere; post ubi eorum famam atque pu-
3 dorem adtriverat, maiora alia imperabat. si causa
peccandi in praesens minus suppetebat, nihilo minus
insontis sicuti sontis circumvenire iugulare: scilicet
ne per otium torpescerent manus aut animus, gratuito
potius malus atque crudelis erat.
4 His amicis sociisque confisus Catilina, simul quod
aes alienum per omnis terras ingens erat et quod pleri-
que Sullani milites, largius suo usi, rapinarum et vic-
toriae veteris memores civile bellum exoptabant, oppri-
5 mundae rei publicae consilium cepit. in Italia nullus
exercitus, Cn. Pompeius in extremis terris bellum ge-
rebat; ipsi consulatum petenti magna spes, senatus nihil
sane intentus: tutae tranquillaeque res omnes, sed ea
prorsus opportuna Catilinae.
17 Igitur circiter kalendas Iunias L. Caesare et C. Fi-
gulo consulibus primo singulos appellare; hortari alios
alios temptare; opes suas, inparatam rem publicam,
2 magna praemia coniurationis docere. ubi satis explorata
sunt quae voluit, in unum omnis convocat, quibus
3 maxuma necessitudo et plurumum audaciae inerat. eo
convenere senatorii ordinis P. Lentulus Sura, P. Autro-
nius, L. Cassius Longinus, C. Cethegus, P. et Ser. Sullae
Ser. filii, L. Vargunteius, Q. Annius, M. Porcius Laeca,
4 L. Bestia, Q. Curius; praeterea ex equestri ordine M. Ful-
vius Nobilior, L. Statilius, P. Gabinius Capito, C. Cor-
nelius; ad hoc multi ex coloniis et municipiis domi
5 nobiles. erant praeterea conplures paulo occultius con-
sili huiusce participes nobiles, quos magis dominatio-
nis spes hortabatur quam inopia aut alia necessitudo.
6 ceterum iuventus pleraque sed maxume nobilium Ca-
tilinae inceptis favebat: quibus in otio vel magnifice

4 insontis sicuti sontis *Prob. cath. gramm. IV 28, 27 Sacerd. gramm. VI 479, 19* *fortasse* et iugulare, *v. Ag. 179* 5 ne ... erat *Aug. conf. 2, 5, 11* 13 petenti ACK petendi *rell.* 20 in unum omnis convocat *Prisc. gramm. III 305, 21* omnis *om. Prisc.* 21 plurimum *m. 2* NTDFm maximum H primum *rell.* 23 et Ser.] et *om.* BFsn 25 Q. Curius] Q. *om.* A *s. s.* N

vel molliter vivere copia erat; incerta pro certis, bellum
quam pacem malebant. fuere item ea tempestate qui 7
crederent M. Licinium Crassum non ignarum eius consili fuisse: quia Cn. Pompeius, invisus ipsi, magnum exercitum ductabat, quoiusvis opes voluisse contra illius potentiam crescere, simul confisum, si coniuratio valuisset, facile apud illos principem se fore.

Sed antea item coniuravere pauci contra rem pu- 18
blicam, in quibus Catilina fuit. de qua quam verissume 2
potero dicam. L. Tullo et M'. Lepido consulibus P. Autronius et P. Sulla designati consules legibus ambitus interrogati poenas dederant. post paulo Catilina 3
pecuniarum repetundarum reus prohibitus erat consulatum petere, quod intra legitumos dies profiteri nequiverat. erat eodem tempore Cn. Piso, adulescens nobilis, 4
summae audaciae, egens, factiosus, quem ad perturbandam rem publicam inopia atque mali mores stimulabant. cum hoc Catilina et Autronius circiter Nonas 5
Decembris consilio communicato parabant in Capitolio Kalendis Ianuariis L. Cottam et L. Torquatum consules interficere, ipsi fascibus correptis Pisonem cum exercitu ad optinendas duas Hispanias mittere. ea re cognita 6
rursus in Nonas Februarias consilium caedis transtulerant. iam tum non consulibus modo, sed plerisque 7
senatoribus perniciem machinabantur. quod ni Catilina 8
maturasset pro curia signum sociis dare, eo die post conditam urbem Romam pessumum facinus patratum foret. quia nondum frequentes armati convenerant, ea res consilium diremit. postea Piso in citeriorem Hispa- 19
niam quaestor pro praetore missus est adnitente Crasso, quod eum infestum inimicum Cn. Pompeio cognoverat.
neque tamen senatus provinciam invitus dederat, quippe 2

6 simul . . . fore *in mg.* B 8 sed . . . dicam *Diom. gramm. I 445, 22* 9 in quis *Diom. fortasse recte* 10 Tullo **PANKls** Tullio *rell.* M. *pro* M' *codd.* 14 nequiverat MT[2] nequiverit *rell.* 22 ea re *s. s.* P[2] 25 quod ni . . . dare *Prisc. gramm. III 49, 6* Catilina *om. Prisc.* 26 pro curia . . . dare **Albinus gramm. VII 307, 20* signa *Albin.* 28 convenerant . . . quod eum *in mg.* A[2]

foedum hominem a re publica procul esse volebat,
simul quia boni complures praesidium in eo putabant
3 et iam tum potentia Pompei formidulosa erat. sed is
Piso in provincia ab equitibus Hispanis, quos in exer-
4 citu ductabat, iter faciens occisus est. sunt qui ita di-
cant imperia eius iniusta superba crudelia barbaros
5 nequivisse pati; alii autem, equites illos, Cn. Pompei
veteres fidosque clientis, voluntate eius Pisonem aggres-
sos: numquam Hispanos praeterea tale facinus fecisse,
sed imperia saeva multa antea perpessos. nos eam rem
6 in medio relinquemus. de superiore coniuratione satis
dictum.

20 Catilina ubi eos, quos paulo ante memoravi, con-
venisse videt, tametsi, cum singulis multa saepe ege-
rat, tamen in rem fore credens univorsos appellare et
cohortari, in abditam partem aedium secedit atque ibi
omnibus arbitris procul amotis orationem huiusce modi
habuit:

2 'Ni virtus fidesque vostra spectata mihi forent, ne-
quiquam opportuna res cecidisset; spes magna, do-
minatio in manibus frustra fuissent, neque ego per
ignaviam aut vana ingenia incerta pro certis capta-
3 rem. sed quia multis et magnis tempestatibus vos
cognovi fortis fidosque mihi, eo animus ausus est
maxumum atque pulcherrumum facinus incipere, simul
quia vobis eadem quae mihi bona malaque esse in-
4 tellexi; nam idem velle atque idem nolle, ea demum
firma amicitia est.

---

2 in eo putabant *s. s.* P^2 3 et iam . . . erat *Schol. Hor. carm. 2, 17, 18* 3 Cn. Pompei *Schol. Hor.* 4 provincia Ysm provinciam XNFln 5 dicant XNm dicunt B^2Ylsn 9 numquam . . . fecisse *Agroec. gramm. VII 122, 8* 12 dictum] est *s. s.* BNMTl dictum est D 15 in rem fore credens *Arus. gramm. VII 486, 28* 17 arbitris . . . amotis *Schol. Hor. epod. 5, 50* 19 ni . . . forent *Serv. georg. 1, 260* forent XYlsm foret VP^2n *Serv.* 27 nam . . . amicitia est *Don. Ter. Hec. 170 Schol. Hor. epist. 10, 5. 18, 40* idem velle . . . amicitia est **Hier. epist. 130, 12* idem] eadem *bis Hier.* atque] et *Hier.*

Sed ego quae mente agitavi, omnes iam antea di- 5
vorsi audistis. ceterum mihi in dies magis animus 6
accenditur, quom considero, quae condicio vitae futura
sit, nisi nosmet ipsi vindicamus in libertatem. nam post- 7
quam res publica in paucorum potentium ius atque di-
cionem concessit, semper illis reges tetrarchae vecti-
gales esse, populi nationes stipendia pendere; ceteri
omnes, strenui boni, nobiles atque ignobiles, volgus
fuimus sine gratia, sine auctoritate, iis obnoxii, quibus,
si res publica valeret, formidini essemus. itaque omnis 8
gratia potentia honos divitiae apud illos sunt aut ubi
illi volunt; nobis reliquere pericula repulsas iudicia
egestatem. quae quo usque tandem patiemini, o for- 9
tissumi viri? nonne emori per virtutem praestat quam
vitam miseram atque inhonestam, ubi alienae superbiae
ludibrio fueris, per dedecus amittere? verum enim vero, 10
pro deum atque hominum fidem, victoria in manu nobis
est, viget aetas, animus valet; contra illis annis atque
divitiis omnia consenuerunt. tantummodo incepto opus
est, cetera res expediet. etenim quis mortalium, quoi 11
virile ingenium est, tolerare potest illis divitias superare,
quas profundant in extruendo mari et montibus co-
aequandis, nobis rem familiarem etiam ad necessaria
deesse? illos binas aut amplius domos continuare,
nobis larem familiarem nusquam ullum esse? quom 12
tabulas signa toreumata emunt, nova diruunt, alia
aedificant, postremo omnibus modis pecuniam trahunt
vexant, tamen summa lubidine divitias suas vincere
nequeunt. at nobis est domi inopia, foris aes alienum, 13

---

2 ceterum . . . animus *Sacerd. gramm. VII 446, 5* magis magisque **V** animus] auxiliorum *Sacerd.* 3 considero quae *s. s.* Al 4 ipsi **VA^{2}C^{2}** ipsos *rell.* 8 boni atque strenui nobiles et ignobiles **V** 12 relinquere **PCB** (n *eras.*) 13 o *s. s.* **P** *add.* **A** *om.* **Nm** 17 pro . . . fidem *Prisc. gramm. III 49, 24* pro . . . nobis est *Prisc. gramm. III 364, 6* nobis in manu *Prisc.* vobis **VP^{2}A^{2}C^{2}Bn** 22 quas . . . coaequandis *Schol. Hor. carm. 2, 18, 20* quas] qui divitias suas *Schol. Hor.* 23 etiam . . . (25) familiarem *in mg.* **P^{2}**

mala res, spes multo asperior: denique quid reliqui
habemus praeter miseram animam?
14 Quin igitur expergiscimini? en illa, illa quam saepe
optastis libertas, praeterea divitiae decus gloria in oculis
sita sunt; fortuna omnia ea victoribus praemia posuit.
15 res tempus pericula egestas belli spolia magnifica magis
16 quam oratio mea vos hortantur. vel imperatore vel
milite me utimini: neque animus neque corpus a vobis
17 aberit. haec ipsa, ut spero, vobiscum una consul agam,
nisi forte me animus fallit et vos servire magis quam
imperare parati estis.'

21 Postquam accepere ea homines, quibus mala abunde
omnia erant, sed neque res neque spes bona ulla,
tametsi illis quieta movere magna merces videbatur,
tamen postulavere plerique, ut proponeret, quae con-
dicio belli foret, quae praemia armis peterent, quid
2 ubique opis aut spei haberent. tum Catilina polliceri
tabulas novas, proscriptionem locupletium, magistra-
tus, sacerdotia, rapinas, alia omnia, quae bellum atque
3 lubido victorum fert; praeterea esse in Hispania cite-
riore Pisonem, in Mauretania cum exercitu P. Sittium
Nucerinum, consili sui participes; petere consulatum
C. Antonium, quem sibi collegam fore speraret, ho-
minem et familiarem et omnibus necessitudinibus cir-
cumventum; cum eo se consulem initium agundi factu-
4 rum. ad hoc maledictis increpabat omnis bonos, suorum
unum quemque nominans laudare: admonebat alium
egestatis, alium cupiditatis suae, compluris periculi aut
ignominiae, multos victoriae Sullanae, quibus ea praedae
5 fuerat. postquam omnium animos alacris videt, cohor-
tatus, ut petitionem suam curae haberent, conventum

3 en *om.* **V** *s. s.* **A^2** illa illa **$VACB^2NK^1$sn** illa **PB^1K^2H Γlm** 7 hortantur **VP^1** hortentur **P^2** *rell.* 8 utimini **XNH Mlsn** utemini **VP^2KTDFm** 13 bona ulla *s. s.* P 20 victorum lubido **AC** lubido *s. s.* **H** 25 se om **P** *s. s.* **B** *exp.* D 27 unum... laudare *Prisc. gramm. III 304, 16* admonebat . . . suae *Arus. gramm. VII 455, 20*

dimisit. fuere ea tempestate qui dicerent Catilinam 22
oratione habita, quom ad ius iurandum popularis sce-
leris sui adigeret, humani corporis sanguinem vino per-
mixtum in pateris circumtulisse: inde quom post exe- 2
crationem omnes degustavissent, sicuti in sollemnibus
sacris fieri consuevit, aperuisse consilium suom, atque
eo [dict]ita[re] fecisse, quo inter se fidi magis forent
alius alii tanti facinoris conscii. nonnulli ficta et haec 3
et multa praeterea existumabant ab iis, qui Ciceronis
invidiam quae postea orta est leniri credebant atro-
citate sceleris eorum, qui poenas dederant. nobis ea
res pro magnitudine parum comperta est.

Sed in ea coniuratione fuit Q. Curius, natus haud 23
obscuro loco, flagitiis atque facinoribus coopertus,
quem censores senatu probri gratia moverant. huic 2
homini non minor vanitas inerat quam audacia: neque
reticere quae audierat, neque suamet ipse scelera oc-
cultare, prorsus neque dicere neque facere quicquam
pensi habebat. erat ei cum Fulvia, muliere nobili, 3
stupri vetus consuetudo. quoi cum minus gratus esset,
quia inopia minus largiri poterat, repente glorians
maria montisque polliceri coepit et minari interdum
ferro, ni sibi obnoxia foret, postremo ferocius agitare
quam solitus erat. at Fulvia insolentia⟨e⟩ Curi causa 4
cognita tale periculum rei publicae haud occultum
habuit, sed sublato auctore de Catilinae coniuratione
quae quoque modo audierat compluribus narravit.

1—12 *cf. Flor. epit. 2,12, 4 Schol. Stat Theb. 5, 159* 2 quom ... adigeret *Eugraph. Ter. Phorm. 35* popularis sceleris sui *Don. Ter. Phorm. 35* 3 adigeret *Eugraph.* adiceret *codd.* 7 *corr. Dietsch* (dictitare *ex glossa* dict *et* ita *exortum videtur*), *fortasse* divinam rem. 13 sed ... coopertus *Non. p. 310, 5* natus ... loco *Non. p. 341, 16* 15 probri gratia *Agroec. gramm. VII 119, 16* opprobrii *Agroec.* moverant] amoverant P a *s. s.* A C T m 22 maria ... coepit *Don. Ter. Phorm. 68 Eugraph. Ter. Phorm. 68* minari ... foret *Gell. 6 (7), 17, 7* interdum] etiam *Gell.* 23 ni sibi P C^2 B K *Gell.* nisi sibi s nisi A C^1 Y l n m ni F 24 insolentiae *corr.* N insolentia *rell. codd.* 27 quae quoque modo A^1 N K M s m quae et quomodo A^2 B n quae et quoque modo C quae quomodo *rell.*

5 Ea res in primis studia hominum accendit ad con-
6 sulatum mandandum M. Tullio Ciceroni. namque antea
pleraque nobilitas invidia aestuabat, et quasi pollui
consulatum credebant, si eum quamvis egregius homo
novos adeptus foret. sed ubi periculum advenit, in-
24 vidia atque superbia post fuere. igitur comitiis habitis
consules declarantur M. Tullius et C. Antonius. quod
2 factum primo populares coniurationis concusserat. ne-
que tamen Catilinae furor minuebatur, sed in dies plura
agitare: arma per Italiam locis opportunis parare, pe-
cuniam sua aut amicorum fide sumptam mutuam
Faesulas ad Manlium quendam portare, qui postea
3 princeps fuit belli faciundi. ea tempestate plurumos
quoiusque generis homines adscivisse sibi dicitur, mu-
lieres etiam aliquot, quae primo ingentis sumptus
stupro corporis toleraverant, post ubi aetas tantum-
modo quaestui neque luxuriae modum fecerat, aes
4 alienum grande conflaverant. per eas se Catilina cre-
debat posse servitia urbana sollicitare, urbem incen-
dere, viros earum vel adiungere sibi vel interficere.
25 Sed in iis erat Sempronia, quae multa saepe virilis
2 audaciae facinora commiserat. haec mulier genere
atque forma, praeterea viro liberis satis fortunata fuit;
litteris Graecis Latinis docta, psallere [et] saltare ele-

---

1 ad ... Ciceroni *Serv. Aen. 8, 506* 3 invidiam **ACB** *(corr.)* n aestimabat X (*corr.* **B**) n 11 suam **Y(-HF)**m 15 quae ... toleraverant *Arus. gramm. VII 513, 1* primum *Arus.* 16 toleraverat *Arus.* 21 sed ... *(3)* decus *Fronto* p. *110 N. (Hauler p. 166 sq.)* 22 haec ... fuit *Prisc. gramm. III 286, 5.*
23 praeterea ... fortunata *Eugraph. Ter. Andr. 97.* viro ... fuit *Arus. gramm. VII 473, 28* viro liberis A^1m *Fronto Arus. Eugraph.* viro atque liberis *rell. codd. Prisc., credo Sall. scripsisse*: genere, forma, praeterea viro atque liberis, *cf. c. 20, 7 58, 2, v. Ag 129 et 182* 24 litteris ... docta *Arus. gramm. VII 464, 18* graecis latinis *m. 1 Fronto* gr. et latinis XNMTlnm *m. 2 Fronto Arus.* gr. atque latinis *rell. codd., v. Ag. 130* psallere ... probae *Macr. sat. 3, 14, 5 Eutych. gramm. V 477, 29* psallere saltare *Fronto Macr.* psallere et saltare *codd. Eutych.* saltare ... probae *Serv. Aen. 4, 62 georg. 1, 350* saltare Ylsnm *Fronto*

gantius quam necesse est probae, multa alia, quae in-
strumenta luxuriae sunt. sed ei cariora semper omnia 3
quam decus atque pudicitia fuit; pecuniae an famae
minus parceret, haud facile discerneres; lubido sic
accensa, ut saepius peteret viros quam peteretur. sed 4
ea saepe antehac fidem prodiderat, creditum abiura-
verat, caedis conscia fuerat: luxuria atque inopia prae-
ceps abierat. verum ingenium eius haud absurdum: 5
posse versus facere, iocum movere, sermone uti vel
modesto vel molli vel procaci; prorsus multae facetiae
multusque lepos inerat.

His rebus conparatis Catilina nihilo minus in pro- 26
xumum annum consulatum petebat, sperans, si desi-
gnatus foret, facile se ex voluntate Antonio usurum.
neque interea quietus erat, sed omnibus modis insidias
parabat Ciceroni. neque illi tamen ad cavendum dolus 2
aut astutiae deerant. namque a principio consulatus 3
sui multa pollicendo per Fulviam effecerat, ut Q. Cu-
rius, de quo paulo ante memoravi, consilia Catilinae
sibi proderet; ad hoc collegam suom Antonium pac- 4
tione provinciae perpulerat, ne contra rem publicam
sentiret; circum se praesidia amicorum atque clientium
occulte habebat. postquam dies comitiorum venit et 5
Catilinae neque petitio neque insidiae quas consulibus
in campo fecerat prospere cessere, constituit bellum
facere et extrema omnia experiri, quoniam quae oc-
culte temptaverat aspera foedaque evenerant.

Igitur C. Manlium Faesulas atque in eam partem 27
Etruriae, Septimium quendam Camertem in agrum
Picenum, C. Iulium in Apuliam dimisit, praeterea alium

Macr. Serv. Eutych. cantare **X** (saltare *corr.* **P^{2}B^2**, 'saltare debet legi teste Servio in commentario Virgilii' *in mg.* **A**, saltare *in mg. advocato teste Servio sec. Dietsch.* **C**).

1 necesse est *codd. Macr. Serv.* necesse *Fronto* nec. erat. *Eutych.* 4 lubido **P^{1}Ylsm** lubidine **X** + *m. 2* **PKHTDFl** 16 neque ... deerant **Aug. epist. 167, 6* astutia deerat *Aug.* 19 commemoravi **Y** (-**N**) 22 clientum **Y** (-**N**) 24 petitiones **Y** (-**N**) **s** consuli **A^{2}CBn** 25 in campo *del.* **Am** *om.* **CBn**

2 alio, quem ubique opportunum sibi fore credebat. in-
terea Romae multa simul moliri: consulibus insidias
tendere, parare incendia, opportuna loca armatis ho-
minibus obsidere; ipse cum telo esse, item alios iubere,
hortari uti semper intenti paratique essent; dies noc-
tisque festinare, vigilare, neque insomniis neque la-
3 bore fatigari. postremo, ubi multa agitanti nihil procedit,
rursus intempesta nocte coniurationis principes convo-
4 cat per M. Porcium Laecam, ibique multa de ignavia
eorum questus docet se Manlium praemisisse ad eam
multitudinem, quam ad capiunda arma paraverat, item
alios in alia loca opportuna, qui initium belli facerent,
seque ad exercitum proficisci cupere, si prius Cicero-
nem oppressisset: eum suis consiliis multum officere.
28 igitur perterritis ac dubitantibus ceteris C. Cornelius
eques Romanus operam suam pollicitus et cum eo
L. Vargunteius senator constituere ea nocte paulo post
cum armatis hominibus sicuti salutatum introire ad
Ciceronem ac de inproviso domi suae inparatum con-
2 fodere. Curius ubi intellegit, quantum periculum consuli
inpendeat, propere per Fulviam Ciceroni dolum qui
3 parabatur enuntiat. ita illi ianua prohibiti tantum faci-
nus frustra susceperant.

4 Interea Manlius in Etruria plebem sollicitare, egestate
simul ac dolore iniuriae novarum rerum cupidam, quod
Sullae dominatione agros bonaque omnia amiserat,
praeterea latrones quoiusque generis, quorum in ea re-
gione magna copia erat, nonnullos ex Sullanis coloniis,
quibus lubido atque luxuria ex magnis rapinis nihil
reliqui fecerant.

29 Ea cum Ciceroni nuntiarentur, ancipiti malo permo-
tus, quod neque urbem ab insidiis privato consilio lon-
gius tueri poterat neque, exercitus Manli quantus aut
quo consilio foret, satis compertum habebat, rem ad

19 domu P domui A (u *exp.*) l 20 periculi ACs 28 coloniis XMlsn colonis A^1Ym 30 fecerat PAB (n *s. s.*) 33 man li P manili A, *itemque c. 30, 1*

senatum refert, iam antea volgi rumoribus exagitatam.
itaque, quod plerumque in atroci negotio solet, senatus 2
decrevit, darent operam consules, ne quid res publica
detrimenti caperet. ea potestas per senatum more Ro- 3
mano magistratui maxuma permittitur: exercitum parare,
bellum gerere, coercere omnibus modis socios atque
civis, domi militiaeque imperium atque iudicium sum-
mum habere; aliter sine populi iussu nullius earum
rerum consuli ius est.

Post paucos dies L. Saenius senator in senatu lit- 30
teras recitavit, quas Faesulis adlatas sibi dicebat, in
quibus scriptum erat C. Manlium arma cepisse cum
magna multitudine ante diem VI Kalendas Novembris.
simul, id quod in tali re solet, alii portenta atque pro- 2
digia nuntiabant, alii conventus fieri, arma portari, Ca-
puae atque in Apulia servile bellum moveri. igitur senati 3
decreto Q. Marcius Rex Faesulas, Q. Metellus Creticus
in Apuliam circumque ea loca missi — hi utrique ad 4
urbem imperatores erant, impediti ne triumpharent ca-
lumnia paucorum, quibus omnia honesta atque inho-
nesta vendere mos erat —, sed praetores Q. Pompeius 5
Rufus Capuam, Q. Metellus Celer in agrum Picenum,
iisque permissum, uti pro tempore atque periculo exer-
citum conpararent. ad hoc, si quis indicavisset de con- 6
iuratione, quae contra rem publicam facta erat, prae-
mium servo libertatem et sestertia centum, libero inpu-
nitatem eius rei et sestertia ducenta [milia], itemque 7
decrevere, uti gladiatoriae familiae Capuam et in cetera
municipia distribuerentur pro quoiusque opibus, Romae

10 Lucius ... recitavit **Pomp. gramm. V 288, 1* 16 igitur ... missi *Non. p. 484, 16* senati **P** *Non.* senatus *rell. codd.* Q. Metellus] m̅. tullius *Non.* 18 hi ... erant *Ser. Aen. 1, 93 Ps. Ascon. Verr. 2, 6, 17* hi ... paucorum *Serv. gramm. IV 419, 13* 26 & s. c. **XNHnms**^{2} sestercia centum *eras.* **l** et sest. centum *om.* **BK*I*** (sestertiorum centum *al. m.* **DF**) 27 et sestertia ducenta milia **A**^{2}**CBHsn** et s. ter (*s. s.* **A**) ducenta milia **PA**^{1}**Nl** et sestertiorum ter (*eras.*) ducenta milia **K** et sestertiorum ducenta milia ***Γ*m** milia *vulgo secl.*

per totam urbem vigiliae haberentur iisque minores
magistratus praeessent.
31 Quis rebus permota civitas atque inmutata urbis facies
erat. ex summa laetitia atque lascivia, quae diuturna
2 quies pepererat, repente omnis tristitia invasit: festinare,
trepidare, neque loco neque homini quoiquam satis cre-
dere, neque bellum gerere neque pacem habere, suo
3 quisque metu pericula metiri. ad hoc mulieres, quibus
rei publicae magnitudine belli timor insolitus incesse-
rat, adflictare sese, manus supplices ad caelum tendere,
miserari parvos liberos, rogitare omnia, ⟨omni rumore⟩
pavere, ⟨adripere omnia⟩ superbia atque deliciis omissis,
sibi patriaeque diffidere.
4 At Catilinae crudelis animus eadem illa movebat,
tametsi praesidia parabantur et ipse lege Plautia inter-
5 rogatus erat ab L. Paulo. postremo dissimulandi causa
aut sui expurgandi, sicut iurgio lacessitus foret, in se-
6 natum venit. tum M. Tullius consul, sive praesentiam
eius timens sive ira conmotus, orationem habuit lucu-
lentam atque utilem rei publicae, quam postea scriptam
7 edidit. sed ubi ille adsedit, Catilina, ut erat paratus ad
dissimulanda omnia, demisso voltu, voce supplici postu-
lare ⟨a⟩ patribus coepit, ne quid de se temere crede-
rent: ea familia ortum, ita se ab adulescentia vitam
instituisse, ut omnia bona in spe haberet; ne existuma-
rent sibi, patricio homini, quoius ipsius atque maiorum
pluruma beneficia in plebem Romanam essent, perdita
re publica opus esse, quom eam servaret M. Tullius, in-
8 quilinus civis urbis Romae. ad hoc male dicta alia

---

1 maiores P 3 quis ... civitas *Fronto (Hauler p. 163)* quis *Fronto* quibus *codd.* 4 laetitia ... pepererat *Fronto (Hauler p. 167)* atque lascivia] lasciviaq. *Fronto* 10 adflictare ... (13) diffidere *Fronto p. 110 N. (Hauler p. 169)* 11—12 *Fronto, desunt in codd.* 13 sibi ... diffidere *Arus. gramm. VII 486, 6*

15 plauscia P plautitia A^2CB 17 aut sui X1 (a *eras.* et *s. s.*) n ut sui P et ut sui *vel* ut et sui Ysm 22 demisso ... supplici *Prisc. gramm. II 340, 20. 354, 21* 23 *vulgo add.* 25 aestimarent *codd.*

quom adderet, obstrepere omnes, hostem atque parri-
cidam vocare. tum ille furibundus ʻquoniam quidem 9
circumventus' inquit ʻab inimicis praeceps agor, incen- 32
dium meum ruina restinguam.' deinde se ex curia
domum proripuit. ibi multa ipse secum volvens, quod
neque insidiae consuli procedebant et ab incendio in-
tellegebat urbem vigiliis munitam, optumum factu cre-
dens exercitum augere ac, prius quam legiones scri-
berentur, multa antecapere, quae bello usui forent, nocte
intempesta cum paucis in Manliana castra profectus est.
sed Cethego atque Lentulo ceterisque, quorum cogno- 2
verat promptam audaciam, mandat, quibus rebus pos-
sent, opes factionis confirment, insidias consuli maturent,
caedem incendia aliaque belli facinora parent: sese
propediem cum magno exercitu ad urbem accessurum.

Dum haec Romae geruntur, C. Manlius ex suo numero 3
legatos ad Marcium Regem mittit cum mandatis hu-
iusce modi:

ʻDeos hominesque testamur, imperator, nos arma 33
neque contra patriam cepisse neque quo periculum aliis
faceremus, sed uti corpora nostra ab iniuria tuta forent,
qui miseri, egentes violentia atque crudelitate faenera-
torum plerique patria, sed omnes fama atque fortunis
expertes sumus. neque quoiquam nostrum licuit more
maiorum lege uti neque amisso patrimonio liberum cor-
pus habere: tanta saevitia faeneratorum atque praetoris
fuit. saepe maiores vostrum, miseriti plebis Romanae, 2
decretis suis inopiae eius opitulati sunt, ac novissume
memoria nostra propter magnitudinem aeris alieni vo-
lentibus omnibus bonis argentum aere solutum est. 3

---

2 quoniam quidem circ. v. **Sacerd. gramm. VI 446, 10* 4 restingu(u)am **PNl^{2}s** restringam **ACKl^1** exsting(u)am **BYnm** 9 ea quae **Ys** 23 patria **VYnm** patriae **XN^{1}ls** 24 nostrum cuiquam **V** 27 saepe ... Romanae *Gell. 20, 6, 14* vestrum *Gell.* vestri **VP^{2}Al^1** nostri **P^{1}l^2** *rell.* miseriti **VPNM^{1}Tl^1** miserti **XKM^{2}Fl^{2}snm** miserati **H** miseritum **D** 30 argentum aere sol. tes *Non. p. 390, 28*

3 saepe ipsa plebs, aut dominandi studio permota aut
4 superbia magistratuum, armata a patribus secessit. at
nos non imperium neque divitias petimus, quarum re-
rum causa bella atque certamina omnia inter mortalis
sunt, sed libertatem, quam nemo bonus nisi cum anima
5 simul amittit. te atque senatum obtestamur, consulatis
miseris civibus, legis praesidium quod iniquitas prae-
toris eripuit restituatis, neve nobis eam neccessitudinem
inponatis, ut quaeramus, quonam modo maxume ulti
sanguinem nostrum pereamus.'

34 Ad haec Q. Marcius respondit, si quid ab senatu pe-
tere vellent, ab armis discedant, Romam supplices pro-
ficiscantur: ea mansuetudine atque misericordia sena-
tum populi Romani semper fuisse, ut nemo umquam
ab eo frustra auxilium petiverit.
2 At Catilina ex itinere plerisque consularibus, prae-
terea optumo quoique litteras mittit: se falsis criminibus
circumventum, quoniam factioni inimicorum resistere
nequiverit, fortunae cedere, Massiliam in exilium profi-
cisci, non quo sibi tanti sceleris conscius esset, sed uti
res publica quieta foret neve ex sua contentione seditio
3 oreretur. ab his longe divorsas litteras Q. Catulus in
senatu recitavit, quas sibi nomine Catilinae redditas dice-
bat. earum exemplum infra scriptum est.

35 'L. Catilina Q. Catulo. Egregia tua fides, re cognita,
grata mihi magnis in meis periculis, fiduciam commen-
2 dationi meae tribuit. quam ob rem defensionem in novo
consilio non statui parare: satisfactionem ex nulla con-
scientia de culpa proponere decrevi, quam me dius
3 fidius veram licet cognoscas. iniuriis contumeliisque
concitatus, quod fructu laboris industriaeque meae pri-

---

5 sed ... amittit *Serv. Aen. 1, 195* 8 vobis **V** 22 oreretur **PN**[1] oriretur *rell.* 23 senatum **Xn** 25 l. catilina q. catulo **PA**[1]**Blsn** l. catilina suo q. catulo **A**[2]**C** l. catilina salutem q. catulo (*vel* q. catulo salutem) **Ym** l. catilina salutem dicit q. catulo **V** 26 in magnis meis **V** 29 quam ... cognoscas *Serv. Aen. 4, 204* cognoscas] mecum recognoscas *Serv.*

vatus statum dignitatis non obtinebam, publicam mise-
rorum causam pro mea consuetudine suscepi, non quin
aes alienum meis nominibus ex possessionibus solvere
non possem — et alienis nominibus liberalitas Orestillae
suis filiaeque copiis persolveret — sed quod non di-
gnos homines honore honestatos videbam meque falsa
suspicione alienatum esse sentiebam. hoc nomine satis 4
honestas pro meo casu spes reliquae dignitatis conser-
vandae sum secutus. plura quom scribere vellem, nun- 5
tiatum est vim mihi parari. nunc Orestillam commendo 6
tuaeque fidei trado; eam ab iniuria defendas, per liberos
tuos rogatus. haveto.'

Sed ipse paucos dies conmoratus apud C. Flaminium 36
in agro Arretino, dum vicinitatem antea sollicitatam
armis exornat, cum fascibus atque aliis imperi insigni-
bus in castra ad Manlium contendit. haec ubi Romae 2
comperta sunt, senatus Catilinam et Manlium hostis
iudicat, ceterae multitudini diem statuit, ante quam sine
fraude liceret ab armis discedere praeter rerum capita-
lium condemnatis. praeterea decernit, uti consules di- 3
lectum habeant, Antonius cum exercitu Catilinam per-
sequi maturet, Cicero urbi praesidio sit.

Ea tempestate mihi imperium populi Romani multo 4
maxume miserabile visum est. quoi quom ad occasum
ab ortu solis omnia domita armis parerent, domi otium
atque divitiae, quae prima mortales putant, adfluerent,
fuere tamen cives, qui seque remque publicam obsti-

---

1 publ. mis. causam. *Porph. Hor. carm. 2, 8, 6* publicam ... suscepi *Prisc. gramm. III 321, 20* 2 quin] qui N quia **B^{2}K^{2}H F^{2}ls** 4 non possem **VXNKls** non *s. s. vel om.* **AΓm** et **VP A^{2}Γlm** sed **A^1** sed et **CBN** et cum **K** cum et **Hs** cum *in ras.* **F**

4 orestiliae **V** 10 orestillam tibi commendo **V** 14 arretino **A^1** reatinio **P** reatino **A^2** *rell.* 18 ceterae ... condemnatis *Arus. gramm. VII 499, 13* antequam ... discedere *om. Arus.* 19 praeter ... condemnatis *Prob. inst. gramm. IV 149, 9 Cledon. gramm. V 76, 14. 78, 16 Pomp. gramm. V 278. 22 Prisc. gramm. III 188, 14. 343, 12. 354, 21* condemnatos **A^{1}N^2**

5 natis animis perditum irent. namque duobus senati
decretis ex tanta multitudine neque praemio inductus
coniurationem patefecerat neque ex castris Catilinae
quisquam omnium discesserat: tanta vis morbi atque
37 uti tabes plerosque civium animos invaserat. neque
solum illis aliena mens erat, qui conscii coniurationis
fuerant, sed omnino cuncta plebes novarum rerum
2 studio Catilinae incepta probabat. id adeo more suo
3 videbatur facere. nam semper in civitate, quibus opes
nullae sunt, bonis invident, malos extollunt, vetera
odere, nova exoptant, odio suarum rerum mutari omnia
student, turba atque seditionibus sine cura aluntur,
4 quoniam egestas facile habetur sine damno. sed urbana
5 plebes, ea vero praeceps erat de multis causis. primum
omnium qui ubique probro atque petulantia maxume
praestabant, item alii per dedecora patrimoniis amissis,
postremo omnes quos flagitium aut facinus domo ex-
6 pulerat, ii Romam sicut in sentinam confluxerant. deinde
multi memores Sullanae victoriae, quod ex gregariis
militibus alios senatores videbant, alios ita divites, ut
regio victu atque cultu aetatem agerent, sibi quisque,
7 si in armis foret, ex victoria talia sperabat. praeterea
iuventus, quae in agris manuum mercede inopiam tolera-
verat, privatis atque publicis largitionibus excita urba-
num otium ingrato labori praetulerat. eos atque alios
8 omnis malum publicum alebat. quo minus mirandum
est homines egentis, malis moribus, maxuma spe rei
9 publicae iuxta ac sibi consuluisse. praeterea, quorum
victoria Sullae parentes proscripti, bona erepta, ius liber-

---

1 namque ... decretis *Char. gramm. I 22, 18. 539, 12* nam *Char.* senati **PANl** *Char.* senatus *rell. codd.* 5 uti ... invaserat *Fest. p. 359, 4* 10 bonis ... extollunt *Don. Ter. Phorm. 358* et malos *Don.* 13 quoniam ... damno *Fronto (Hauler p. 168) cf. Exup. 2* sine damno hab. *Fronto* 15 probro ... praestabant *Arus. gramm. VII 498, 28* 16 praestabant **A^{2}CBH Γn** *Arus.* praestabat **PA^{1}NKlsm** alii ... amissis **Sacerd. gramm. VI 446, 3* per **A^{1}m** *Sacerd.* quiper *rell. codd.*

tatis inminutum erat, haud sane alio animo belli even-
tum expectabant. ad hoc quicumque aliarum atque se- 10
natus partium erant, conturbari rem publicam quam
minus valere ipsi malebant. id ⟨ad⟩eo malum multos 11
post annos in civitatem revorterat. nam postquam Cn.
Pompeio et M. Crasso consulibus tribunicia postestas 38
restituta est, homines adulescentes summam potesta-
tem nacti, quibus aetas animusque ferox erat, coepere
senatum criminando plebem exagitare, dein largiundo
atque pollicitando magis incendere, ita ipsi clari poten-
tesque fieri. contra eos summa ope nitebatur pleraque 2
nobilitas senatus specie pro sua magnitudine. namque,
uti paucis verum absolvam, post illa tempora quicum- 3
que rem publicam agitavere, honestis nominibus, alii
sicuti populi iura defenderent, pars quo senatus auc-
toritas maxuma foret, bonum publicum simulantes pro
sua quisque potentia certabant. neque illis modestia 4
neque modus contentionis erat: utrique victoriam cru-
deliter exercebant. sed postquam Cn. Pompeius ad bel- 39
lum maritumum atque Mithridaticum missus est, plebis
opes inminutae, paucorum potentia crevit. ii magistra- 2
tus, provincias aliaque omnia tenere; ipsi innoxii, floren-
tes, sine metu aetatem agere ceterosque iudiciis terrere,
quo plebem in magistratu placidius tractarent. sed ubi 3
primum dubiis rebus novandi[s] spes oblata est, vetus
certamen animos eorum adrexit. quod si primo proelio 4
Catilina superior aut aequa manu discessisset, profecto
magna clades atque calamitas rem publicam oppres-
sisset, neque illis, qui victoriam adepti forent, diutius
ea uti licuisset, quin defessis et exanguibus qui plus
posset imperium atque libertatem extorqueret. fuere 5
tamen extra coniurationem complures, qui ad Catilinam
initio profecti sunt. in iis erat Fulvius, senatoris filius,
quem retractum ex itinere parens necari iussit.

Isdem temporibus Romae Lentulus, sicuti Catilina 6

---

4 adeo *codd. recentiores* multos post annos *Arus. gramm. VII 497, 21* 23 ceterosque] que *om.* AC 25 *corr. Gruter*

praeceperat, quoscumque moribus aut fortuna novis
rebus idoneos credebat, aut per se aut per alios solli-
citabat, neque solum civis sed quoiusque modi genus
40 hominum, quod modo bello usui foret. igitur P. Um-
breno quoidam negotium dat, uti legatos Allobrogum
requirat eosque, si possit, inpellat ad societatem belli,
existumans publice privatimque aere alieno oppressos,
praeterea quod natura gens Gallica bellicosa esset,
2 facile eos ad tale consilium adduci posse. Umbrenus
quod in Gallia negotiatus erat, plerisque principibus
civitatium notus erat atque eos noverat. itaque sine
mora, ubi primum legatos in foro conspexit, percon-
tatus pauca de statu civitatis et quasi dolens eius ca-
sum requirere coepit, quem exitum tantis malis spera-
3 rent. postquam illos videt queri de avaritia magistra-
tuum, accusare senatum, quod in eo auxili nihil esset,
miseriis suis remedium mortem expectare, 'at ego' in-
quit 'vobis, si modo viri esse voltis, rationem ostendam,
4 qua tanta ista mala effugiatis'. haec ubi dixit, Allobro-
ges in maxumam spem adducti Umbrenum orare, ut
sui misereretur: nihil tam asperum neque tam difficile
esse, quod non cupidissume facturi essent, dum ea res
5 civitatem aere alieno liberaret. ille eos in domum
D. Bruti perducit, quod foro propinqua erat neque aliena
consili propter Semproniam; nam tum Brutus ab Roma
6 aberat. praeterea Gabinium arcessit, quo maior auc-
toritas sermoni inesset. eo praesente coniurationem
aperit, nominat socios, praeterea multos quoiusque ge-
neris innoxios, quo legatis animus amplior esset. deinde
41 eos pollicitos operam suam domum dimittit. sed Allo-
broges diu in incerto habuere, quidnam consili caperent.
2 in altera parte erat aes alienum, studium belli, magna

---

11 civitatium XN[1] civitatum *rell.* 13 et quasi . . . casum *Arus. gramm. VII 464, 7 Prisc. gramm. III 281, 2. 307, 9* 25 nam . . . aberat *Prob. inst. gramm. IV 150, 20. 26 Serg. gramm. IV 511, 30 Prisc. gramm. III 66, 15* ab Roma *Prob. Serg. Prisc.* ab *s. s.* BD *om. rell.* Romae P

merces in spe victoriae; at in altera maiores opes, tuta
consilia, pro incerta spe certa praemia. haec illis vol- 3
ventibus tandem vicit fortuna rei publicae. itaque 4
Q. Fabio Sangae, quoius patrocinio civitas plurumum
utebatur, rem omnem, uti cognoverant, aperiunt. Cicero 5
per Sangam consilio cognito legatis praecipit, ut stu-
dium coniurationis vehementer simulent, ceteros adeant,
bene polliceantur dentque operam, uti eos quam ma-
xume manufestos habeant.

Isdem fere temporibus in Gallia citeriore atque ul- 42
teriore, item in agro Piceno, Bruttio, Apulia motus erat.
namque illi, quos ante Catilina dimiserat, inconsulte 2
ac veluti per dementiam cuncta simul agebant. noctur-
nis consiliis, armorum atque telorum portationibus,
festinando, agitando omnia plus timoris quam periculi
effecerant. ex eo numero compluris Q. Metellus Celer 3
praetor ex senatus consulto causa cognita in vincula
coniecerat, item in citeriore Gallia C. Murena, qui ei
provinciae legatus praeerat.

At Romae Lentulus cum ceteris, qui principes coniu- 43
rationis erant, paratis ut videbatur magnis copiis con-
stituerant, uti, quom Catilina in agrum Aefulanum cum
exercitu venisset, L. Bestia tribunus plebis contione
habita quereretur de actionibus Ciceronis bellique gra-
vissumi invidiam optumo consuli inponeret: eo signo
proxuma nocte cetera multitudo coniurationis suom
quisque negotium exequeretur. sed ea divisa hoc modo 2
dicebantur: Statilius et Gabinius uti cum magna manu
duodecim simul opportuna loca urbis incenderent, quo
tumultu facilior aditus ad consulem ceterosque, quibus
insidiae parabantur, fieret; Cethegus Ciceronis ianuam
obsideret eumque vi aggrederetur; alius autem alium,

---

6 praecipit *Linker* praecepit *codd.* 21 constituerant **PA**^{1} **N**^{1}**H**^{1}*Γ*l constituerat **A**^{2}**CBN**^{2}**KH**^{2}**T**snm 22 Aefulanum *Kunze in Berl. Phil. Woch. 1912, 670 sqq* Faesulanum *codd.* 27 quisque *vulgo* quoque **A** que que **N** quaeque *rell.* 28 et **PA**^{1} *om. rell.* 29 incenderent **PA**^{1}**NHT**lsm incenderet *rell.*

sed filii familiarum, quorum ex nobilitate maxuma pars
erat, parentis interficerent; simul caede et incendio per-
3 culsis omnibus ad Catilinam erumperent. inter haec
parata atque decreta Cethegus semper querebatur de
ignavia sociorum: illos dubitando et dies prolatando
magnas opportunitates corrumpere; facto, non consulto
in tali periculo opus esse, seque, si pauci adiuvarent,
4 languentibus aliis impetum in curiam facturum. natura
ferox, vehemens, manu promptus erat, maxumum bo-
num in celeritate putabat.

44 Sed Allobroges ex praecepto Ciceronis per Gabinium
ceteros conveniunt. ab Lentulo, Cethego, Statilio, item
Cassio postulant ius iurandum, quod signatum ad civis
perferant: aliter haud facile eos ad tantum negotium
2 inpelli posse. ceteri nihil suspicantes dant, Cassius semet
eo brevi venturum pollicetur ac paulo ante legatos ex
3 urbe proficiscitur. Lentulus cum iis T. Volturcium quen-
dam Crotoniensem mittit, ut Allobroges, prius quam
domum pergerent, cum Catilina data atque accepta fide
4 societatem confirmarent. ipse Volturcio litteras ad Ca-
tilinam dat, quarum exemplum infra scriptum est.

5 'Qui sim, ex eo, quem ad te misi, cognosces. fac
cogites, in quanta calamitate sis, et memineris te virum
esse. consideres, quid tuae rationes postulent. auxilium
petas ab omnibus, etiam ab infumis.'

6 Ad hoc mandata verbis dat: quom ab senatu hostis
iudicatus sit, quo consilio servitia repudiet? in urbe
parata esse quae iusserit. ne cunctetur ipse propius ad-
45 cedere. his rebus ita actis, constituta nocte qua profi-
ciscerentur Cicero per legatos cuncta edoctus L. Valerio
Flacco et C. Pomptino praetoribus imperat, ut in ponte

---

1 sed . . . interficerent *Prisc. gramm. II 199, 10* e *Prisc.* 6 consulto A²CBN²KH²MTD²Flsn consultando PA¹N¹H¹D¹m 11 sed . . . Ciceronis *Prob. inst. gramm. IV 124, 8* 22—25 *cf. Cic. Catil. 3, 5, 12* 22 quis CNn ex eo *s. s.* V 25 petis A²CB 30 per . . . edoctus *Arus. gramm. VII. 464, 19* 31 pom(p)tino XNH²DFsnm prom(p)tino BKH¹l promptinio MT

Mulvio per insidias Allobrogum comitatus deprehen-
dant. rem omnem aperit, quoius gratia mittebantur;
cetera, uti facto opus sit, ita agant permittit. illi, ho- 2
mines militares, sine tumultu praesidiis conlocatis, sic-
uti praeceptum erat, occulte pontem obsidunt. post- 3
quam ad id loci legati cum Volturcio venerunt et simul
utrimque clamor exortus est, Galli cito cognito consilio
sine mora praetoribus se tradunt, Volturcius primo cohor- 4
tatus ceteros gladio se a multitudine defendit, deinde,
ubi a legatis desertus est, multa prius de salute sua
Pomptinum obtestatus, quod ei notus erat, postremo
timidus ac vitae diffidens velut hostibus sese praetori-
bus dedit.

Quibus rebus confectis omnia propere per nuntios 46
consuli declarantur. at illum ingens cura atque laetitia 2
simul occupavere. nam laetabatur intellegens coniu-
ratione patefacta civitatem periculis ereptam esse; porro
autem anxius erat dubitans, in maxumo scelere tantis
civibus deprehensis quid facto opus esset: poenam illo-
rum sibi oneri,inpunitatem perdundae rei publicae fore
credebat. igitur confirmato animo vocari ad sese iubet 3
Lentulum,Cethegum, Statilium, Gabinium itemque Cae-
parium Terracinensem, qui in Apuliam ad concitanda
servitia proficisci parabat. ceteri sine mora veniunt; 4
Caeparius, paulo ante domo egressus, cognito indicio
ex urbe profugerat. consul Lentulum, quod praetor erat, 5
ipse manu tenens in senatum perducit, reliquos cum
custodibus in aedem Concordiae venire iubet. eo sena- 6
tum advocat magnaque frequentia eius ordinis Voltur-
cium cum legatis introducit, Flaccum praetorem scri-
nium cum litteris, quas a legatis acceperat, eodem adferre
iubet. Volturcius interrogatus de itinere, de litteris, po- 47
stremo quid aut qua de causa consili habuisset, primo
fingere alia, dissimulare de coniuratione; post ubi fide

3 illi P[2]AKMTF[2]m illis *rell.* 22 itemque] item quendam ACT itemque quendam M 34 fidei p. BN[1] fidei publicae C[1]HDF[1]l fide praedicere A[1]

publica dicere iussus est, omnia, uti gesta erant, aperit
docetque se paucis ante diebus a Gabinio et Caepario
socium adscitum nihil amplius scire quam legatos, tan-
tummodo audire solitum ex Gabinio P. Autronium,
Ser. Sullam, L. Vargunteium, multos praeterea in ea con-
2 iuratione esse. eadem Galli fatentur ac Lentulum dissi-
mulantem coarguunt praeter litteras sermonibus, quos
ille habere solitus erat: ex libris Sibyllinis regnum
Romae tribus Corneliis portendi; Cinnam atque Sullam
antea, se tertium esse, quoi fatum foret urbis potiri;
praeterea ab incenso Capitolio illum esse vigesumum
annum, quem saepe ex prodigiis haruspices respon-
3 dissent bello civili cruentum fore. igitur perlectis litteris,
quom prius omnes signa sua cognovissent, senatus de-
cernit, uti abdicato magistratu Lentulus itemque ceteri
4 in liberis custodiis habeantur. itaque Lentulus P. Lentulo
Spintheri, qui tum aedilis erat, Cethegus Q. Cornificio,
Statilius C. Caesari, Gabinius M. Crasso, Caeparius —
nam is paulo ante ex fuga retractus erat — Cn. Teren-
tio senatori traduntur.

48 Interea plebs coniuratione patefacta, quae primo cupida
rerum novarum nimis bello favebat, mutata mente Cati-
linae consilia execrari, Ciceronem ad caelum tollere:
veluti ex servitute erepta gaudium atque laetitiam agi-
2 tabat. namque alia belli facinora praedae magis quam
detrimento fore, incendium vero crudele, inmoderatum
ac sibi maxume calamitosum putabat, quippe quoi
omnes copiae in usu cottidiano et cultu corporis erant.
3 Post eum diem quidam L. Tarquinius ad senatum
adductus erat, quem ad Catilinam proficiscentem ex
4 itinere retractum aiebant. is quom se diceret indicatu-
rum de coniuratione, si fides publica data esset, iussus
a consule quae sciret edicere, eadem fere quae Voltur-
cius de paratis incendiis, de caede bonorum, de itinere

---

2 paucis ante diebus *Prob. inst. gramm. IV 149, 4* 14 senatus ... Lentulus *Arus. gramm. VII 451, 7* 16 habeantur XHt haberentur Ysnm tenerentur F

hostium senatum docet: praeterea se missum a M. Crasso,
qui Catilinae nuntiaret, ne eum Lentulus et Cethegus
aliique ex coniuratione deprehensi terrerent, eoque magis
properaret ad urbem adcedere, quo et ceterorum animos
reficeret et illi facilius e periculo eriperentur. sed ubi 5
Tarquinius Crassum nominavit, hominem nobilem,
maxumis divitiis, summa potentia, alii rem incredibilem
rati, pars tametsi verum existumabant tamen quia in
tali tempore tanta vis hominis magis leniunda quam
exagitanda videbatur, plerique Crasso ex negotiis pri-
vatis obnoxii, conclamant indicem falsum esse, deque
ea re postulant uti referatur. itaque consulente Cicerone 6
frequens senatus decernit Tarquini indicium falsum
videri eumque in vinculis retinendum neque amplius
potestatem faciundam, nisi de eo indicaret, quoius con-
silio tantam rem esset mentitus. erant eo tempore qui 7
existumarent indicium illud a P. Autronio machinatum,
quo facilius appellato Crasso per societatem periculi
reliquos illius potentia tegeret. alii Tarquinium a Cice- 8
rone inmissum aiebant, ne Crassus more suo suscepto
malorum patrocinio rem publicam conturbaret. ipsum 9
Crassum ego postea praedicantem audivi tantam illam
contumeliam sibi ab Cicerone inpositam.

Sed isdem temporibus Q. Catulus et C. Piso [neque 49
precibus] neque pretio neque gratia Ciceronem inpellere
potuere, uti per Allobroges aut alium indicem C. Caesar
falso nominaretur. nam uterque cum illo gravis inimi- 2
citias exercebat: Piso oppugnatus in iudicio pecuniarum
repetundarum propter quoiusdam Transpadani sup-
plicium iniustum, Catulus ex petitione pontificatus odio
incensus, quod extrema aetate, maxumis honoribus usus,

23 a **BYlsn** 24 sed ... potuere *Prisc. gramm. II 359, 19 cf. Dict. 1, 18* (neque pretio neque gratia) isdem ... Piso *om. Prisc.* neque pretio neque gratia *Prisc. cf. Dict.* neque precibus n. gratia n. pretio **XNKMT** (proemio *pro* pretio) **lsn** n. precibus n. pretio n. gratia **DF** n. gratia n. precibus n. pretio **Hm**, *v. Iug. 29, 3* 25 Ciceronem *om. Prisc.* impelli quivit *Prisc.* 28 exercebant **P^1AT**

3 ab adulescentulo Caesare victus discesserat. res autem
opportuna videbatur, quod is privatim egregia libera-
litate, publice maxumis muneribus grandem pecuniam
4 debebat. sed ubi consulem ad tantum facinus inpellere
nequeunt, ipsi singillatim circumeundo atque ementi-
undo, quae se ex Volturcio aut Allobrogibus audisse
dicerent, magnam illi invidiam conflaverant, usque eo
ut nonnulli equites Romani, qui praesidi causa cum telis
erant circum aedem Concordiae, seu periculi magni-
tudine seu animi mobilitate inpulsi, quo studium suom
in rem publicam clarius esset, egredienti ex senatu
Caesari gladio minitarentur.

50 Dum haec in senatu aguntur et dum legatis Allo-
brogum et T. Volturcio, conprobato eorum indicio, prae-
mia decernuntur, liberti et pauci ex clientibus Lentuli
divorsis itineribus opifices atque servitia in vicis ad
eum eripiundum sollicitabant, partim exquirebant duces
multitudinum, qui pretio rem publicam vexare soliti
2 erant. Cethegus autem per nuntios familiam atque liber-
tos suos, lectos et exercitatos, orabat [in audaciam], ut
3 grege facto cum telis ad sese inrumperent. consul ubi
ea parari cognovit, dispositis praesidiis, ut res atque
tempus monebat, convocato senatu refert, quid de iis
fieri placeat, qui in custodiam traditi erant. sed eos
paulo ante frequens senatus iudicaverat contra rem
4 publicam fecisse. tum D. Iunius Silanus primus senten-
tiam rogatus, quod eo tempore consul designatus erat,
de iis, qui in custodiis tenebantur, et praeterea de L. Cassio,
P. Furio, P. Umbreno, Q. Annio, si deprehensi forent,
supplicium sumundum decreverat; isque postea permo-
tus oratione C. Caesaris pedibus in sententiam Ti. Nero-
nis iturum se dixit, quod de ea re praesidiis additis re-
5 ferundum censuerat. sed Caesar, ubi ad eum ventum
est, rogatus sententiam a consule huiusce modi verba
locutus est:

---

31 pedibus in sententiam *Char. gramm. I 215, 25* 32 additis $B^2M^2m^2$ abditis *rell. fortasse recte*

'Omnis homines, patres conscripti, qui de rebus dubiis 51
consultant, ab odio, amicitia, ira atque misericordia
vacuos esse decet. haud facile animus verum providet, 2
ubi illa officiunt, neque quisquam omnium lubidini simul
et usui paruit. ubi intenderis ingenium, valet; si lubido 3
possidet, ea dominatur, animus nihil valet. magna mihi 4
copia est memorandi, patres conscripti, quae reges atque
populi ira aut misericordia inpulsi male consuluerint.
sed ea malo dicere, quae maiores nostri contra lubidi-
nem animi sui recte atque ordine fecere. bello Mace- 5
donico, quod cum rege Perse gessimus, Rhodiorum
civitas magna atque magnifica, quae populi Romani
opibus creverat, infida et advorsa nobis fuit. sed post-
quam bello confecto de Rhodiis consultum est, maiores
nostri, ne quis divitiarum magis quam iniuriae causa
bellum inceptum diceret, inpunitos eos dimisere. item 6
bellis Punicis omnibus, quom saepe Carthaginienses et
in pace et per indutias multa nefaria facinora fecissent,
numquam ipsi per occasionem talia fecere: magis quid
se dignum foret, quam quid in illos iure fieri posset,
quaerebant. hoc item vobis providendum est, patres 7
conscripti, ne plus apud vos valeat P. Lentuli et cete-
rorum scelus quam vostra dignitas, neu magis irae
vostrae quam famae consulatis. nam si digna poena 8
pro factis eorum reperitur, novom consilium adprobo;
sin magnitudo sceleris omnium ingenia exuperat, his
utendum censeo, quae legibus conparata sunt.

Plerique eorum, qui ante me sententias dixerunt, con- 9
posite atque magnifice casum rei publicae miserati sunt.

---

1 omnis ... decet *Char. gramm. I 139, 22* omnis ... officiunt *Serv. georg. 2, 499* omnes *Char. Serv.* homines *om. Char.* qui ... consultant *Arus. gramm. VII 460, 3* 2 consulant *Arus.* ab ... decet *Arus. gramm. VII 514, 12* atque *om. Arus.* 3 vacuum *Arus.* esse *om. Char.* nam animus haud facile *Serv.* 7 p. c. s. s. **PAN** *om.* **Knm** quae ... consuluerint *Arus. gramm. VII 459, 29* quae **VP^{2}A^{2}Ym^1** *Arus.* qui **XK^{2}MTlsnm^2** 8 consuluerunt **V** 13 et] atque **Pl** 17 et in pace] et *om.* **ACMTm** 23 neve **VA^2** 28 sententiam **V**

quae belli saevitia esset, quae victis acciderent, enume-
ravere: rapi virgines, pueros; divelli liberos a parentum
conplexu; matres familiarum pati quae victoribus conlu-
buissent; fana atque domos spoliari; caedem, incendia
fieri; postremo armis, cadaveribus, cruore atque luctu
10 omnia conpleri. sed, per deos inmortalis, quo illa oratio
pertinuit? an uti vos infestos coniurationi faceret? sci-
licet, quem res tanta et tam atrox non permovit, eum
11 oratio accendet. non ita est, neque quoiquam mortalium
iniuriae suae parvae videntur, multi eas gravius aequo
12 habuere. sed alia aliis licentia est, patres conscripti.
qui demissi in obscuro vitam habent, si quid iracundia
deliquere, pauci sciunt, fama atque fortuna eorum pares
sunt; qui magno imperio praediti in excelso aetatem
13 agunt, eorum facta cuncti mortales novere. ita in maxuma
fortuna minuma licentia est; neque studere neque odisse,
14 sed minume irasci decet; quae apud alios iracundia
dicitur, ea in imperio superbia atque crudelitas appel-
15 latur. equidem ego sic existumo, patres conscripti,
omnis cruciatus minores quam facinora illorum esse.
sed plerique mortales postrema meminere et in homi-
nibus inpiis sceleris eorum obliti de poena disserunt,
si ea paulo severior fuit.

16 D. Silanum, virum fortem atque strenuom, certo scio
quae dixerit studio rei publicae dixisse, neque illum in
tanta re gratiam aut inimicitias exercere: eos mores
17 eamque modestiam viri cognovi. verum sententia eius
mihi non crudelis — quid enim in talis homines cru-
dele fieri potest? — sed aliena a re publica nostra vide-
18 tur. nam profecto aut metus aut iniuria te subegit,
Silane, consulem designatum genus poenae novom de-
19 cernere. de timore supervacuaneum est disserere, quom

2 rapi ... conpleri *Aug. civ. 1, 5* 3 collibuisset *Aug.* 8 permovet **VX^2l** 9 accendit **VP^2AMl** 12 habent **XNKls** + *m. 2* **BTm** agunt **VBYnm** + *m. 2* **PACNK** 19 equidem ... cruciatus *Prisc. gramm. III 103, 13* 23 severior **VACNT** sevior *rell.* 24 certo **VXNnm** certe **BYls** 32 supervacuaneum **VPK** supervacaneum *rell.*

praesertim diligentia clarissumi viri consulis tanta prae-
sidia sint in armis. de poena possum equidem dicere, 20
id quod res habet, in luctu atque miseriis mortem aerum-
narum requiem, non cruciatum esse; eam cuncta morta-
lium mala dissolvere; ultra neque curae neque gaudio
locum esse. sed, per deos inmortalis, quam ob rem in 21
sententiam non addidisti, uti prius verberibus in eos
animadvorteretur? an quia lex Porcia vetat? at aliae 22
leges item condemnatis civibus non animam eripi, sed
exilium permitti iubent. an quia gravius est verberari
quam necari? quid autem acerbum aut nimis grave est 23
in homines tanti facinoris convictos? sin quia levius 24
est, qui convenit in minore negotio legem timere, quom
eam in maiore neglexeris?

At enim, quis reprehendet quod in parricidas rei 25
publicae decretum erit? tempus dies fortuna, quoius
lubido gentibus moderatur. illis merito accidet quic- 26
quid evenerit; ceterum vos, patres conscripti, quid in
alios statuatis, considerate. omnia mala exempla ex 27
rebus bonis orta sunt. sed ubi imperium ad ignaros
eius aut minus bonos pervenit, novom illud exemplum
ab dignis et idoneis ad indignos et non idoneos trans-
fertur. Lacedaemonii devictis Atheniensibus triginta 28
viros inposuere, qui rem publicam eorum tractarent.
ii primo coepere pessumum quemque et omnibus in- 29
visum indemnatum necare: ea populus laetari et me-
rito dicere fieri. post ubi paulatim licentia crevit, iuxta 30
bonos et malos lubidinose interficere, ceteros metu
terrere: ita civitas servitute oppressa stultae laetitiae 31
gravis poenas dedit. nostra memoria victor Sulla quom 32
Damasippum et alios eius modi, qui malo rei publicae

---

2 in armis sint **V** 7 sententia **VA** uti ... animadvorteretur *Arus. gramm. VII 456, 1* in eos verberibus **V** 9 de condemnatis **Vl** 13 qui] quid **P^{1}Bln** 14 neglegeris **P** 16 fortuna ... moderatur *Prisc. gramm. III 273, 15* quoius ... moderatur *Arus. gramm. VII 494, 3* 21 eius **VPA^{1}NKlsm** cives *rell.*
26 ea ... fieri *Arus. gramm. VII 490, 6 Prisc. gramm. III 307, 6. 358, 24* pop. Romanus *Arus.*

creverant, iugulari iussit, quis non factum eius lauda-
bat? homines scelestos et factiosos, qui seditionibus
rem publicam exagitaverant, merito necatos aiebant.
33 sed ea res magnae initium cladis fuit. nam uti quisque
domum aut villam, postremo vas aut vestimentum
aliquoius concupiverat, dabat operam, uti is in proscrip-
34 torum numero esset. ita illi, quibus Damasippi mors
laetitiae fuerat, paulo post ipsi trahebantur, neque
prius finis iugulandi fuit, quam Sulla omnis suos di-
35 vitiis explevit. atque ego haec non in M. Tullio neque
his temporibus vereor, sed in magna civitate multa et
36 varia ingenia sunt. potest alio tempore, alio consule,
quoi item exercitus in manu sit, falsum aliquid pro
vero credi. ubi hoc exemplo per senatus decretum con-
sul gladium eduxerit, quis illi finem statuet aut quis
moderabitur?

37 Maiores nostri, patres conscripti, neque consili neque
audaciae umquam eguere; neque illis superbia obsta-
bat, quo minus aliena instituta, si modo proba erant,
38 imitarentur. arma atque tela militaria ab Samnitibus,
insignia magistratuum ab Tuscis pleraque sumpserunt.
postremo, quod ubique apud socios aut hostis idoneum
videbatur, cum summo studio domi exequebantur:
39 imitari quam invidere bonis malebant. sed eodem illo
tempore Graeciae morem imitati verberibus animad-
vortebant in civis, de condemnatis summum suppli-
cium sumebant. postquam res publica adolevit et
40 multitudine civium factiones valuere, circumveniri in-
nocentes, alia huiusce modi fieri coepere, tum lex
Porcia aliaeque leges paratae sunt, quibus legibus
41 exilium damnatis permissum est. ego hanc causam,
patres conscripti, quo minus novom consilium capi-

---

4 initium magnae cladis V 5 vas ... concupiverat *Prob. inst. gramm. IV 125, 29* 6 is *s. s.* PAN 9 fuit V 10 haec ego V 13 manus XM (s *eras.* PM) 14 senati C *fortasse recte* 28 circumveniri V circumvenire *rell.* 31 ego hanc VBHDFls hanc ego PACNTm hanc ergo KMn

amus, in primis magnam puto. profecto virtus atque 42
sapientia maior illis fuit, qui ex parvis opibus tantum imperium fecere, quam in nobis, qui ea bene parta vix retinemus.

Placet igitur eos dimitti et augeri exercitum Cati- 43
linae? minume. sed ita censeo: publicandas eorum pecunias, ipsos in vinculis habendos per municipia, quae maxume opibus valent; neu quis de iis postea ad senatum referat neve cum populo agat; qui aliter fecerit, senatum existumare eum contra rem publicam et salutem omnium facturum.'

Postquam Caesar dicundi finem fecit, ceteri verbo 52
alius alii varie adsentiebantur. at M. Porcius Cato rogatus sententiam huiusce modi orationem habuit:

'Longe alia mihi mens est, patres conscripti, quom 2
res atque pericula nostra considero, et quom sententias
nonnullorum ipse mecum reputo. illi mihi disseruisse 3
videntur de poena eorum, qui patriae, parentibus, aris atque focis suis bellum paravere; res autem monet cavere ab illis magis quam quid in illos statuamus
consultare. nam cetera maleficia tum persequare, ubi 4
facta sunt; hoc nisi provideris ne accidat, ubi evenit, frustra iudicia inplores: capta urbe nihil fit reliqui
victis. sed, per deos inmortalis, vos ego appello, qui 5
semper domos, villas, signa, tabulas vostras pluris quam rem publicam fecistis: si ista, quoiuscumque modi sunt quae amplexamini, retinere, si voluptatibus vostris otium praebere voltis, expergiscimini aliquando et
capessite rem publicam. non agitur de vectigalibus 6

---

2 illis **VPl** in illis *rell.* 8 neu]ne **VP^{2}Kl** 13 alius ... adsentiebantur *Diom. gramm. I 381, 27* 15 longe ... conscripti *Serv. Aen. 1, 13* alia mihi **V** *Serv.* mihi alia *rell.* 20 cavere ... magis *Arus. gramm. VII 488, 25* 21 maleficia **VXHls** malefacta **A^{1}Ynm** maledicta **K** mala **F** 25 pluris ... fecistis *Arus. gramm. VII 499, 8* 26 fecere *Arus.* ista] ita **VMT^{1}** 28 expergiscimini ... publicam **Agroec. gramm. VII 117, 6 Schol. Stat. Theb. 2, 109 Prisc. gramm. III 455, 31*

neque de sociorum iniuriis: libertas et anima nostra
in dubio est.
7 Saepenumero, patres conscripti, multa verba in hoc
ordine feci, saepe de luxuria atque avaritia nostrorum
civium questus sum, multosque mortalis ea causa ad-
8 vorsos habeo. qui mihi atque animo meo nullius um-
quam delicti gratiam fecissem, haud facile alterius lubi-
9 dini male facta condonabam. sed ea tametsi vos parvi
pendebatis, tamen res publica firma erat, opulentia
10 neglegentiam tolerabat. nunc vero non id agitur, bo-
nisne an malis moribus vivamus, neque quantum aut
quam magnificum imperium populi Romani sit, sed
haec, quoiuscumque modi videntur, nostra an nobiscum
11 una hostium futura sint. hic mihi quisquam mansue-
tudinem et misericordiam nominat. iam pridem equi-
dem nos vera vocabula rerum amisimus: quia bona
aliena largiri liberalitas, malarum rerum audacia forti-
12 tudo vocatur, eo res publica in extremo sita est. sint
sane, quoniam ita se mores habent, liberales ex so-
ciorum fortunis, sint misericordes in furibus aerari: ne
illi sanguinem nostrum largiantur et, dum paucis scele-
ratis parcunt, bonos omnis perditum eant.
13 Bene et conposite C. Caesar paulo ante in hoc or-
dine de vita et morte disseruit, credo falsa existumans
ea, quae de inferis memorantur: divorso itinere malos
a bonis loca taetra, inculta, foeda atque formidulosa
14 habere. itaque censuit pecunias eorum publicandas,
ipsos per municipia in custodiis habendos, videlicet
timens, ne, si Romae sint, aut a popularibus coniura-
tionis aut a multitudine conducta per vim eripiantur;
15 quasi vero mali atque scelesti tantummodo in urbe et
non per totam Italiam sint, aut non ibi plus possit
16 audacia, ubi ad defendundum opes minores sunt. qua-
re vanum equidem hoc consilium est, si periculum ex

2 est] *fortasse* sunt, *v. Ag. 172*   20 sint ... aerari *Arus. gramm. VII 486, 24*   21 illis Yls   scelestis **VP**²   24 credo ... habere *Non. p. 317, 38*

illis metuit; si in tanto omnium metu solus non timet,
eo magis refert me mihi atque vobis timere. qua re 17
quom de P. Lentulo ceterisque statuetis, pro certo habe-
tote vos simul de exercitu Catilinae et de omnibus
coniuratis decernere. quanto vos attentius ea agetis, 18
tanto illis animus infirmior erit; si paulum modo vos
languere viderint, iam omnes feroces aderunt.

Nolite existumare maiores nostros armis rem pu- 19
blicam ex parva magnam fecisse. si ita esset, multo 20
pulcherrumam eam nos haberemus: quippe sociorum
atque civium, praeterea armorum atque equorum maior
copia nobis quam illis est. sed alia fuere, quae illos 21
magnos fecere, quae nobis nulla sunt: domi industria,
foris iustum imperium, animus in consulundo liber,
neque delicto neque lubidini obnoxius. pro his nos 22
habemus luxuriam atque avaritiam, publice egestatem,
privatim opulentiam. laudamus divitias, sequimur in-
ertiam. inter bonos et malos discrimen nullum, omnia
virtutis praemia ambitio possidet. neque mirum: ubi 23
vos separatim sibi quisque consilium capitis, ubi domi
voluptatibus, hic pecuniae aut gratiae servitis, eo fit,
ut impetus fiat in vacuam rem publicam.

Sed ego haec omitto. coniuravere nobilissumi cives 24
patriam incendere, Gallorum gentem infestissumam
nomini Romano ad bellum arcessunt, dux hostium cum
exercitu supra caput est; vos cunctamini etiam nunc 25
et dubitatis, quid intra moenia deprensis hostibus fa-
ciatis? misereamini censeo — deliquere homines adule- 26
scentuli per ambitionem — atque etiam armatos di-
mittatis: ne ista vobis mansuetudo et misericordia, si 27

---

1 si . . . metuit *Arus. gramm. VII 493, 5* 5 intentius **VP^2** 6 paulum **VAC** paululum *rell.* 8 nolite . . . (22) rem publicam *Aug. civ. 5, 12* 9 ita **AK^{2}Tm** *Aug.* ita res *rell. codd.* 11 et equorum *Aug.* 13 fecerunt *Aug.* 25 accersunt **VP^2 B^{2}KTD^2** 26 etiamnum **V** 27 depre(he)nsis **VPBKHDFls** adpre(he)nsis *rell.* 28 miseremini **VA^{2}C^{2}B^{2}l** 29 etiam *om.* **Y(—K)nm** 30 ne . . . misericordia *Don. Ter. Andr. 939*

28 illi arma ceperint, in miseriam convortat. scilicet res
ipsa aspera est, sed vos non timetis eam. immo vero
maxume. sed inertia et mollitia animi alius alium ex-
pectantes cunctamini, videlicet dis inmortalibus con-
fisi, qui hanc rem publicam saepe in maxumis peri-
29 culis servavere. non votis neque suppliciis muliebri-
bus auxilia deorum parantur; vigilando, agundo, bene
consulundo prospera omnia cedunt. ubi socordiae te
atque ignaviae tradideris, nequiquam deos inplores:
30 irati infestique sunt. apud maiores nostros A. Manlius
Torquatus bello Gallico filium suom, quod is contra
31 imperium in hostem pugnaverat, necari iussit, atque
ille egregius adulescens inmoderatae fortitudinis morte
poenas dedit; vos de crudelissumis parricidis quid sta-
tuatis, cunctamini? videlicet cetera vita eorum huic
32 sceleri obstat. verum parcite dignitati Lentuli, si ipse
pudicitiae, si famae suae, si dis aut hominibus umquam
33 ullis pepercit. ignoscite Cethegi adulescentiae, nisi
iterum patriae bellum fecit. nam quid ego de Gabinio,
34 Statilio, Caepario loquar? quibus si quicquam um-
quam pensi fuisset, non ea consilia de re publica
35 habuissent. postremo, patres conscripti, si mehercule
peccato locus esset, facile paterer vos ipsa re corrigi,
quoniam verba contemnitis. sed undique circumventi
sumus. Catilina cum exercitu faucibus urget; alii intra
moenia atque in sinu urbis sunt hostes; neque parari
neque consuli quicquam potest occulte: quo magis
properandum est.

36 Quare ego ita censeo, quom nefario consilio scele-

---

1 convertat **VPAl** convertatur **CBKMTnm** vertat **ND**[2] vertatur **HD**[1]**Fs** 6 non ... (10) sunt *Serv. georg. 3, 456* 7 deorum auxilia comparantur *Serv.* agundo] laborando *Serv.* bene cons. *om. Serv.* 8 prospere **VAMF** *Serv., fort. recte* 11 contra ... pugnaverat *Arus. gramm. VII 503, 1* 16 vero **VPA**[1]**l** 17 aut] atque **VP**[2]**Bm** 19 iterum **VPBKHls** it. iam **AC Ym** alterum iam **n** 20 Statilio Gabinio **Vl** 22 mehercules **P**[1]**sm** 27 occulte potest **V** 29 quare ... censeo *Eugraph. Ter. Eun. 1072* ego ita censeo **VPBl** ita ego c. *rell.* ego *om. Eugraph.*

ratorum civium res publica in maxuma pericula vene-
rit, iique indicio T. Volturci et legatorum Allobrogum
convicti confessique sint caedem, incendia aliaque se
foeda atque crudelia facinora in civis patriamque pa-
ravisse, de confessis, sicuti de manufestis rerum capi-
talium, more maiorum supplicium sumundum.'

Postquam Cato adsedit, consulares omnes itemque 53
senatus magna pars sententiam eius laudant, virtutem
animi ad caelum ferunt, alii alios increpantes timidos
vocant. Cato clarus atque magnus habetur; senati de-
cretum fit, sicuti ille censuerat.

Sed mihi multa legenti, multa audienti, quae popu- 2
lus Romanus domi militiaeque, mari atque terra prae-
clara facinora fecit, forte lubuit attendere, quae res
maxume tanta negotia sustinuisset. sciebam saepe- 3
numero parva manu cum magnis legionibus hostium
contendisse; cognoveram parvis copiis bella gesta cum
opulentis regibus, ad hoc saepe fortunae violentiam
toleravisse, facundia Graecos, gloria belli Gallos ante
Romanos fuisse. ac mihi multa agitanti constabat pau- 4
corum civium egregiam virtutem cuncta patravisse,
eoque factum, uti divitias paupertas, multitudinem
paucitas superaret. sed postquam luxu atque desidia 5
civitas corrupta est, rursus res publica magnitudine
sua imperatorum atque magistratuum vitia sustentabat
ac, sicuti effeta parentum⟨ui⟩, multis tempestatibus
haud sane quisquam Romae virtute magnus fuit. sed 6
memoria mea ingenti virtute, divorsis moribus fuere
viri duo, M. Cato et C. Caesar. quos quoniam res ob-

---

7 itemque ... pars **Sacerd. gramm. VI 446, 4* 10 senati decretum fit *Don. Ter. Hec. 356 Char. gramm. I 143, 13* senati ... censuerat *Prisc. gramm. II 258, 6* senati P (i *eras.*) A^{1}lm *Don. Char. Prisc.* senatus *rell. codd.* 12 multa ... (23) superaret *orat. obl. reddit Aug. civ. 5, 12* multa sibi et legenti et audienti *Aug.* 16 cum ... contendisse *Arus. gramm. VII 459, 6* 17 contendisse Romanos *Aug.* 18 ad hoc ... fuisse *om. Aug.* 23 sed ... sustentabat *Aug. civ. 5, 12* 25 sui *Aug.* 26 *add. Ritschl*

tulerat, silentio praeterire non fuit consilium, quin
utriusque naturam et mores, quantum ingenio possum,
54 aperirem. igitur iis genus aetas eloquentia prope aequa-
lia fuere, magnitudo animi par, item gloria, sed alia
2 alii. Caesar beneficiis ac munificentia magnus habe-
batur, integritate vitae Cato. ille mansuetudine et mi-
sericordia clarus factus, huic severitas dignitatem ad-
3 diderat. Caesar dando sublevando ignoscundo, Cato
nihil largiundo gloriam adeptus est. in altero miseris
perfugium erat, in altero malis pernicies. illius faci-
4 litas, huius constantia laudabatur. postremo Caesar
in animum induxerat laborare, vigilare; negotiis ami-
corum intentus sua neglegere, nihil denegare quod
dono dignum esset; sibi magnum imperium, exercitum,
bellum novom exoptabat, ubi virtus enitescere posset.
5 at Catoni studium modestiae, decoris, sed maxume se-
6 veritatis erat; non divitiis cum divite neque factione
cum factioso, sed cum strenuo virtute, cum modesto
pudore, cum innocente abstinentia certabat; esse quam
videri bonus malebat: ita, quo minus petebat gloriam,
eo magis illum [ad]sequebatur.

55 Postquam, ut dixi, senatus in Catonis sententiam
discessit, consul optumum factu ratus noctem quae in-
stabat antecapere, ne quid eo spatio novaretur, tres-
viros quae ad supplicium postulabant⟨ur⟩ parare iubet.
2 ipse praesidiis dispositis Lentulum in carcerem dedu-
3 cit; idem fit ceteris per praetores. est in carcere locus,
quod Tullianum appellatur, ubi paululum ascenderis
ad laevam, circiter duodecim pedes humi depressus;

2 possum **PDls** possem *rell.* 4 magnitudo . . . (7) addiderat *Sacerd. gramm. VI 459, 19* 14 dono] bono **$A^1N^1K^1$MTm** sibi . . . posset *Aug. civ. 5, 12* 20 quo . . . sequebatur *Aug. civ. 5, 12* 21 illum magis *Aug.* illam **A^2CBHΓl** illa **n** sequebatur *Aug.* adsequebatur *codd.* 22 sententiam Catonis **Y(-HD) nm** 25 ad *eras.* **BKm** *s. s.* **MT** postulabantur *correxi* postulabant **A** postulabat *rell.* 27 est . . . appellatur *Char. gramm. I 76, 17 Serv. Aen. 1, 159. 12, 897* 28 descenderis **n** 29 humi depressus *Arus. gramm. VII 487, 32*

eum muniunt undique parietes atque insuper camera 4
lapideis fornicibus iuncta; sed incultu tenebris odore
foeda atque terribilis eius facies est. in eum locum 5
postquam demissus est Lentulus, vindices rerum capi-
talium, quibus praeceptum erat, laqueo gulam fregere.
ita ille patricius ex gente clarissuma Corneliorum, qui 6
consulare imperium Romae habuerat, dignum moribus
factisque suis exitium vitae invenit. de Cethego, Sta-
tilio, Gabinio, Caepario eodem modo supplicium sump-
tum est.

Dum ea Romae geruntur, Catilina ex omni copia, 56
quam et ipse adduxerat et Manlius habuerat, duas le-
giones instituit, cohortis pro numero militum conplet.
deinde, ut quisque voluntarius aut ex sociis in castra 2
venerat, aequaliter distribuerat, ac brevi spatio legiones
numero hominum expleverat, quom initio non amplius
duobus milibus habuisset. sed ex omni copia circiter 3
pars quarta erat militaribus armis instructa; ceteri, ut
quemque casus armaverat, sparos aut lanceas, alii prae-
acutas sudis portabant. sed postquam Antonius cum 4
exercitu adventabat, Catilina per montis iter facere, modo
ad urbem, modo Galliam vorsus castra movere, hostibus
occasionem pugnandi non dare. sperabat propediem
magnas copias sese habiturum, si Romae socii incepta
patravissent. interea servitia repudiabat, quoius initio 5
ad eum magnae copiae concurrebant, opibus coniura-
tionis fretus, simul alienum suis rationibus existumans

---

2 incultu PNlsm inculta *rell.* 4 vindices *vulgo* indices H et ind. PK ei ind. A ind. BNlsn per ind. Γ 7—8 *cf. Treb. Claud. 5, 3* (dignum exitum vita ac moribus suis habuit) *cf. Aug. epist. 43, 2* (dignum moribus factisque suis exitum reppererunt) 8 exitium] exitum *fortasse scribendum, cf. Treb. et Aug.* 12 et ipse] et *om.* Y(-D)nm 15 brevi . . . habuisset *Non. p. 499, 17* 16 amplius duobus milibus *Arus. gramm. VII 451, 11* 17 sed . . . portabant *Non. p. 554, 9* 19 sparos . . . portabant *Serv. Aen. 11, 682* aut] et *Serv.* 20 portare *Serv.* 22 in Galliam versus *Prisc. gramm. III 514, 22* in Gall. NKmn *Prisc.* ad Gall. F 25 interea . . . concurrebant *Prisc. gramm. III 184, 11*

videri causam civium cum servis fugitivis communica-
visse.
57 Sed postquam in castra nuntius pervenit Romae con-
iurationem patefactam, de Lentulo et Cethego ceteris-
que, quos supra memoravi, supplicium sumptum, pleri-
que, quos ad bellum spes rapinarum aut novarum rerum
studium illexerat, dilabuntur; reliquos Catilina per mon-
tis asperos magnis itineribus in agrum Pistoriensem
abducit eo consilio, uti per tramites occulte perfugeret
2 in Galliam Transalpinam. at Q. Metellus Celer cum
tribus legionibus in agro Piceno praesidebat, ex diffi-
cultate rerum eadem illa existumans quae supra dixi-
3 mus Catilinam agitare. igitur ubi iter eius ex perfugis
cognovit, castra propere movit ac sub ipsis radicibus
montium consedit, qua illi descensus erat in Galliam
4 properanti. neque tamen Antonius procul aberat, utpote
qui magno exercitu locis aequioribus expeditus in fuga
5 sequeretur. sed Catilina postquam videt montibus atque
copiis hostium sese clausum, in urbe res advorsas, neque
fugae neque praesidi ullam spem, optumum factu ratus
in tali re fortunam belli temptare, statuit cum Antonio
6 quam primum confligere. itaque contione advocata
huiusce modi orationem habuit:
58 'Compertum ego habeo, milites, verba virtutem non
addere, neque ex ignavo strenuom neque fortem ex
2 timido exercitum oratione imperatoris fieri. quanta quoius-
que animo audacia natura aut moribus inest, tanta in
bello patere solet. quem neque gloria neque pericula
excitant, nequiquam hortere: timor animi auribus officit.
3 sed ego vos, quo pauca monerem, advocavi, simul uti
causam mei consili aperirem.
4 Scitis equidem, milites, socordia atque ignavia Len-

---

10 at q. *vel* atq. *codd.* q. *del.* CNKM 11 in agro P. praesidebat *Arus. gramm. VII 498, 23* 14 movit PBKls movet *rell.*
16 neque . . . sequeretur *Prisc. gramm. III 343, 20* 17 expeditus *multi edd.* expeditos *codd. et Prisc., fortasse cum Dietschio scribendum:* expeditus impeditos 26 cuique Ym

tuli quantam ipsi nobisque cladem attulerit, quoque
modo, dum ex urbe praesidia opperior, in Galliam pro-
ficisci nequiverim. nunc vero quo loco res nostrae sint, 5
iuxta mecum omnes intellegitis. exercitus hostium duo, 6
unus ab urbe, alter a Gallia obstant; diutius in his locis
esse, si maxume animus ferat, frumenti atque aliarum
rerum egestas prohibet; quocumque ire placet, ferro 7
iter aperiundum est. quapropter vos moneo, uti forti 8
atque parato animo sitis et, quom proelium inibitis, me-
mineritis vos divitias, decus, gloriam, praeterea libertatem
atque patriam in dextris vostris portare. si vincimus, 9
omnia nobis tuta erunt: commeatus abunde, municipia
atque coloniae patebunt; si metu cesserimus, eadem illa
advorsa fient, neque locus neque amicus quisquam teget 10
quem arma non texerint. praeterea, milites, non eadem 11
nobis et illis necessitudo inpendet: nos pro patria, pro
libertate, pro vita certamus; illis supervacuaneum est
pugnare pro potentia paucorum. quo audacius aggre- 12
dimini memores pristinae virtutis. licuit vobis cum 13
summa turpitudine in exilio aetatem agere, potuistis
nonnulli Romae amissis bonis alienas opes expectare:
quia illa foeda atque intoleranda viris videbantur, haec 14
sequi decrevistis. si haec relinquere voltis, audacia opus 15
est: nemo nisi victor pace bellum mutavit. nam in fuga 16
salutem sperare, quom arma, quibus corpus tegitur, ab
hostibus avorteris, ea vero dementia est. semper in 17
proelio iis maxumum est periculum, qui maxume timent:
audacia pro muro habetur.

Quom vos considero, milites, et quom facta vostra 18
aestumo, magna me spes victoriae tenet. animus aetas 19
virtus vostra me hortantur, praeterea necessitudo, quae
etiam timidos fortis facit. nam multitudo hostium ne 20

---

14 tegit V 17 supervacuaneum P supervac$\overset{a}{u}$neum l supervacaneum *rell.* 18 pugnare pro pot. pauc. VACNKMTnm pro pot. pauc. pugn. PBHDFls aggredimini VCl aggrediamini *rell.* 19 vobis VP^2C^2Dn nobis *rell.* 28 audacia ... habetur *Non. p. 242,20. 431,5. 442,18* 31 praeterea ... facit *Non. p. 353,36*

21 circumvenire queat, prohibent angustiae loci. quod si
virtuti vostrae fortuna inviderit, cavete inulti animam
amittatis, neu capti potius sicuti pecora trucidemini,
quam virorum more pugnantes cruentam atque luctuo-
sam victoriam hostibus relinquatis.'

59 Haec ubi dixit, paululum conmoratus signa canere
iubet atque instructos ordines in locum aequom deducit.
dein remotis omnium equis, quo militibus exaequato
periculo animus amplior esset, ipse pedes exercitum
2 pro loco atque copiis instruit. nam, uti planities erat
inter sinistros montis et ab dextra rupe aspera, octo
cohortis in fronte constituit, reliquarum signa in subsidio
3 artius conlocat. ab iis centuriones, omnis lectos et evo-
catos, praeterea ex gregariis militibus optumum quemque
armatum in primam aciem subducit. C. Manlium in
dextra, Faesulanum quendam in sinistra parte curare
iubet. ipse cum libertis et colonis propter aquilam ad-
sistit, quam bello Cimbrico C. Marius in exercitu habuisse
4 dicebatur. at ex altera parte C. Antonius, pedibus aeger
quod proelio adesse nequibat, M. Petreio legato exer-
5 citum permittit. ille cohortis veteranas, quas tumulti
causa conscripserat, in fronte, post eas ceterum exer-
citum in subsidiis locat. ipse equo circumiens unum
quemque nominans appellat, hortatur, rogat, ut memi-
nerint se contra latrones inermis pro patria, pro liberis,
6 pro aris atque focis suis certare. homo militaris, quod
amplius annos triginta tribunus aut praefectus aut legatus
aut praetor cum magna gloria in exercitu fuerat, pleros-

---

2 cavete **XNHDlm** cavete ne **VA^{1}K*Γ*sn** 13 ab iis . . . evocatos *Serv. Aen. 2, 157* omnes evocatos et centuriones *Serv.* 14 optumum . . . subducit *Agroec. gramm. VII 119, 24* 15 armatum *om. Agroec.* subduxit *Agroec.* 17 colonis **C^{2}H*Γ*sm** coloniis **A^{2}C^{1}BKn** colonibus **PA^{1}Nl**, *v. c. 28, 4 an* calonibus? 19 pedibus aeger *Arus. gramm. VII 453, 1* 21 ille . . . locat *Non. p. 489, 34* tumulti *Non.* tumultus *codd.* 25 contra . . . certare *Arus. gramm. VII 459, 1* inhermos **P** pro liberis . . . suis *om. Arus.* 26 homo militaris *Prob. inst. gramm. IV 85, 5* 27 amplius . . . fuerat *Arus. gramm. VII 451, 12*

que ipsos factaque eorum fortia noverat: ea conmemo-
rando militum animos accendebat.

Sed ubi omnibus rebus exploratis Petreius tuba 60
signum dat, cohortis paulatim incedere iubet; idem facit
hostium exercitus. postquam eo ventum est, unde a feren- 2
tariis proelium conmitti posset, maxumo clamore cum
infestis signis concurrunt; pila omittunt, gladiis res ge-
ritur. veterani pristinae virtutis memores comminus 3
acriter instare, illi haud timidi resistunt: maxuma vi
certatur. interea Catilina cum expeditis in prima acie 4
vorsari, laborantibus succurrere, integros pro sauciis
arcessere, omnia providere, multum ipse pugnare, saepe
hostem ferire: strenui militis et boni imperatoris officia
simul exequebatur. Petreius ubi videt Catilinam, contra 5
ac ratus erat, magna vi tendere, cohortem praetoriam
in medios hostis inducit eosque perturbatos atque alios
alibi resistentis interficit. deinde utrimque ex lateribus
ceteros aggreditur. Manlius et Faesulanus in primis 6
pugnantes cadunt. Catilina postquam fusas copias seque 7
cum paucis relictum videt, memor generis atque pristinae
suae dignitatis in confertissumos hostis incurrit ibique
pugnans confoditur.

Sed confecto proelio, tum vero cerneres, quanta auda- 61
cia quantaque animi vis fuisset in exercitu Catilinae.
nam fere quem quisque vivos pugnando locum ceperat, 2
eum amissa anima corpore tegebat. pauci autem, quos 3
medios cohors praetoria disiecerat, paulo divorsius, sed

---

5 postquam . . . posset *Non. p. 554,26* a *om* X *s. s.* Al 6 possit P^{1}AC^1 7 geritur] agitur Y(-NH)nm 19 Catilina *super* copias *vel* videt *scr. al. m.* ACBNKsm *om. rell.* 25 quem ... tegebat *Comment. Lucan. 6, 132 Adnot. sup. Lucan. 6, 132, cf. Flor. epit. 2, 12, 12* (quem quis in pugnando ceperat locum) pugnando locum vivus MTF loc. viv. pugn. *Adnot. sup. Lucan.* vivos *om. Comment. Lucan. cf. Flor., fortasse recte* 27 paulo . . . conciderant *Char. gramm. I 159,3 1 Diom. gramm. 333, 31* paulo divorsius sed] alis alibi stantes ceciderunt *Char. Diom., sed haud scio an haec testimoniorum pars ad alium locum pertineat*

4 omnes tamen advorsis volneribus conciderant. Catilina
vero longe a suis inter hostium cadavera repertus est,
paululum etiam spirans ferociamque animi, quam habu-
5 erat vivos, in voltu retinens. postremo ex omni copia
neque in proelio neque in fuga quisquam civis ingenuos
6 captus est: ita cuncti suae hostiumque vitae iuxta peper-
7 cerant. neque tamen exercitus populi Romani laetam
aut incruentam victoriam adeptus erat. nam strenu-
issumus quisque aut occiderat in proelio aut graviter
8 volneratus discesserat. multi autem, qui e castris visundi
aut spoliandi gratia processerant, volventes hostilia
cadavera amicum alii, pars hospitem aut cognatum re-
periebant; fuere item qui inimicos suos cognoscerent.
9 ita varie per omnem exercitum laetitia, maeror, luctus
atque gaudia agitabantur.

---

1 conciderunt *Char. Diom.* Catilina ... repertus est *Serv. Aen. 1, 488* 2 vero *om. Serv.* 3 ferociamque ... retinens *Schol. Stat. Theb. 3, 94* que animi *om. Schol. Stat.* vivus habuerat *Schol. Stat.*

C. SALLUSTI CRISPI
BELLUM IUGURTHINUM

Falso queritur de natura sua genus humanum, quod 1
inbecilla atque aevi brevis forte potius quam virtute
regatur. nam contra reputando neque maius aliud neque 2
praestabilius invenias magisque naturae industriam
hominum quam vim aut tempus deesse. sed dux atque 3
imperator vitae mortalium animus est. qui ubi ad glo-
riam virtutis via grassatur, abunde pollens potensque et
clarus est neque fortuna eget, quippe quae probitatem,
industriam aliasque artis bonas neque dare neque eri-
pere quoiquam potest. sin captus pravis cupidinibus ad 4
inertiam et voluptates corporis pessum datus est, perni-
ciosa lubidine paulisper usus, ubi per socordiam vires
tempus ingenium diffluxere, naturae infirmitas accusatur:
suam quisque culpam auctores ad negotia transferunt.
quod si hominibus bonarum rerum tanta cura esset, 5
quanto studio aliena ac nihil profutura multaque etiam
periculosa ⟨ac perniciosa⟩ petunt, neque regerentur
magis quam regerent casus et eo magnitudinis proce-

---

3 falso queritur **Sacerd. gramm. VI 442, 29* falso . . . natura **Ult. Syll. gramm. IV 249, 1* falso . . . sua *Quint. inst. 9, 4, 77* falso . . . humanum *Mar. Victorin. gramm. VI 126, 22 Don. Ter. Andr. 3, 2, 25 Char. gramm. I 199, 24 Serv. Aen. 4, 415. 11, 581 Aug. nat. et grat. 1, 1 Cledon. gramm. V 64, 4 Pomp. gramm. V 251, 7 Aug. gramm. V 519, 11* 8 qui . . . grassatur *Non. p. 316, 9* 10 neque . . . potest *Don. Ter. Eun. 241* quippe quae **NK^1 H^{2}MDnm** *Don.* quippe qui **A** quippe *rell. codd.* probitatem . . . bonas **Sacerd. gramm. VI 470, 14* probitatem . . . potest *Schol. Stat. Theb. 4, 150* 11 aliasque] ceterasque *Sacerd.* bonas *om. Don.* eripere quoiquam] accipere quisquam *Schol. Stat.* 12 sin . . . cupidinibus *Don. Ter. Eun. 74* 16 quisque **A^{1}MD^{1}m^1** quique *rell.* auctores **BH^{1}T^1** actores *rell.* 18 studio . . . petunt **Aug. epist. 153, 22* 19 ac perniciosa *Aug., om. codd., v. Ag. 88 sqq.*

2 derent, ubi pro mortalibus gloria aeterni fierent. nam
uti genus hominum conpositum ex corpore et anima
est, ita res cunctae studiaque omnia nostra corporis alia,
alia animi naturam sequontur. igitur praeclara facies,
2 magnae divitiae, ad hoc vis corporis et alia omnia
huiusce modi brevi dilabuntur; at ingeni egregia facinora
3 sicuti anima inmortalia sunt. postremo corporis et fortunae bonorum ut initium sic finis est, omniaque orta
occidunt et aucta senescunt: animus incorruptus, aeternus, rector humani generis agit atque habet cuncta neque
4 ipse habetur. quo magis pravitas eorum admiranda est,
qui, dediti corporis gaudiis, per luxum et ignaviam
aetatem agunt, ceterum ingenium, quo neque melius
neque amplius aliud in natura mortalium est, incultu
atque socordia torpescere sinunt, quom praesertim tam
multae variaeque sint artes animi, quibus summa claritudo paratur.

3 Verum ex iis magistratus et imperia, postremo omnis
cura rerum publicarum minume mihi hac tempestate
cupiunda videntur, quoniam neque virtuti honos datur
neque illi, quibus per fraudem ius fuit, tuti aut eo magis
2 honesti sunt. nam vi quidem regere patriam aut parentis, quamquam et possis et delicta corrigas, tamen inportunum est, quom praesertim omnes rerum mutationes
3 caedem, fugam aliaque hostilia portendant. frustra autem
niti neque aliud se fatigando nisi odium quaerere ex-
4 tremae dementiae est; nisi forte quem inhonesta et
perniciosa lubido tenet potentiae paucorum decus atque
libertatem suam gratificari.

3—7 ceterum studia omnia nostra sicuti anima inmortalia sunt *Serv. Aen. 9, 95* 8 omniaque ... senescunt *Hier. in Ezech. praef. Aug. epist. 166, 14 Comment. Lucan. 1, 81* omnia *Hier. Aug.* 15 quom ... paratur *Non. p. 82, 2* 21 ius *vel* vis **A²B HMT(?)DFn** iis **PN¹K²l** us **K¹m** his **A¹** is **N²** usus **CT²** fuit **NKM** fuit uti **PA¹DTl²s** fuit utique **A²BHDFl¹** utique **m**
25 frustra ... dementia est *Hier. in Ezram praef.* 26 nisi ... gratificari *Arus. gramm. VII 476, 13* 27 et pern. *om. Arus.*

Ceterum ex aliis negotiis, quae ingenio exercentur, 4
in primis magno usui est memoria rerum gestarum.
quoius de virtute quia multi dixere, praetereundum puto, 2
simul ne per insolentiam quis existumet memet studium
meum laudando extollere. atque ego credo fore qui, 3
quia decrevi procul a re publica aetatem agere, tanto
tamque utili labori meo nomen inertiae inponant, certe
quibus maxuma industria videtur salutare plebem et
conviviis gratiam quaerere. qui si reputaverint, et quibus 4
ego temporibus magistratus adeptus sim et quales viri
idem adsequi nequiverint et postea quae genera homi-
num in senatum pervenerint, profecto existumabunt me
magis merito quam ignavia iudicium animi mei muta-
visse maiusque commodum ex otio meo quam ex aliorum
negotiis rei publicae venturum. nam saepe ego audivi 5
Q. Maxumum, P. Scipionem, praeterea civitatis nostrae
praeclaros viros solitos ita dicere, quom maiorum ima-
gines intuerentur, vehementissume sibi animum ad vir-
tutem accendi. scilicet non ceram illam neque figuram 6
tantam vim in sese habere, sed memoria rerum gesta-
rum eam flammam egregiis viris in pectore crescere
neque prius sedari, quam virtus eorum famam atque
gloriam adaequaverit. at contra quis est omnium his 7
moribus, quin divitiis et sumptibus, non probitate neque
industria cum maioribus suis contendat? etiam homines
novi, qui antea per virtutem soliti erant nobilitatem
antevenire, furtim et per latrocinia potius quam bonis
artibus ad imperia et honores nituntur; proinde quasi 8
praetura et consulatus atque alia omnia huiusce modi
per se ipsa clara et magnifica sint ac non perinde habe-
antur, ut eorum qui ea sustinent virtus est. verum ego 9
liberius altiusque processi, dum me civitatis morum
piget taedetque. nunc ad inceptum redeo.

---

10 magistratus **P[1]BKFnm** magistratum *rell.* sim] sum **H Γ**
28 proinde **A[2]CNKHnm** perinde *rell.* **30** proinde **A[1]NH[1]**
32 dum ... taedetque *Arus. gramm. VII 513, 20* **33** ad inc.
redeo *Prob. inst. gramm. IV 184, 27*

5 Bellum scripturus sum, quod populus Romanus cum
Iugurtha rege Numidarum gessit, primum quia magnum
et atrox variaque victora fuit, dehinc quia tunc primum
2 superbiae nobilitatis obviam itum est; quae contentio
divina et humana cuncta permiscuit eoque vecordiae
3 processit, ut studiis civilibus bellum atque vastitas Italiae
finem faceret. sed prius quam huiusce modi rei initium
expedio, pauca supra repetam, quo ad cognoscundum
omnia illustria magis magisque in aperto sint.

4 Bello Punico secundo, quo dux Carthaginiensium
Hannibal post magnitudinem nominis Romani Italiae
opes maxume adtriverat, Masinissa rex Numidarum in
amicitiam receptus a P. Scipione, quoi postea Africano
cognomen ex virtute fuit, multa et praeclara rei militaris
facinora fecerat. ob quae victis Carthaginiensibus et
capto Syphace, quoius in Africa magnum atque late
imperium valuit, populus Romanus, quascumque urbis
5 et agros manu ceperat, regi dono dedit. igitur amicitia
Masinissae bona atque honesta nobis permansit. sed
imperi vitaeque eius finis idem fuit.

6 Dein Micipsa filius regnum solus obtinuit Mastana-
7 bale et Gulussa fratribus morbo absumptis. is Adher-
balem et Hiempsalem ex sese genuit Iugurthamque
filium Mastanabalis fratris, quem Masinissa, quod ortus
ex concubina erat, privatum dereliquerat, eodem cultu
quo liberos suos domi habuit.

6 Qui ubi primum adolevit, pollens viribus, decora
facie, sed multo maxume ingenio validus, non se luxu

---

3 dehinc P^1Am dein *rell. del.* C 4 obviatum P^1BKFs 8 expediam CBsm + *m. 2* AKHDF pauca supra repetam *Prisc. gramm. III 46, 18* 13 quoi ... fuit *Schol. Horat. carm. 4, 8, 19* 14 ex virtute nomen inditum fuit *Schol. Verg. Veron. Aen. 9, 387* 25 deliquerat H reliquerat ANKMTnm 27 qui ... (4) carus esse *Diom. gramm. I 341, 9 Macr. exc. gramm. V 624, 24* qui ... (6) loqui *Fronto p. 108 N.* qui] hic *Diom. Macr.* pollens viribus *Arus. gramm. VII 503, 3* pollens ... validus *om. Diom. Macr.* 28 luxu Ym *Fronto Diom.* luxui XNTlsn luxuriae *Macr.*

neque inertiae corrumpundum dedit, sed, uti mos gen-
tis illius est, equitare, iaculari; cursu cum aequalibus
certare et, quom omnis gloria anteiret, omnibus tamen
carus esse; ad hoc pleraque tempora in venando agere,
leonem atque alias feras primus aut in primis ferire:
plurumum facere, [et] minumum ipse de se loqui. qui- 2
bus rebus Micipsa tametsi initio laetus fuerat, existu-
mans virtutem Iugurthae regno suo gloriae fore, tamen,
postquam hominem adulescentem exacta sua aetate et
parvis liberis magis magisque crescere intellegit, vehe-
menter eo negotio permotus multa cum animo suo vol-
vebat. terrebat eum natura mortalium avida imperi et 3
praeceps ad explendam animi cupidinem, praeterea
opportunitas suae liberorumque aetatis, quae etiam me-
diocris viros spe praedae transvorsos agit, ad hoc studia
Numidarum in Iugurtham accensa, ex quibus, si talem
virum dolis interfecisset, ne qua seditio aut bellum ori-
retur, anxius erat. his difficultatibus circumventus ubi 7
videt neque per vim neque insidiis opprimi posse homi-
nem tam acceptum popularibus, quod erat Iugurtha ma-
nu promptus et adpetens gloriae militaris, statuit eum
obiectare periculis et eo modo fortunam temptare.

Igitur bello Numantino Micipsa, quom populo Ro- 2
mano equitum atque peditum auxilia mitteret, sperans
vel ostentando virtutem vel hostium saevitia facile eum
occasurum, praefecit Numidis, quos in Hispaniam mitte-
bat. sed ea res longe aliter, ac ratus erat, evenit. nam 3
Iugurtha, ut erat inpigro atque acri ingenio, ubi naturam 4
P. Scipionis, qui tum Romanis imperator erat, et morem

---

1 inertiae neque corrump. *Fronto* 2 equitare ... certare *Serv. Aen. 2, 132* iaculari equitare *Diom. Macr.* cursu ... certare *Arus. gramm. VII 459, 3* 3 et cum ... esse *Don. Ter. Andr. 65* gloria *om. Diom.* 4 esset XNFlm pleraque ... loqui *Macr. exc. gramm. V 624, 28* 5 leonem ... feras *Serv. Aen. 10, 836. ecl. 2, 49* 6 facere, minimum *Fronto Macr.* fac. et min. *codd.* 27 nam ... (17) honesti *Fronto (Hauler p. 161 sq. et 166)* 29 qui ... erat *Don. Ter. Ad. 671* imperator Rom. erat *Arus. gramm. VII 481, 21*

hostium cognovit, multo labore multaque cura, praeterea
modestissume parendo et saepe obviam eundo periculis
in tantam claritudinem brevi pervenerat, ut nostris vehe-
5 menter carus, Numantinis maxumo terrori esset. ac sane,
quod difficillumum in primis est, et proelio strenuos
erat et bonus consilio, quorum alterum ex providentia
timorem, alterum ex audacia temeritatem adferre ple-
6 rumque solet. igitur imperator omnis fere res asperas
per Iugurtham agere, in amicis habere, magis magisque
eum in dies amplecti, quippe quoius neque consilium
7 neque inceptum ullum frustra erat. huc adcedebat muni-
ficentia animi et ingeni sollertia, quis rebus sibi multos
ex Romanis familiari amicitia coniunxerat.

8 Ea tempestate in exercitu nostro fuere complures novi
atque nobiles, quibus divitiae bono honestoque potiores
erant, factiosi domi, potentes apud socios, clari magis
quam honesti, qui Iugurthae non mediocrem animum
pollicitando accendebant, si Micipsa rex occidisset, fore
uti solus imperi Numidiae potiretur: in ipso maxumam
2 virtutem, Romae omnia venalia esse. sed postquam
Numantia deleta P. Scipio dimittere auxilia et ipse re-
vorti domum decrevit, donatum atque laudatum magni-
fice pro contione Iugurtham in praetorium abduxit ibi-
que secreto monuit, ut potius publice quam privatim
amicitiam populi Romani coleret neu quibus largiri in-
suesceret: periculose a paucis emi quod multorum esset.
si permanere vellet in suis artibus, ultro illi et gloriam
et regnum venturum; sin properantius pergeret, suamet
9 ipsum pecunia praecipitem casurum. sic locutus cum
litteris eum, quas Micipsae redderet, dimisit. earum sen-
tentia haec erat:

2 'Iugurthae tui bello Numantino longe maxuma virtus
fuit, quam rem tibi certo scio gaudio esse. nobis ob

---

11 huc] hoc *Fronto* 12 et *codd. Fronto m. 2* atque *Fronto m. 1* quibus **BMTFnm** 14 ea . . . nobiles *Non. p. 407, 31* 23 abduxit **ACF**[2] adduxit *rell.* 28 suam et *vel* suamet *codd.* 33 certo **VXNlm**[2] certe *rell.*

merita sua carus est; ut idem senatui et populo Romano
sit, summa ope nitemur. tibi quidem pro nostra ami-
citia gratulor. en habes virum dignum te atque avo suo
Masinissa.'

Igitur rex, ubi ea quae fama acceperat ex litteris im- 3
peratoris ita esse cognovit, quom virtute tum gratia viri
permotus flexit animum suom et Iugurtham beneficiis
vincere aggressus est statimque eum adoptavit et testa-
mento pariter cum filiis heredem instituit.

Sed ipse paucos post annos morbo atque aetate con- 4
fectus quom sibi finem vitae adesse intellegeret, coram
amicis et cognatis itemque Adherbale et Hiempsale
filiis dicitur huiusce modi verba cum Iugurtha habuisse:

'Parvom ego te, Iugurtha, amisso patre, sine spe, sine 10
opibus in meum regnum accepi, existumans non minus
me tibi quam liberis, si genuissem, ob beneficia carum
fore. neque ea res falsum me habuit. nam, ut alia 2
magna et egregia tua omittam, novissume rediens Nu-
mantia meque regnumque meum gloria honoravisti tua-
que virtute nobis Romanos ex amicis amicissumos fe-
cisti. in Hispania nomen familiae renovatum est. post-
remo, quod difficillumum inter mortalis est, gloria invi-
diam vicisti.

Nunc, quoniam mihi natura finem vitae facit, per hanc 3
dexteram, per regni fidem moneo obtestorque te, uti hos,
qui tibi genere propinqui, beneficio meo fratres sunt,
caros habeas neu malis alienos adiungere quam san-
guine coniunctos retinere. non exercitus neque thesauri 4

---

1 et populo] populoque ACNMm 3 en *om.* VPl *s. s.* A 14 parvom ... Iugurtha *Don. Ter. Andr. 35* parvom ... accepi *Eugraph. Ter. Andr. 35* ego te Iug. VNMTFnm *Don. Eugraph.* ego Iug. te *rell. codd.* et sine spe et *Eugraph.* 15 meum regnum *plerique codd. Eugraph.* regnum meum VPD excepi *Eugraph.* 17 neque ... habuit *Quint. inst. 9,3,12 Non. p. 110,6* me falsum *Non.* 19 (h)oneravisti VN^{1}T^{2}m 22 gloria inv. vic. *Porph. Hor. carm. 4,3 16 Schol. Hor. carm. 4,3,16* 24 vitae finem V 28 non ... queas *Eugraph. Ter. Ad. 65* non thesauri neque ex. *Eugraph.* the||sauri V

praesidia regni sunt, verum amici, quos neque armis
cogere neque auro parare queas: officio et fide pariun-
tur. quis autem amicior quam frater fratri? aut quem
5 alienum fidum invenies, si tuis hostis fueris? equi-
6 dem ego vobis regnum trado firmum, si boni eritis, sin
mali, inbecillum. nam concordia parvae res crescunt,
discordia maxumae dilabuntur.
7 Ceterum ante hos te, Iugurtha, qui aetate et sapientia
prior es, ne aliter quid eveniat, providere decet. nam
in omni certamine qui opulentior est, etiam si accipit
8 iniuriam, tamen, quia plus potest, facere videtur. vos
autem, Adherbal et Hiempsal, colite, observate talem
hunc virum, imitamini virtutem et enitimini, ne ego me-
liores liberos sumpsisse videar quam genuisse.'
11 Ad ea Iugurtha, tametsi regem ficta locutum intel-
legebat et ipse longe aliter animo agitabat, tamen pro
tempore benigne respondit.
2 Micipsa paucis post diebus moritur. postquam illi
more regio iusta magnifice fecerant, reguli in unum con-
venerunt, ut inter se de cunctis negotiis disceptarent.
3 sed Hiempsal, qui minumus ex illis erat, natura ferox
et iam antea ignobilitatem Iugurthae, quia materno ge-
nere inpar erat, despiciens, dextra Adherbalem adsedit,
ne medius ex tribus, quod apud Numidas honori du-
4 citur, Iugurtha foret. dein tamen, ut aetati concederet,
fatigatus a fratre, vix in partem alteram transductus est.
5 ibi quom multa de administrando imperio dissererent,

---

1 verum] sed *Eugraph.* armis parare neque pretio quisquam possit *Eugraph.* 2 parantur **A C^1 F^2 n** 3 amicior **V P A^1 B^2 N n^2** amicitior *rell.* 6 nam ... dilabuntur **Sen. epist. 15, 2 (94), 46*
8 qui **V X N n m** quia **P A^2 C^2 Y l s** qui de **M** 9 nam ... videtur **Quint. inst. 8, 5, 4* 11 vos ... enitimini *Prisc. gramm. III 455, 32* 12 colite et obs. **T F n** *Prisc.* 13 enitimini] intuemini *Prisc.*
18 postquam ... convenerunt *Prisc. gramm. II 101, 18* illi ... fecerant *om. Prisc.* 19 convenere *Prisc.* 23 impari **P** impar‖**N** impar ei **l** dextra Adh. ads. *Arus. gramm. VII 452, 13 Prisc. gramm. III 312, 21*

Iugurtha inter alias res iacit oportere quinquenni consul-
ta et decreta omnia rescindi, nam per ea tempora con-
fectum annis Micipsam parum animo valuisse. tum idem 6
Hiempsal placere sibi respondit, nam ipsum illum tribus
proxumis annis adoptatione in regnum pervenisse. quod 7
verbum in pectus Iugurthae altius, quam quisquam ra-
tus erat, descendit. itaque ex eo tempore ira et metu 8
anxius moliri, parare atque ea modo cum animo habere,
quibus Hiempsal per dolum caperetur. quae ubi tardius 9
procedunt neque lenitur animus ferox, statuit quovis
modo inceptum perficere.

Primo conventu, quem ab regulis factum supra me- 12
moravi, propter dissensionem placuerat dividi thesauros
finisque imperi singulis constitui. itaque tempus ad 2
utramque rem decernitur, sed maturius ad pecuniam
distribuendam. reguli interea in loca propinqua thesau-
ris alius alio concessere. sed Hiempsal in oppido Thir- 3
mida forte eius domo utebatur, qui proxumus lictor Iu-
gurthae carus acceptusque ei semper fuerat. quem ille
casu ministrum oblatum promissis onerat inpellitque,
uti tamquam sua[m] visens domum eat, portarum cla-
vis adulterinas paret — nam verae ad Hiempsalem refere-
bantur — ceterum, ubi res postularet, se ipsum cum magna
manu venturum. Numida mandata brevi conficit atque, 4
uti doctus erat, noctu Iugurthae milites introducit. qui 5
postquam in aedis inrupere, divorsi regem quaerere, dor-
mientis alios alios occursantis interficere, scrutari loca
abdita, clausa effringere, strepitu et tumultu omnia mi-
scere, quom interim Hiempsal reperitur occultans se tu-
gurio mulieris ancillae, quo initio pavidus et ignarus
loci perfugerat. Numidae caput eius, uti iussi erant, ad 6
Iugurtham referunt.

---

1 Iugurtha ... iacit *Schol. Stat. Theb. 1, 411* iacit XN^1lm^1 *Schol. Stat.* ait $A^2C^2N^2$Ysm^2 21 *corr. Schmalz in Berl. Phil. Woch. 1916, 63* 24 conficit XHln confecit NK^1s perficit TF perfecit K^2MDm 29 quom ... ancillae *Don. Ter. Phorm. 292* occultans ... ancillae *Don. Ter. Andr. 828* tugurio mul. anc. *Serv. Aen. 1, 409. 8, 337* in tug. A^2B^2M *Don. Ter. Phorm. Serv. bis*

13 Ceterum fama tanti facinoris per omnem Africam
brevi divolgatur. Adherbalem omnisque, qui sub im-
perio Micipsae fuerant, metus invadit. in duas partis
discedunt Numidae: plures Adherbalem sequontur, sed
2 illum alterum bello meliores. igitur Iugurtha quam maxu-
mas potest copias armat, urbis partim vi alias voluntate
imperio suo adiungit, omni Numidiae imperare parat.
3 Adherbal tametsi Romam legatos miserat, qui senatum
docerent de caede fratris et fortunis suis, tamen fretus
4 multitudine militum parabat armis contendere. sed ubi
res ad certamen venit, victus ex proelio profugit in pro-
5 vinciam ac deinde Romam contendit. tum Iugurtha pa-
tratis consiliis, postquam omni Numidia potiebatur, in
otio facinus suom cum animo reputans timere populum
Romanum neque advorsus iram eius usquam nisi in ava-
6 ritia nobilitatis et pecunia sua spem habere. itaque pau-
cis diebus cum auro et argento multo Romam legatos
mittit, quis praecipit, primum uti veteres amicos mune-
ribus expleant, deinde novos adquirant, postremo quae-
7 cumque possint largiundo parare ne cunctentur. sed ubi
Romam legati venere et ex praecepto regis hospitibus
aliisque, quorum ea tempestate in senatu auctoritas pol-
lebat, magna munera misere, tanta conmutatio incessit,
ut ex maxuma invidia in gratiam et favorem nobilitatis
8 Iugurtha veniret. quorum pars spe, alii praemio inducti
singulos ex senatu ambiundo nitebantur, ne gravius in
9 eum consuleretur. igitur ubi legati satis confidunt, die
constituto senatus utrisque datur. tum Adherbalem hoc
modo locutum accepimus:
14 'Patres conscripti, Micipsa pater meus moriens mihi
praecepit, uti regni Numidiae tantummodo procuratio-
nem existumarem meam, ceterum ius et imperium eius

2 di(e)vulgatur Xlsnm di(e)vulgabatur *rell.* 9 fretus ... contendere *Non. p. 259, 16* 11 ex proelio ... contendit *Non. p. 260, 17* fugit *Non.* 12 contendere *Non.* 13 omnis numidiae P^{1}B omni numidae K omni numidiae C^{2}l^{1} 17 praecipit A^{2}C BNln praecepit *rell.*

penes vos esse; simul eniterer domi militiaeque quam
maxumo usui esse populo Romano; vos mihi cognato-
rum, vos adfinium loco ducerem: si ea fecissem, in vo-
stra amicitia exercitum divitias munimenta regni me ha-
biturum. quae quom praecepta parentis mei agitarem, 2
Iugurtha, homo omnium quos terra sustinet sceleratis-
sumus, contempto imperio vostro Masinissae me nepo-
tem et iam ab stirpe socium atque amicum populi Ro-
mani regno fortunisque omnibus expulit.

Atque ego, patres conscripti, quoniam eo miseriarum 3
venturus eram, vellem potius ob mea quam ob maiorum
meorum beneficia posse me a vobis auxilium petere,
ac maxume deberi mihi beneficia a populo Romano,
quibus non egerem, secundum ea, si desideranda erant,
uti debitis uterer. sed quoniam parum tuta per se ipsa 4
probitas est neque mihi in manu fuit, Iugurtha qualis
foret, ad vos confugi, patres conscripti, quibus, quod
mihi miserrumum est, cogor prius oneri quam usui esse.
ceteri reges aut bello victi in amicitiam a vobis recepti 5
sunt aut in suis dubiis rebus societatem vostram adpeti-
verunt; familia nostra cum populo Romano bello Cartha-
giniensi amicitiam instituit, quo tempore magis fides eius
quam fortuna petunda erat. quorum progeniem vos, pa- 6
tres conscripti, nolite pati me nepotem Masinissae fru-
stra a vobis auxilium petere.

Si ad impetrandum nihil causae haberem praeter mi- 7
serandam fortunam, quod paulo ante rex genere fama
atque copiis potens, nunc deformatus aerumnis, inops
alienas opes expecto, tamen erat maiestatis populi Ro-
mani prohibere iniuriam neque pati quoiusquam regnum
per scelus crescere. verum ego iis finibus eiectus sum, 8
quos maioribus meis populus Romanus dedit, unde pa-
ter et avos meus una vobiscum expulere Syphacem et

---

3 adfinium loco VM^2m^1 adf. locum A^1C^1 in adf. loco MFm^2 in adf. locum *rell.* 12 posse a Vm^1 possem ea A^1N 14 secundum . . . uterer *Prisc. gramm. III 26,28* secundum XN^1n *Prisc.* sedum m sed C^2N^2 *rell.* si des. erant *om. Prisc.*

Carthaginiensis. vostra beneficia mihi erepta sunt, pa-
9 tres conscripti, vos in mea iniuria despecti estis. eheu
me miserum! hucine, Micipsa pater, beneficia tua eva-
sere, ut, quem tu parem cum liberis tuis regnique parti-
cipem fecisti, is potissumum stirpis tuae extinctor sit?
numquamne ergo familia nostra quieta erit? semperne
10 in sanguine ferro fuga vorsabitur? dum Carthaginienses
incolumes fuere, iure omnia saeva patiebamur: hostes
ab latere, vos amici procul, spes omnis in armis erat.
postquam illa pestis ex Africa eiecta est, laeti pacem
agitabamus, quippe quis hostis nullus erat, nisi forte
11 quem vos iussissetis. ecce autem ex inproviso Iugurtha,
intoleranda audacia scelere atque superbia sese efferens,
fratre meo atque eodem propinquo suo interfecto pri-
mum regnum eius sceleris sui praedam fecit; post ubi
me isdem dolis nequit capere, nihil minus quam vim
aut bellum expectantem in imperio vostro, sicuti videtis,
extorrem patria domo, inopem et coopertum miseriis
effecit, ut ubivis tutius quam in meo regno essem.

12 Ego sic existumabam, patres conscripti, uti praedi-
cantem audiveram patrem meum, qui vostram amici-
tiam diligenter colerent, eos multum laborem suscipere,
13 ceterum ex omnibus maxume tutos esse. quod in fa-
milia nostra fuit, praestitit, uti in omnibus bellis ades-
set vobis; nos uti per otium tuti simus, in vostra manu
14 est, patres conscripti. pater nos duos fratres reliquit,
tertium Iugurtham beneficiis suis ratus est coniunctum
nobis fore. alter eorum necatus est, alterius ipse ego
15 manus inpias vix effugi. quid agam? aut quo potissu-
mum infelix adcedam? generis praesidia omnia ex-

2 eheu me miserum *Ult. Syll. gramm. IV 256, 4* heu A^{2}s *Ult. Syll.* heu me mis., heu me infelicem *Ult. Syll.* 3 hucine VXN Ksm huccine B^{2} *rell.* 4 parem ... fecisti *Arus. gramm. VII 500, 3* tuis *om.* V 5 is] id V 6 numquam VP^{1}l 7 versabitur VXls versabimur AYnm 13 et sup. V sese] se V *om.* P 16 non quit VP^{2} 17 sicuti ... effecit *Non. p. 14, 26* 19 ut] et V regno meo VBHDFsm 22 laboris V 23 quod ... vobis *Don. Ter. Ad. 692* 25 sumus V

tincta sunt. pater, uti necesse erat, naturae concessit.
fratri, quem minume decuit, propinquos per scelus vi-
tam eripuit. affinis amicos propinquos ceteros meos
alium alia clades oppressit: capti ab Iugurtha pars in
crucem acti, pars bestiis obiecti sunt, pauci, quibus re-
licta est anima, clausi in tenebris cum maerore et luctu
morte graviorem vitam exigunt.
Si omnia, quae aut amisi aut ex necessariis advorsa 16
facta sunt, incolumia manerent, tamen, si quid ex inpro-
viso mali accidisset, vos inplorarem, patres conscripti,
quibus pro magnitudine imperi ius et iniurias omnis
curae esse decet. nunc vero exul patria domo, solus 17
atque omnium honestarum rerum egens quo adcedam
aut quos appellem? nationesne an reges, qui omnes fa-
miliae nostrae ob vostram amicitiam infesti sunt? an
quoquam mihi adire licet, ubi non maiorum meorum
hostilia monumenta pluruma sint? aut quisquam no-
stri misereri potest, qui aliquando vobis hostis fuit?
postremo Masinissa nos ita instituit, patres conscripti, 18
ne quem coleremus nisi populum Romanum, ne socie-
tates, ne foedera nova acciperemus: abunde magna prae-
sidia nobis in vostra amicitia fore; si huic imperio for-
tuna mutaretur, una occidundum nobis esse. virtute ac 19
dis volentibus magni estis et opulenti, omnia secunda
et oboedientia sunt: quo facilius sociorum iniurias cu-
rare licet.
Tantum illud vereor, ne quos privata amicitia Iugur- 20
thae parum cognita transvorsos agat. quos ego audio
maxuma ope niti ambire fatigare vos singulos, ne quid
de absente incognita causa statuatis; fingere me verba
et fugam simulare, quoi licuerit in regno manere. quod 21
utinam illum, quoius inpio facinore in has miserias pro-
iectus sum, eadem haec simulantem videam, et aliquando

---

3 meos *om.* V 6 anima est V et] atque V 13 quo ... appellem *Don. Ter. Hec. 378* accidam *Don.* 21 neu foed. V 28 quos ... singulos *Serv. Aen. 4, 283* 29 max. ope niti *om. Serv.* 32 quoius VP^2 *lacuna ab* inpio *usque ad c. 31, 23* auctoritas K

aut apud vos aut apud deos inmortalis rerum humana-
rum cura oriatur: ne ille, qui nunc sceleribus suis ferox
atque praeclarus est, omnibus malis excruciatus inpie-
tatis in parentem nostrum, fratris mei necis mearumque
22 miseriarum gravis poenas reddat. iam iam, frater animo
meo carissume, quamquam tibi inmaturo et unde mi-
nume decuit vita erepta est, tamen laetandum magis
23 quam dolendum puto casum tuom. non enim regnum,
sed fugam exilium egestatem et omnis has quae me
premunt aerumnas cum anima simul amisisti. at ego
infelix, in tanta mala praecipitatus ex patrio regno, re-
rum humanarum spectaculum praebeo, incertus quid
agam, tuasne iniurias persequar ipse auxili egens an
regno consulam, quoius vitae necisque potestas ex opi-
24 bus alienis pendet. utinam emori fortunis meis hone-
stus exitus esset neu iure contemptus viderer, si defessus
malis iniuriae concessissem. nunc neque vivere lubet
neque mori licet sine dedecore.

25 Patres conscripti, per vos, per liberos atque parentis
vostros, per maiestatem populi Romani, subvenite mihi
misero, ite obviam iniuriae, nolite pati regnum Numi-
diae, quod vostrum est, per scelus et sanguinem fami-
liae nostrae tabescere.'

15 Postquam rex finem loquundi fecit, legati Iugurthae
largitione magis quam causa freti paucis respondent:
Hiempsalem ob saevitiam suam ab Numidis interfec-
tum, Adherbalem ultro bellum inferentem, postquam
superatus sit, queri, quod iniuriam facere nequivisset.
Iugurtham ab senatu petere, ne se alium putarent ac
Numantiae cognitus esset, neu verba inimici ante facta
2 sua ponerent. deinde utrique curia egrediuntur. sena-
tus statim consulitur. fautores legatorum, praeterea se-

---

2 ne VP^2A^1N ut *rell.* 5 iam iam ... carissume *Serv. Aen. 12, 676* 16 neu iure VP^2A1 ne iure B^1 ne vivere *rell.* 18 emori V 19 per vos ... Romani *om.* V per liberos ... vostros *Prob. inst. gramm. IV 96, 8* 20 misero mihi VDF mihi misero mihi *(exp.)* A

natus magna pars gratia depravata Adherbalis dicta
contemnere, Iugurthae virtutem extollere laudibus; gra-
tia, voce, denique omnibus modis pro alieno scelere et
flagitio, sua quasi pro gloria, nitebantur. at contra pauci, 3
quibus bonum et aequom divitiis carius erat, subveni-
undum Adherbali et Hiempsalis mortem severe vindi-
candam censebant, sed ex omnibus maxume Aemilius 4
Scaurus, homo nobilis inpiger factiosus, avidus poten-
tiae honoris divitiarum, ceterum vitia sua callide occul-
tans. is postquam videt regis largitionem famosam in- 5
pudentemque, veritus, quod in tali re solet, ne polluta
licentia invidiam accenderet, animum a consueta lubi-
dine continuit. vicit tamen in senatu pars illa, quae vero 16
pretium aut gratiam anteferebat. decretum fit, uti decem 2
legati regnum, quod Micipsa obtinuerat, inter Iugur-
tham et Adherbalem dividerent. quoius legationis prin-
ceps fuit L. Opimius, homo clarus et tum in senatu po-
tens, quia consul C. Graccho et M. Fulvio Flacco inter-
fectis acerrume victoriam nobilitatis in plebem exercu-
erat. eum Iugurtha tametsi Romae in inimicis habuerat, 3
tamen accuratissume recepit, dando et pollicendo multa
perfecit, uti fama, fide, postremo omnibus suis rebus
commodum regis anteferret. reliquos legatos eadem via 4
aggressus plerosque capit, paucis carior fides quam pe-
cunia fuit. in divisione, quae pars Numidiae Maureta- 5
niam attingit, agro virisque opulentior, Iugurthae tradi-
tur; illam alteram specie quam usu potiorem, quae por-
tuosior et aedificiis magis exornata erat, Adherbal pos-
sedit.

Res postulare videtur Africae situm paucis exponere 17
et eas gentis, quibuscum nobis bellum aut amicitia fuit,
attingere. sed quae loca et nationes ob calorem aut as- 2

---

4 suo **AM** 10 is . . . inpudentemque *Non. p. 306, 5* videt regis *om. Non.* 13 vicit . . . anteferebat *Non. p. 366, 1* 18 qui $N^{1}HT^{2}$**sm** consuls **P** consulibus $H^{2}\Gamma$**ln** 20 inimicis *vulgo* amicis *codd.*

peritatem, item solitudines minus frequentata sunt, de
iis haud facile compertum narraverim. cetera quam pau-
cissumis absolvam.
3 In divisione orbis terrae plerique in parte tertia Afri-
cam posuere, pauci tantummodo Asiam et Europam
4 esse, sed Africam in Europa. ea finis habet ab occidente
fretum nostri maris et Oceani, ab ortu solis declivem
latitudinem, quem locum Catabathmon incolae appel-
5 lant. mare saevom, inportuosum; ager frugum fertilis,
bonus pecori, arbori infecundus; caelo terraque penuria
6 aquarum. genus hominum salubri corpore, velox, pati-
ens laborum; ⟨ac⟩ plerosque senectus dissolvit, nisi qui
ferro aut bestiis interiere, nam morbus haud saepe quem-
quam superat; ad hoc malefici generis pluruma ani-
7 malia. sed qui mortales initio Africam habuerint qui-
que postea adcesserint aut quo modo inter se permixti
sint, quamquam ab ea fama, quae plerosque obtinet, di-
vorsum est, tamen, uti ex libris Punicis, qui regis Hiem-
psalis dicebantur, interpretatum nobis est utique rem sese
habere cultores eius terrae putant, quam paucissumis
dicam. ceterum fides eius rei penes auctores erit.
18 Africam initio habuere Gaetuli et Libyes, asperi in-
cultique, quis cibus erat caro ferina atque humi pabu-
2 lum uti pecoribus. ii neque moribus neque lege aut
imperio quoiusquam regebantur: vagi palantes quas nox
3 coegerat sedes habebant. sed postquam in Hispania
Hercules, sicuti Afri putant, interiit, exercitus eius, con-

---

1 de iis . . . narraverim *Prisc. gramm. III 67, 23* de iis] cetera *Prisc.* 2 comperta *Prisc.* 9 mare . . . (14) animalia **Fronto p. 109 N (Hauler p. 162 et 166)* mare saev. inp. *Serv. Aen. 1, 616* ager frug. fert. *Arus. gramm. VII 473, 20* 10 arb. inf. *Arus. gramm. VII 473, 18* arbore *Arus.* caelo . . . aquarum *Serv. Aen. 1, 22* 12 ac *Fronto om. codd.* 13 quemquam] quem *Fronto* 17 sint Ysnm sunt XNl 19 utique . . . habere *Ult. Syll. gramm. IV 248, 13* 21 penes auctores fides erit **Sen. nat. 4[b], 3, 1* 26 postquam Hercules in Africa, sicut putant, interiit, exercitus eius variis gentibus permixtus est *Schol. Stat. 6, 512* 26 sqq. *cf. Isid. orig. 9, 2, 120 sq.*

positus ex variis gentibus, amisso duce ac passim multis
sibi quisque imperium petentibus brevi dilabitur. ex 4
eo numero Medi, Persae et Armenii navibus in Africam
transvecti proxumos nostro mari locos occupavere, sed 5
Persae intra Oceanum magis, iique alveos navium in-
vorsos pro tuguriis habuere, quia neque materia in agris
neque ab Hispanis emundi aut mutandi copia erat: mare 6
magnum et ignara lingua commercio prohibebant. ii 7
paulatim per conubia Gaetulos secum miscuere et, quia
saepe temptantes agros alia, deinde alia loca petiverant,
semet ipsi Nomadas appellavere. ceterum adhuc aedi- 8
ficia Numidarum agrestium, quae mapalia illi vocant,
oblonga, incurvis lateribus, tecta quasi navium carinae
sunt. Medis autem et Armeniis adcessere Libyes — nam 9
ii propius mare Africum agitabant, Gaetuli sub sole
magis, haud procul ab ardoribus —, iique mature oppida
habuere; nam freto divisi ab Hispania mutare res inter
se instituerant. nomen eorum paulatim Libyes corrupere, 10
barbara lingua Mauros pro Medis appellantes. sed res 11
Persarum brevi adolevit, ac postea nomine Numidae,
propter multitudinem a parentibus digressi, possedere
ea loca, quae proxuma Carthagine[m] Numidia appel-
latur. deinde utrique alteris freti finitumos armis aut 12
metu sub imperium suom coegere, nomen gloriamque
sibi addidere, magis ii, qui ad nostrum mare processe-
rant, quia Libyes quam Gaetuli minus bellicosi. denique
Africae pars inferior pleraque ab Numidis possessa est,
victi omnes in gentem nomenque imperantium con-
cessere. postea Phoenices, alii multitudinis domi minuen- 19
dae gratia, pars imperi cupidine sollicitata plebe et aliis

8 commercio **PAN** commercia *rell.* 9 secum *om.* **Pl** 11 nomadas **P^1A^1m** numadas l mumidas *rell.* 12 mapalia *Serv. Aen. 1, 421* 13 tecta **A^2CBNT^2lsnm** tecto *rell.* 15 propius ... agitabant *Arus. gramm. VII 501, 11* 17 mutare ... instituerant *Comment. Lucan. 7, 263* 22 proxuma ... appellatur *Arus. gramm. VII 498, 17* proxuma *Arus.* proxume *codd. fortasse recte* Carthagine *Arus.* Carthaginem *codd.*

novarum rerum avidis, Hipponem, Hadrumetum, Lepcim
aliasque urbis in ora marituma condidere; eaeque brevi
multum auctae, pars originibus suis praesidio, aliae
2 decori fuere. nam de Carthagine silere melius puto
quam parum dicere, quoniam alio properare tempus
monet.

3 Igitur ad Catabathmon, qui locus Aegyptum ab Africa
dividit, secundo mari prima Cyrene est, colonia Theraeon,
ac deinceps duae Syrtes interque eas Lepcis, deinde
Philaenon arae, quem locum Aegyptum vorsus finem
imperi habuere Carthaginienses, post aliae Punicae urbes.
4 cetera loca usque ad Mauretaniam Numidae tenent,
5 proxumi Hispania[m] Mauri sunt. super Numidiam
Gaetulos accepimus partim in tuguriis, alios incultius
6 vagos agitare, post eos Aethiopas esse, dehinc loca
7 exusta solis ardoribus. igitur bello Iugurthino pleraque
ex Punicis oppida et finis Carthaginiensium, quos no-
vissume habuerant, populus Romanus per magistratus
administrabat; Gaetulorum magna pars et Numidae
usque ad flumen Muluccham sub Iugurtha erant; Mauris
omnibus rex Bocchus imperitabat, praeter nomen cetera
ignarus populi Romani itemque nobis neque bello neque
8 pace antea cognitus. de Africa et eius incolis ad necessi-
tudinem rei satis dictum.

20 Postquam diviso regno legati Africa decessere et Iugurtha contra timorem animi praemia sceleris adeptum sese videt, certum esse ratus, quod ex amicis apud Numantiam acceperat, omnia Romae venalia esse, simul et illorum pollicitationibus accensus, quos paulo ante

---

1 Hipponem . . . urbis **Sacerd. gramm. VI 470, 18* Lepcim *Buecheler in Rhein. Mus. 59, 638 sqq (cf. Schmalz, Berl. Phil. Woch. 1916, 511)* Leptim *codd., itemque c. 19, 3*; *77, 1, 2*; *79, 1* 2 aliasque urbis] ceterasque civitates *Sacerd.* 4 nam . . . dicere *Quint. inst. 2, 13, 14 Serv. Aen. 1, 342* nam] sed *Serv.* tacere satius *Quint.*
10 Philenon arae *Max. Victorin. gramm. VI 235, 13* 13 proxumi . . . sunt *Arus. gramm. VII 498, 18* proxumi **P1** *Arus.* proxume *rell. codd.* Hispania *Arus.* Hispanias **P1** Hispaniam *rell.*
15 dehinc **PB** deinde **A** dein *rell.*

muneribus expleverat, in regnum Adherbalis animum
intendit. ipse acer, bellicosus; at is quem petebat quietus, 2
inbellis, placido ingenio, opportunus iniuriae, metuens
magis quam metuendus. igitur ex inproviso finis eius 3
cum magna manu invadit, multos mortalis cum pecore
atque alia praeda capit, aedificia incendit, pleraque loca
hostiliter cum equitatu adcedit, deinde cum omni multi- 4
tudine in regnum suom convortit, existumans Adher-
balem dolore permotum iniurias suas manu vindicaturum
eamque rem belli causam fore. at ille, quod neque se 5
parem armis existumabat et amicitia populi Romani
magis quam Numidis fretus erat, legatos ad Iugurtham
de iniuriis questum misit. qui tametsi contumeliosa
dicta rettulerant, prius tamen omnia pati decrevit quam
bellum sumere, quia temptatum antea secus cesserat.
neque eo magis cupido Iugurthae minuebatur, quippe 6
qui totum eius regnum animo iam invaserat. itaque non 7
uti antea cum praedatoria manu, sed magno exercitu
conparato bellum gerere coepit et aperte totius Numidiae
imperium petere. ceterum, qua pergebat, urbis agros 8
vastare, praedas agere, suis animum hostibus terrorem
augere. Adherbal ubi intellegit eo processum, uti regnum 21
aut relinquendum esset aut armis retinendum, neces-
sario copias parat et Iugurthae obvius procedit. interim 2
haud longe a mari prope Cirtam oppidum utriusque
exercitus consedit et, quia diei extremum erat, proelium
non inceptum. sed ubi plerumque noctis processit, ob-
scuro etiam tum lumine milites Iugurthini signo dato
castra hostium invadunt, semisomnos partim, alios arma
sumentis fugant funduntque. Adherbal cum paucis equi-
tibus Cirtam profugit, et ni multitudo togatorum fuisset,
quae Numidas insequentis moenibus prohibuit, uno die
inter duos reges coeptum atque patratum bellum foret.
igitur Iugurtha oppidum circumsedit, vineis turribusque 3

1 in regnum ... metuendus *Fronto p. 109 N. (Hauler p. 162)*
3 opportunus iniuriae *Arus. gramm. VII 496, 15* 11 et amicitia ... fretus *Arus. gramm. VII, 474, 28*

et machinis omnium generum expugnare aggreditur,
maxume festinans tempus legatorum antecapere, quos
ante proelium factum ab Adherbale Romam missos
audiverat.
4 Sed postquam senatus de bello eorum accepit, tres
adulescentes in Africam legantur, qui ambos reges
adeant, senatus populique Romani verbis nuntient velle
et censere eos ab armis discedere, ⟨de controvorsiis
suis iure potius quam bello disceptare⟩: ita seque illisque
22 dignum esse. legati in Africam maturantes veniunt, eo
magis quod Romae, dum proficisci parant, de proelio
facto et oppugnatione Cirtae audiebatur; sed is rumor
2 clemens erat. quorum Iugurtha accepta oratione re-
spondit sibi neque maius quicquam neque carius aucto-
ritate senatus esse. ab adulescentia ita se enisum, ut
ab optumo quoque probaretur; virtute, non malitia P. Sci-
pioni, summo viro, placuisse; ob easdem artis a Micipsa,
3 non penuria liberorum in regnum adoptatum esse. cete-
rum, quo plura bene atque strenue fecisset, eo animum
4 suom iniuriam minus tolerare. Adherbalem dolis vitae
suae insidiatum; quod ubi comperisset, sceleri eius
obviam isse. populum Romanum neque recte neque
pro bono facturum, si ab iure gentium sese prohibuerit.
postremo de omnibus rebus legatos Romam brevi mis-
5 surum. ita utrique digrediuntur. Adherbalis appellandi
copia non fuit.
23 Iugurtha ubi eos Africa decessisse ratus est neque
propter loci naturam Cirtam armis expugnare potest,
vallo atque fossa moenia circumdat, turris extruit easque
praesidiis firmat; praeterea dies noctisque aut per vim
aut dolis temptare; defensoribus moenium praemia modo,
modo formidinem ostentare; suos hortando ad virtutem
2 adrigere; prorsus intentus cuncta parare. Adherbal ubi
intellegit omnis suas fortunas in extremo sitas, hostem

8—9 *om. codd., leguntur in paucis integris, v. Ag. 93 sq.* 12 sed ... erat *Prisc. gramm. III 353, 11* 15 senati Cs 33 adrigere Xls erigere Ynm

infestum, auxili spem nullam, penuria rerum necessa-
riarum bellum trahi non posse, ex iis, qui una Cirtam
profugerant, duos maxume inpigros delegit; eos multa
pollicendo ac miserando casum suom confirmat, uti per
hostium munitiones noctu ad proxumum mare, dein
Romam pergerent. Numidae paucis diebus iussa effi- 24
ciunt. litterae Adherbalis in senatu recitatae, quarum
sententia haec fuit:

'Non mea culpa saepe ad vos oratum mitto, patres 2
conscripti, sed vis Iugurthae subigit, quem tanta lubido
extinguendi me invasit, ut neque vos neque deos in-
mortalis in animo habeat, sanguinem meum quam omnia
malit. itaque quintum iam mensem socius et amicus 3
populi Romani armis obsessus teneor; neque mihi Mi-
cipsae patris mei beneficia neque vostra decreta auxi-
liantur; ferro an fame acrius urgear, incertus sum.

Plura de Iugurtha scribere dehortatur me fortuna 4
mea, et iam antea expertus sum parum fidei miseris
esse; nisi tamen intellego illum supra quam ego sum 5
petere neque simul amicitiam vostram et regnum meum
sperare. utrum gravius existumet, nemini occultum est.
nam initio occidit Hiempsalem fratrem meum, deinde 6
patrio regno me expulit. quae sane fuerint nostrae in-
iuriae, nihil ad vos. verum nunc vostrum regnum armis 7
tenet; me, quem vos imperatorem Numidis posuistis,
clausum obsidet; legatorum verba quanti fecerit, pericula
mea declarant. quid est reliquom nisi vis vostra, quo 8
moveri possit? nam ego quidem vellem, et haec, quae 9
scribo, et illa, quae antea in senatu questus sum, vana
forent potius, quam miseria mea fidem verbis faceret.

Sed quoniam eo natus sum, ut Iugurthae scelerum 10
ostentui essem, non iam mortem neque aerumnas, tan-
tummodo inimici imperium et cruciatus corporis de-

---

9 ad *om.* V 15 mei *om.* V 16 incertum est VP^2 23 expuli V 27 vestra vis V quo Y(-M) qua A^2CBn a quo A^1M lsm a qua P 28 movere N commoveri V nam . . . faceret *Serv. Aen. 1, 392* 29 scripsi V 31 ut] et V^1 33 cruciatum V

precor. regno Numidiae, quod vostrum est, uti lubet,
consulite; me manibus inpiis eripite, per maiestatem
imperi, per amicitiae fidem, si ulla apud vos memoria
remanet avi mei Masinissae.'

25 His litteris recitatis fuere qui exercitum in Africam
mittundum censerent et quam primum Adherbali sub-
veniundum; de Iugurtha interim uti consuleretur, quo-
2 niam legatis non paruisset. sed ab isdem illis regis
fautoribus summa ope enisum, ne tale decretum fieret.
3 ita bonum publicum, uti in plerisque negotiis solet,
4 privata gratia devictum. legantur tamen in Africam
maiores natu nobiles, amplis honoribus usi. in quis fuit
M. Scaurus, de quo supra memoravimus, consularis et
5 tum senatus princeps. ii, quod res in invidia erat, simul
et ab Numidis obsecrati, triduo navem ascendere. dein
brevi Uticam adpulsi litteras ad Iugurtham mittunt:
quam ocissume ad provinciam adcedat, seque ad eum
6 ab senatu missos. ille ubi accepit homines claros, quo-
rum auctoritatem Romae pollere audiverat, contra in-
ceptum suom venisse, primo conmotus metu atque lubi-
7 dine divorsus agitabatur: timebat iram senatus, ni paru-
isset legatis; porro animus cupidine caecus ad inceptum
8 scelus rapiebat. vicit tamen in avido ingenio pravom
9 consilium. igitur exercitu circumdato summa vi Cirtam
inrumpere nititur, maxume sperans diducta manu ho-
stium aut vi aut dolis sese casum victoriae inventurum.
10 quod ubi secus procedit neque quod intenderat efficere
potest, ut, prius quam legatos conveniret, Adherbalis
potiretur, ne amplius morando Scaurum, quem pluru-
mum metuebat, incenderet, cum paucis equitibus in

---

2 manibus **VPBls** ex man. *rell.* 9 enisum $P^1A^1N^1$**lsm** enisum (nisum) est *rell.* 14 in senatu A^2**CBlmn** 15 ab **PB** a *rell.* navem P^1**A**CN^1**Mls** navim *rell.* 23 rapiebat P^1 **Nls** rapiebatur *rell.* 25 diducta **NTDFsnm** ded. **HM** ducta **Xl** 28 ut . . . potiretur *Non. p. 498, 29 Arus. gramm. VII 498, 4 Serv. Aen. 3, 278* priusquam . . . potiretur *Prisc. gramm. III 334, 4* 29 poteretur *Arus.*

provinciam venit. ac tametsi senati verbis graves minae 11
nuntiabantur, quod ab oppugnatione non desisteret,
multa tamen oratione consumpta legati frusta discessere.
Ea postquam Cirtae audita sunt, Italici, quorum vir- 26
tute moenia defensabantur, confisi deditione facta prop-
ter magnitudinem populi Romani inviolatos sese fore,
Adherbali suadent, uti seque et oppidum Iurgurthae tra-
dat, tantum ab eo vitam paciscatur; de ceteris senatui
curae fore. at ille, tametsi omnia potiora fide Iugurthae 2
rebatur, tamen, quia penes eosdem, si advorsaretur, co-
gundi potestas erat, ita, uti censuerant Italici, deditionem
facit. Iugurtha in primis Adherbalem excruciatum ne- 3
cat, deinde omnis puberes Numidas atque negotiatores
promiscue, uti quisque armatus obvius fuerat, interficit.
Quod postquam Romae cognitum est et res in senatu 27
agitari coepta, idem illi ministri regis interpellando ac
saepe gratia, interdum iurgiis trahundo tempus atroci-
tatem facti leniebant. ac ni C. Memmius tribunus ple- 2
bis designatus, vir acer et infestus potentiae nobilitatis,
populum Romanum edocuisset id agi, ut per paucos fac-
tiosos Iugurthae scelus condonaretur, profecto omnis in-
vidia prolatandis consultationibus dilapsa foret: tanta
vis gratiae atque pecuniae regis erat. sed ubi senatus 3
delicti conscientia populum timet, lege Sempronia pro-
vinciae futuris consulibus Numidia atque Italia decre-
tae; consules declarati P. Scipio Nasica <et> L. Bestia 4
Calpurnius; Calpurnio Numidia, Scipioni Italia obvenit. 5
deinde exercitus, qui in Africam portaretur, scribitur; sti-
pendium aliaque, quae bello usui forent, decernuntur.
At Iugurtha contra spem nuntio accepto, quippe quoi 28

---

1 senati **PACN** senatui l senatus *rell.* 8 tantum ... paciscatur *Arus. gramm. VII 498, 9* 12 fecit Y 14 armatus **Xln** armatis **A**[1] *rell.* interficit **Xlsn** interfecit **Ym** 20 ut ... condonaretur *Arus. gramm. VII 461, 3* per pauc. fact. *om. Arus.*
26 *addidi, v. Ag. 20 et 179* 27 Calpurnius *om.* **Pl** *s. s.* **MD** Calpurnius L. baestiae *A* Calpurnius L. bestia c. (L. bestia c. *eras.*) **C** bestia c; calpurnius **B** L. calpurnius bestia **Ns**

Romae omnia venire in animo haeserat, filium et cum
eo duos familiaris ad senatum legatos mittit iisque uti
illis, quos Hiempsale interfecto miserat, praecipit, omnis
2 mortalis pecunia aggrediantur. qui postquam Romam
adventabant, senatus a Bestia consultus est, placeretne
legatos Iugurthae recipi moenibus, iique decrevere, nisi
regnum ipsumque deditum venissent, uti in diebus pro-
3 xumis decem Italia decederent. consul Numidis ex se-
natus decreto nuntiari iubet. ita infectis rebus illi do-
mum discedunt.

4 Interim Calpurnius parato exercitu legat sibi homines
nobilis factiosos, quorum auctoritate quae deliquisset
munita fore sperabat. in quis fuit Scaurus, quoius de
5 natura et habitu supra memoravimus. nam in consule
nostro multae bonaeque artes ⟨et⟩ animi et corporis
erant, quas omnis avaritia praepediebat: patiens labo-
rum, acri ingenio, satis providens, belli haud ignarus,
6 firmissumus contra pericula et insidias. sed legiones per
Italiam Regium atque inde Siciliam, porro ex Sicilia in
7 Africam transvectae. igitur Calpurnius initio paratis com-
meatibus acriter Numidiam ingressus est, multosque
29 mortalis et urbis aliquot pugnando cepit. sed ubi Iu-
gurtha per legatos pecunia temptare bellique, quod
administrabat, asperitatem ostendere coepit, animus
2 aeger avaritia facile convorsus est. ceterum socius et
administer omnium consiliorum adsumitur Scaurus,
qui tametsi a principio plerisque ex factione eius cor-
ruptis acerrume regem inpugnaverat, tamen magnitu-
dine pecuniae a bono honestoque in pravom abstrac-
3 tus est. sed Iugurtha primo tantummodo belli redime-
bat, existumans sese aliquid interim Romae pretio aut

---

1 venum ire **CBHs** 3 praecipit **Xs** praecepit *rell.* 8 senati *Dietsch fort. recte, ut in Catil. 30, 3. 36, 5. 53, 1 Iug. 40, 1; cf. tamen Catil. 51, 36* 12 auctoritate **CΓs** + *m. 2* **ABNHD** auctoritas *rell.* 14 in consule . . . insidias **Fronto p. 109 N (Hauler p. 162)* 15 et *Fronto, om. codd.* 18 invidias **PANlm** *Fronto, fort. recte* 30 *primo* **AYsm** primum *rell.*

gratia effecturum. postea vero quam participem negoti
Scaurum accepit, in maxumam spem adductus recupe-
randae pacis statuit cum iis de omnibus pactionibus
praesens agere. ceterum interea fidei causa mittitur a 4
consule Sextius quaestor in oppidum Iugurthae Vagam.
quoius rei species erat acceptio frumenti, quod Calpur-
nius palam legatis imperaverat, quoniam deditionis mora
indutiae agitabantur. igitur rex, uti constituerat, in ca- 5
stra venit, ac pauca praesenti consilio locutus de invidia
facti sui atque uti in deditionem acciperetur, reliqua
cum Bestia et Scauro secreta transigit. dein postero die
quasi per saturam sententiis exquisitis in deditionem ac-
cipitur. sed, uti pro consilio imperatum erat, elephanti 6
triginta, pecus atque equi multi cum parvo argenti pon-
dere quaestori traduntur. Calpurnius Romam ad magi- 7
stratus rogandos proficiscitur. in Numidia et exercitu
nostro pax agitabantur.

Postquam res in Africa gestas quoque modo actae 30
forent fama divolgavit, Romae per omnis locos et con-
ventus de facto consulis agitari. apud plebem gravis in-
vidia, patres solliciti erant: probarentne tantum flagitium
an decretum consulis subvorterent, parum constabat.
ac maxume eos potentia Scauri, quod is auctor et so-
cius Bestiae ferebatur, a vero bonoque impediebat. at 2
C. Memmius, quoius de libertate ingeni et odio poten- 3
tiae nobilitatis supra diximus, inter dubitationem et mo-
ras senatus contionibus populum ad vindicandum hor-
tari, monere, ne rem publicam, ne libertatem suam de-
sererent, multa superba et crudelia facinora nobilitatis
ostendere; prorsus intentus omni modo plebis animum
incendebat.

---

11 dein ... accipitur **Fest. p. 314, 34 Diom. gramm. I 486, 15* deinde *Diom.* postero die *om. Diom.* 23 eos ... impediebat *Arus. gramm. VII 486, 7* pot. Scauri eos *Arus.* quod ... ferebatur *om. Arus.* 26 inter dubitationem *Arus. gramm. VII 482, 2* 28 monere ne rem p. ne lib. N^1m monere rem p. (p. rom. *corr.*) ne lib. A monere P. R. ne lib. PB (movere) lsn monere ne pop. rom. ne lib. C monere p. r. ne remp. ne lib. *rell.*

4 Sed quoniam ea tempestate Romae Memmi facundia
clara pollensque fuit, decere existumavi unam ex tam
multis orationem eius perscribere, ac potissumum ea
dicam, quae in contione post reditum Bestiae huiusce
modi verbis disseruit:
31 'Multa me dehortantur a vobis, Quirites, ni studium
rei publicae omnia superet: opes factionis, vostra pa-
tientia, ius nullum, ac maxume quod innocentiae plus
2 periculi quam honoris est. nam illa quidem piget dicere,
his annis quindecim quam ludibrio fueritis superbiae pau-
corum, quam foede quamque inulti perierint vostri de-
fensores, ut vobis animus ab ignavia atque socordia cor-
3 ruptus sit, qui ne nunc quidem obnoxiis inimicis exur-
gitis atque etiam nunc timetis eos, quibus decet terrori
4 esse. sed quamquam haec talia sunt, tamen obviam ire
5 factionis potentiae animus subigit. certe ego libertatem,
quae mihi a parente meo tradita est, experiar. verum id
frustra an ob rem faciam, in vostra manu situm est, Qui-
rites.

6 Neque ego vos hortor, quod saepe maiores vostri fe-
cere, uti contra iniurias armati eatis. nihil vi, nihil seces-
sione opus est; necesse est suomet ipsi more praecipi-
7 tes eant. occiso Ti. Graccho, quem regnum parare aie-
bant, in plebem Romanam quaestiones habitae sunt;
post C. Cracchi et C. Fulvi caedem item vostri ordinis
multi mortales in carcere necati sunt: utriusque cladis
8 non lex, verum lubido eorum finem fecit. sed sane fu-
erit regni paratio plebi sua restituere; quicquid sine san-
9 guine civium ulcisci nequitur, iure factum sit. superio-
ribus annis taciti indignabamini aerarium expilari, reges
et populos liberos paucis nobilibus vectigal pendere, pe-
nes eosdem et summam gloriam et maxumas divitias
esse. tamen haec talia facinora impune suscepisse pa-
rum habuere, itaque postremo leges, maistas vostra, di-

3 eam **PA^{2}CBMT** 4 quae] quam **P^{2}CB^{2}MT** 11 multi **BMDn** 12 ab ... corruptus *Arus. gramm. VII 460. 10* 16 potentiae factionis **VP^{2}n** 18 situmq. est **V**

vina et humana omnia hostibus tradita sunt. neque eos 10
qui ea fecere pudet aut paenitet, sed incedunt per ora
vostra magnifici, sacerdotia et consulatus, pars trium-
phos suos ostentantes; proinde quasi ea honori, non
praedae habeant. servi aere parati iniusta imperia do- 11
minorum non perferunt; vos, Quirites, in imperio nati
aequo animo servitutem toleratis? at qui sunt ii, qui 12
rem publicam occupavere? homines sceleratissumi, cru-
entis manibus, immani avaritia, nocentissumi et idem
superbissumi, quibus fides decus pietas, postremo ho-
nesta atque inhonesta omnia quaestui sunt. pars eorum 13
occidisse tribunos plebis, alii quaestiones iniustas, pleri-
que caedem in vos fecisse pro munimento habent. ita 14
quam quisque pessume fecit, tam maxume tutus est. me-
tum ab scelere suo ad ignaviam vostram transtulere,
quos omnis eadem cupere, eadem odisse, eadem metu-
ere in unum coegit. sed haec inter bonos amicitia, inter 15
malos factio est. quod si tam vos libertatis curam ha- 16
beretis, quam illi ad dominationem accensi sunt, pro-
fecto neque res publica sicuti nunc vastaretur et bene-
ficia vostra penes optumos, non audacissumos forent.
maiores vostri parandi iuris et maiestatis constituendae 17
gratia bis per secessionem armati Aventinum occupa-
vere; vos pro libertate, quam ab illis accepistis, nonne
summa ope nitemini? atque eo vehementius, quo maius
dedecus est parta amittere quam omnino non paravisse.

Dicet aliquis 'quid igitur censes?' vindicandum in eos, 18
qui hosti prodidere rem publicam, non manu neque vi,
quod magis vos fecisse quam illis accidisse indignum
est, verum quaestionibus et indicio ipsius Iugurthae.

---

2 sed ... magnifici *Serv. Aen. 1, 46* 4 proinde **VP^{1}A^{1}N^{1}m** perinde *rell.* honores non praedas **V** 6 Quirites *om.* **V** 9 et idem **VPCBlsn** idemque *rell.* 13 ita ... tutus est *Serv. Aen. 7, 787* ita] itaque **V** 15 ab **VP** a *rell.* 16 quos ... coegit *Don. Ter. Hec. 170* omnis eadem cupere *om. Don.* idem cupere **VP^{2}l** odisse et **V** 17 inter bonos ... factio *Non. p. 304, 23* 18 curam libertatis **Vn** 29 vos] vobis **VA^1**

19 qui si dediticius est, profecto iussis vostris oboediens
erit; sin ea contemnit, scilicet existumabitis, qualis illa
pax aut deditio sit, ex qua ad Iugurtham scelerum im-
punitas, ad paucos potentis maxumae divitiae, ad rem
20 publicam damna atque dedecora pervenerint; nisi forte
nondum etiam vos dominationis eorum satietas tenet
et illa quam haec tempora magis placent, quom regna
provinciae leges iura iudicia bella atque paces, postremo
divina et humana omnia penes paucos erant; vos autem,
hoc est populus Romanus, invicti ab hostibus, impera-
tores omnium gentium, satis habebatis animam retinere.
nam servitutem quidem quis vostrum recusare audebat?
21 Atque ego tametsi viro flagitiosissumum existumo
impune iniuriam accepisse, tamen vos hominibus scele-
ratissumis ignoscere, quoniam cives sunt, aequo animo
22 paterer, ni misericordia in perniciem casura esset. nam
et illis, quantum importunitatis habent, parum est im-
pune male fecisse, nisi deinde faciundi licentia eripitur,
et vobis aeterna sollicitudo remanebit, quom intellegetis
aut serviundum esse aut per manus libertatem retinen-
23 dam. nam fidei quidem aut concordiae quae spes est?
dominari illi volunt, vos liberi esse; facere illi iniurias,
vos prohibere; postremo sociis nostris veluti hostibus,
24 hostibus pro sociis utuntur. potestne in tam divorsis
mentibus pax aut amicitia esse?
25 Quare moneo hortorque vos, ne tantum scelus in-
punitum omittatis. non peculatus aerari factus est neque
per vim sociis ereptae pecuniae, quae quamquam gra-
via sunt, tamen consuetudine iam pro nihilo habentur;

---

1 iussis ... erit *Arus. gramm. VII 496, 26* 2 contemnet **V** 4 ad rem p. **VXl** in rem p. **A**^{1} *rell.* 8 iudicia ... paces *Beda gramm. VII 283, 16* bella atque paces *Cledon. gramm. V 42, 25 Pomp. gramm. V 176, 21* paces *Serv. gramm. IV 432, 21* paces exercebant *Cledon.* 9 vos ... Romanus *Serv. Aen. 1, 46* 10 imp. omn. gent. *Arus. gramm. VII 481, 20* 13 viro **VP Mm** viro^s **F** viros **A**^{1}**N**^{1}**s** virum **A**^{2}**N**^{2} *rell.* flagitiosum **HM** flagitiosissimo **m** flagitiosissimo^s **F** flagitiosissimos **A**^{1}**N**^{1}**s** 19 alterna **VXDln** 23/24 hostibus *bis* **P**^{1}**ln** *semel rell.* 27 amittatis **V**

hosti acerrumo prodita senatus auctoritas, proditum imperium vostrum est; domi militiaeque res publica venalis
fuit. quae nisi quaesita erunt, nisi vindicatum in noxios, 26
quid erit reliquom, nisi ut illis qui ea fecere oboedientes vivamus? nam impune quae lubet facere, id est regem
esse. neque ego vos, Quirites, hortor, ut malitis civis 27
vostros perperam quam recte fecisse, sed ne ignoscundo
malis bonos perditum eatis. ad hoc in re publica multo 28
praestat benefici quam malefici inmemorem esse: bonus tantummodo segnior fit, ubi neglegas, at malus inprobior. ad hoc si iniuriae non sint, haud saepe auxili 29
egeas.'

Haec atque alia huiusce modi saepe [in] dicundo 32
Memmius populo persuadet, uti L. Cassius, qui tum praetor erat, ad Iugurtham mitteretur eumque interposita fide publica Romam duceret, quo facilius indicio regis Scauri et reliquorum, quos pecuniae captae arcessebat, delicta patefierent.

Dum haec Romae geruntur, qui in Numidia relicti 2
a Bestia exercitui praeerant, secuti morem imperatoris
sui pluruma et flagitiosissuma facinora fecere. fuere 3
qui auro corrupti elephantos Iugurthae traderent, alii perfugas vendere[nt], pars ex pacatis praedas agebant:
tanta vis avaritiae in animos eorum veluti tabes inva- 4
serat. at Cassius praetor perlata rogatione a C. Memmio 5
ac perculsa omni nobilitate ad Iugurtham proficiscitur eique timido et ex conscientia diffidenti rebus suis persuadet, quoniam se populo Romano dedisset, ne vim quam misericordiam eius experiri mallet. privatim praeterea fidem suam interponit, quam ille non minoris quam publicam ducebat: talis ea tempestate fama de Cassio erat.

2 est *om.* Ys 3 nisi ... noxios *Diom. gramm. I 365, 2* vindicantur V vindicatum fuerit *Diom.* 9 benefici memorem esse quam maleficii VP[2] inmemorem]////memorem N memorem *rell.* (in *s. s.* KTF) 13 *vulgo delent, sed post* in *aliquid videtur excidisse velut* '*contionibus*' 23 *corr. Kortte* 28 quoniam PA[1]l quo *rell.* ne ... mallet *Don. Ter. Hec. 766 bis* ne] nam *Don. 2* 29 magis quam benivolentiam *Don. 1* mallem *Don. 1*

33 Igitur Iugurtha contra decus regium cultu quam ma-
2 xume miserabili cum Cassio Romam venit. ac tametsi
in ipso magna vis animi erat, confirmatus ab omnibus,
quorum potentia aut scelere cuncta ea gesserat, quae
supra diximus, C. Baebium tribunum plebis magna mer-
cede parat, quoius inpudentia contra ius et iniurias om-
3 nis munitus foret. at C. Memmius advocata contione,
quamquam regi infesta plebes erat et pars in vincula
duci iubebat, pars, nisi socios sceleris sui aperiret, more
maiorum de hoste supplicium sumi, dignitati quam irae
magis consulens sedare motus et animos eorum mollire,
postremo confirmare fidem publicam per sese inviolatam
4 fore. post ubi silentium coepit, producto Iugurtha verba
facit, Romae Numidiaeque facinora eius memorat, sce-
lera in patrem fratresque ostendit. quibus iuvantibus
quibusque ministris ea egerit, quamquam intellegat po-
polus Romanus, tamen velle manufesta magis ex illo
habere. si verum aperiat, in fide et clementia populi Ro-
mani magnam spem illi sitam; sin reticeat, non sociis
34 saluti fore, sed se suasque spes corrupturum. deinde ubi
Memmius dicundi finem fecit et Iugurtha respondere
iussus est, C. Baebius tribunus plebis, quem pecunia cor-
ruptum supra diximus, regem tacere iubet, ac tametsi
multitudo, quae in contione aderat, vehementer accensa
terrebat eum clamore, voltu, saepe impetu atque aliis
2 omnibus, quae ira fieri amat, vicit tamen inpudentia. ita
populus ludibrio habitus ex contione discedit; Iugurthae
Bestiaeque et ceteris, quos illa quaestio exagitabat, ani-
mi augescunt.

35 Erat ea tempestate Romae Numida quidam nomine
Massiva, Gulussae filius, Masinissae nepos, qui, quia
in dissensione regum Iugurthae advorsus fuerat, dedita
Cirta et Adherbale interfecto profugus ex patria abierat.
2 huic Sp. Albinus, qui proxumo anno post Bestiam cum

---

1 cultu ... venit *Serv. georg. 1, 3* 2 cum Cassio *om. Serv.* 8 plebs A^{2}HΓln 18 vera Y(-K)m aperiet A aperiret Y(-K)m 33 patria P Africa *rell.*

Q. Minucio Rufo consulatum gerebat, persuadet, quo-
niam ex stirpe Masinissae sit Iugurthamque ob scelera
invidia cum metu urgeat, regnum Numidiae ab senatu
petat. avidus consul belli gerundi movere quam sene- 3
scere omnia malebat. ipsi provincia Numidia, Minucio
Macedonia evenerat. quae postquam Massiva agitare 4
coepit neque Iugurthae in amicis satis praesidi est, quod
eorum alium conscientia, alium mala fama et timor im-
pediebat, Bomilcari, proxumo ac maxume fido sibi, im-
perat, pretio, sicuti multa confecerat, insidiatores Mas-
sivae paret ac maxume occulte, sin id parum procedat,
quovis modo Numidam interficiat. Bomilcar mature re- 5
gis mandata exequitur et per homines talis negoti ar-
tifices itinera egressusque eius, postremo loca atque tem-
pora cuncta explorat. deinde, ubi res postulabat, insidias
tendit. igitur unus ex eo numero, qui ad caedem parati 6
erant, paulo inconsultius Massivam aggreditur. illum
obtruncat, sed ipse deprehensus multis hortantibus et
in primis Albino consule indicium profitetur. fit reus ma- 7
gis ex aequo bonoque quam ex iure gentium Bomilcar,
comes eius, qui Romam fide publica venerat. at Iu- 8
gurtha manufestus tanti sceleris non prius omisit contra
verum niti, quam animadvortit supra gratiam atque pe-
cuniam suam invidiam facti esse. igitur, quamquam in 9
priore actione ex amicis quinquaginta vades dederat,
regno magis quam vadibus consulens clam in Numidiam
Bomilcarem dimittit, veritus, ne reliquos popularis me-
tus invaderet parendi sibi, si de illo supplicium sump-
tum foret. et ipse paucis diebus eodem profectus est,
iussus a senatu Italia decedere. sed postquam Roma 10
egressus est, fertur saepe eo tacitus respiciens postremo
dixisse 'o urbem venalem et mature perituram, si emp-
torem invenerit.'

---

13 per ... artifices *Arus. gramm. VII 456, 3* 23 supra PBKs super *rell.* 32 o urbem ... invenerit **Liv. perioch. 64* **Aug. epist. 138, 16* **Oros. hist. 5, 15, 5* o urbem AH^2M^2 *Liv. Aug. Oros.* urbem *rell.* mature] cito *Liv.*

36 Interim Albinus renovato bello commeatum, stipen-
dium aliaque, quae militibus usui forent, maturat in Afri-
cam portare; ac statim ipse profectus, uti ante comitia,
quod tempus haud longe aberat, armis aut deditione aut
2 quovis modo bellum conficeret. at contra Iugurtha tra-
here omnia et alias, deinde alias morae causas facere;
polliceri deditionem ac deinde metum simulare; cedere
instanti et paulo post, ne sui diffiderent, instare: ita belli
3 modo, modo pacis mora consulem ludificare. ac fuere
qui tum Albinum haud ignarum consili regis existuma-
rent neque ex tanta properantia tam facile tractum bel-
4 lum socordia magis quam dolo crederent. sed postquam
dilapso tempore comitiorum dies adventabat, Albinus
Aulo fratre in castris pro praetore relicto Romam decessit.
37 Ea tempestate Romae seditionibus tribuniciis atrociter
2 res publica agitabatur. P. Lucullus et L. Annius tribuni
plebis resistentibus collegis continuare magistratum ni-
tebantur, quae dissensio totius anni comitia impediebat.
3 ea mora in spem adductus Aulus, quem pro praetore in
castris relictum supra diximus, aut conficiundi belli aut
terrore exercitus ab rege pecuniae capiundae milites
mense Ianuario ex hibernis in expeditionem evocat, mag-
nisque itineribus hieme aspera pervenit ad oppidum
4 Suthul, ubi regis thesauri erant. quod quamquam et
saevitia temporis et opportunitate loci neque capi ne-
que obsideri poterat — nam circum murum situm in prae-
rupti montis extremo planities limosa hiemalibus aquis
paludem fecerat —, tamen aut simulandi gratia, quo regi
formidinem adderet, aut cupidine caecus ob thesauros
oppidi potiundi vineas agere, aggerem iacere aliaque,
38 quae incepto usui forent, properare. at Iugurtha cognita

---

9 pacis ... ludificare *Arus. gramm. VII 490, 22* consulem] principem *Arus.* ludificari *Arus.* 19 Aulus] Albinus PAN^{1}Kl *itemque c. 38, 2. 38, 4. 38, 9. 39, 1* 23 opp. Suthul **Prisc. gramm. II 147, 21* 27 aquis hiemantibus *Sen. epist. 19, 5 (114), 19* 30 aliaque ... properare *Arus. gramm. VII 502, 11* 31 quae ... forent *om. Arus.*

vanitate atque inperitia legati subdole eius augere amen-
tiam, missitare supplicantis legatos, ipse quasi vitabun-
dus per saltuosa loca et tramites exercitum ductare. 2
denique Aulum spe pactionis perpulit, uti relicto Su-
thule in abditas regiones sese veluti cedentem insequere-
tur: ita delicta occultiora fuere. interea per homines 3
callidos diu noctuque exercitum temptabat, centuriones
ducesque turmarum, partim uti transfugerent, corrum-
pere, alii signo dato locum uti desererent. quae post- 4
quam ex sententia instruit, intempesta nocte de inpro-
viso multitudine Numidarum Auli castra circumvenit.
milites Romani, perculsi tumultu insolito, arma capere 5
alii, alii se abdere, pars territos confirmare, trepidare om-
nibus locis. vis magna hostium, caelum nocte atque nu-
bibus obscuratum, periculum anceps; postremo fugere
an manere tutius foret, in incerto erat. sed ex eo nu- 6
mero, quos paulo ante corruptos diximus, cohors una Li-
gurum cum duabus turmis Thracum et paucis gregariis
militibus transiere ad regem, et centurio primi pili tertiae
legionis per munitionem, quam uti defenderet accepe-
rat, locum hostibus introeundi dedit, eaque Numidae
cuncti inrupere. nostri foeda fuga, plerique abiectis ar- 7
mis, proxumum collem occupaverunt. nox atque praeda 8
castrorum hostis, quo minus victoria uterentur, remorata
sunt. deinde Iugurtha postero die cum Aulo in conlo- 9
quio verba facit: tametsi ipsum cum exercitu fame et
ferro clausum ten⟨er⟩et, tamen se memorem humana-
rum rerum, si secum foedus faceret, incolumis omnis sub
iugum missurum; praeterea uti diebus decem Numidia
decederet. quae quamquam gravia et flagiti plena erant, 10

---

1 subdolo P subdolus A^1NK^1 2 quasi . . . ductare *Serv. Aen. 10, 341* vitabundus . . . ductare *Diom. gramm. I 403, 5* 3 tramites et salt. loca *Serv.* et tramites *om. Diom.* exerc. duct.] recedebat *Diom.* 7 diu PN di^{u}e A die *rell.* 8 partim TD^2Fsnm partium *rell.* (s. duces *s. s.* A) 19 transire Y (e *s. s.* T) 22 irrumpere P^1n erupere CBl nostri foeda fuga *Don. Ter. Eun. 313* 26 facit XNDsnm fecit BYl 27 *vulgo addunt*

tamen, quia mortis metu mutabantur, sicuti regi lubuerat,
pax convenit.
39 Sed ubi ea Romae comperta sunt, metus atque maeror
civitatem invasere: pars dolere pro gloria imperi, pars
insolita rerum bellicarum timere libertati; Aulo omnes
infesti, ac maxume qui bello saepe praeclari fuerant,
quod armatus dedecore potius quam manu salutem quae-
2 siverat. ob ea consul Albinus ex delicto fratris invidiam
ac deinde periculum timens senatum de foedere consu-
lebat, et tamen interim exercitui supplementum scribere,
ab sociis et nomine Latino auxilia arcessere, denique
3 omnibus modis festinare. senatus ita, uti par fuerat, de-
cernit suo atque populi iniussu nullum potuisse foedus
4 fieri. consul impeditus a tribunis plebis, ne quas para-
verat copias secum portaret, paucis diebus in Africam
proficiscitur; nam omnis exercitus, uti convenerat, Nu-
5 midia deductus in provincia hiemabat. postquam eo ve-
nit, quamquam persequi Iugurtham et mederi fraternae
invidiae animo ardebat, cognitis militibus, quos praeter
fugam soluto imperio licentia atque lascivia corruperat,
ex copia rerum statuit sibi nihil agitandum.
40 Interim Romae C. Mamilius Limetanus tribunus plebis
rogationem ad populum promulgat, uti quaereretur in
eos, quorum consilio Iugurtha senati decreta neglexisset,
quique ab eo in legationibus aut imperiis pecunias ac-
cepissent, qui elephantos quique perfugas tradidissent,
item qui de pace aut bello cum hostibus pactiones fe-
2 cissent. huic rogationi partim conscii sibi, alii ex partium
invidia pericula metuentes, quoniam aperte resistere non
poterant, quin illa et alia talia placere sibi faterentur,
occulte per amicos ac maxume per homines nominis
3 Latini et socios Italicos impedimenta parabant. sed ple-

---

3 ubi ... comperta sunt *Prisc. gramm. III 73, 10* ubi ea] haec ubi *Prisc. cf. Catil. 36, 2* 4 pars insol. rer. bell. *Arus. gramm. VII 486, 20* 6 fuerint PAN[1]K[1]T[2]Dln 24 senati PANlm senatus *rell.* neglegisset B 29 metuens pericula *Arus. gramm. VII 493, 1*

bes incredibile memoratu est quam intenta fuerit quan-
taque vi rogationem iusserit, magis odio nobilitatis, quoi
mala illa parabantur, quam cura rei publicae: tanta lu-
bido in partibus erat. igitur ceteris metu perculsis M. 4
Scaurus, quem legatum Bestiae fuisse supra docuimus,
inter laetitiam plebis et suorum fugam, trepida etiam
tum civitate, quom ex Mamilia rogatione tres quaesitores
rogarentur, effecerat, uti ipse in eo numero crearetur.
sed quaestio exercita aspere violenterque ex rumore et 5
lubidine plebis: uti saepe nobilitatem, sic ea tempestate
plebem ex secundis rebus insolentia ceperat.

Ceterum mos partium et factionum ac deinde omnium 41
malarum artium paucis ante annis Romae ortus est otio
atque abundantia earum rerum, quae prima mortales
ducunt. nam ante Carthaginem deletam populus et sena- 2
tus Romanus placide modesteque inter se rem publicam
tractabant, neque gloriae neque dominationis certamen
inter civis erat: metus hostilis in bonis artibus civitatem
retinebat. sed ubi illa formido mentibus decessit, scilicet 3
ea, quae res secundae amant, lascivia atque superbia
incessere. ita quod in advorsis rebus optaverant otium, 4
postquam adepti sunt, asperius acerbiusque fuit. nam- 5
que coepere nobilitas dignitatem, populus libertatem in
lubidinem vortere, sibi quisque ducere trahere rapere.
ita omnia in duas partis abstracta sunt, res publica, quae
media fuerat, dilacerata. ceterum nobilitas factione magis 6
pollebat, plebis vis soluta atque dispersa in multitudine
minus poterat. paucorum arbitrio belli domique agita- 7
batur; penes eosdem aerarium provinciae magistratus
gloriae triumphique erant; populus militia atque inopia
urgebatur; praedas bellicas imperatores cum paucis di-

---

2 iusserit **P[1]AF[2]m** iusserit decreverit voluerit *rell* 7 mamilia **PAl** mamiliana **NK[1]** malliana **m** mamilli *rell.* 12 partium **m[1]** partium popularium *rell.* factionum **N[1]m[1]** senatus factionum **CBn** + *m. 2* **ANKT** senatores factionum *rell.* 14 quae ... ducunt *Don. Ter. Eun. 50* 19 discessit **Ynm** 22 fuit **PNKT[2]** **D[2]lsn** fit **A[2]CB** fuere *rell.* 28 paucorum ... agitabatur *Arus. gramm. VII 458, 25* agitabantur *Arus.*

8 ripiebant: interea parentes aut parvi liberi militum, uti
9 quisque potentiori confinis erat, sedibus pellebantur. ita
cum potentia avaritia sine modo modestiaque invadere,
polluere et vastare omnia, nihil pensi neque sancti ha-
10 bere, quoad semet ipsa praecipitavit. nam ubi primum
ex nobilitate reperti sunt, qui veram gloriam iniustae po-
tentiae anteponerent, moveri civitas et dissensio civilis
42 quasi permixtio terrae oriri coepit. nam postquam Ti.
et C. Cracchus, quorum maiores Punico atque aliis bellis
multum rei publicae addiderant, vindicare plebem in li-
bertatem et paucorum scelera patefacere coepere, nobi-
litas noxia atque eo perculsa modo per socios ac nomen
Latinum, interdum per equites Romanos, quos spes so-
cietatis a plebe dimoverat, Gracchorum actionibus ob-
viam ierat; et primo Tiberium, dein paucos post annos
eadem ingredientem Gaium, tribunum alterum, alterum
triumvirum coloniis deducundis, cum M. Fulvio Flacco
2 ferro necaverat. et sane Gracchis cupidine victoriae haud
3 satis moderatus animus fuit. sed bono vinci satius est
4 quam malo more iniuriam vincere. igitur ea victoria no-
bilitas ex lubidine sua usa multos mortalis ferro aut fuga
extinxit plusque in reliquom sibi timoris quam potentiae
addidit. quae res plerumque magnas civitatis pessum
dedit, dum alteri alteros vincere quovis modo et victos
5 acerbius ulcisci volunt. sed de studiis partium et omnis
civitatis moribus si singillatim aut pro magnitudine pa-
rem disserere, tempus quam res maturius me deseret.
quam ob rem ad inceptum redeo.

43 Post Auli foedus exercitusque nostri foedam fugam
Metellus et Silanus consules designati provincias inter
se partiverant, Metelloque Numidia evenerat, acri viro

---

5 quoad . . . praecipitavit *Arus. gramm. VII 505, 2* ipsa A N^{1}m *Arus.* ipsam *rell. codd.* 8 permixtio s n + *m. 2* PABKMTD permixtione *rell.* 16 alterum *bis* n *semel rell.* 18 necaverat XKls necaverant A^{1}Ynm 25 omnis Xl omnibus P^{2}A^{2}Yns
30 provincias . . . partiverant *Serv. Aen. 1, 194 Cledon. gramm. V 59, 13 *Pomp. gramm. V 233, 32* 31 acri . . . populi *Arus. gramm. VII 451, 14*

et, quamquam advorso populi partium, fama tamen ae-
quabili et inviolata. is ubi primum magistratum ingres- 2
sus est, alia omnia sibi cum collega ratus, ad bellum,
quod gesturus erat, animum intendit. igitur diffidens ve- 3
teri exercitui milites scribere, praesidia undique arces-
sere, arma tela equos et cetera instrumenta militiae pa-
rare, ad hoc commeatum affatim, denique omnia, quae
in bello vario et multarum rerum egenti usui esse solent.
ceterum ad ea patranda senatus auctoritate, socii no- 4
menque Latinum et reges ultro auxilia mittundo, post-
remo omnis civitas summo studio adnitebatur. itaque 5
ex sententia omnibus rebus paratis conpositisque in Nu-
midiam proficiscitur, magna spe civium quom propter
artis bonas tum maxume quod advorsum divitias invic-
tum animum gerebat et avaritia magistratuum ante id
tempus in Numidia nostrae opes contusae hostiumque
auctae erant.

Sed ubi in Africam venit, exercitus ei traditur a Sp. 44
Albino proconsule iners inbellis, neque periculi neque
laboris patiens, lingua quam manu promptior, praedator
ex sociis et ipse praeda hostium, sine imperio et mo-
destia habitus. ita imperatori novo plus ex malis mori- 2
bus sollicitudinis quam ex copia militum auxili aut spei
bonae adcedebat. statuit tamen Metellus, quamquam et 3
aestivorum tempus comitiorum mora inminuerat et ex-
pectatione eventus civium animos intentos putabat, non
prius bellum attingere, quam maiorum disciplina milites
laborare coegisset. nam Albinus, Auli fratris exercitus- 4
que clade perculsus, postquam decreverat non egredi
provincia, quantum temporis aestivorum in imperio fuit,

---

5 scribere **NMm** eligere **D** eligere scribere **XKHlsn** scrib. elig. **F** elig. praesidia scrib. **T** 18 exercitus ... (24) adcedebat **Fronto p. 109 N. (Hauler p. 162)* ei *del. m. 2 Fronto* traditus (tur *corr. m. 2*) *Fronto* a Sp. Albino proconsule **XKT^{2}F^{2}lsnm^2** *Fronto* Sp. Albini proconsulis *rell. codd.* 28 labore **PANKl**
nam ... (28) confirmavit **Fronto p. 109—110 N. (Hauler p. 163 et 168)*

plerumque milites stativis castris habebat, nisi quom
5 odor aut pabuli egestas locum mutare subegerat. sed
⟨neque muniebantur⟩, neque more militari vigiliae de-
ducebantur; uti quoique lubebat, ab signis aberat; lixae
permixti cum militibus diu noctuque vagabantur, et pa-
lantes agros vastare, villas expugnare, pecoris et man-
cipiorum praedas certantes agere eaque mutare cum
mercatoribus vino advecticio et aliis talibus; praeterea
frumentum publice datum vendere, panem in dies mer-
cari; postremo quaecumque dici aut fingi queunt igna-
viae luxuriaeque probra, ⟨ea⟩ in illo exercitu cuncta
45 fuere et alia amplius. sed in ea difficultate Metellum non
minus quam in rebus hostilibus magnum et sapientem
virum fuisse comperior: tanta temperantia inter ambi-
2 tionem saevitiamque moderatum. namque edicto pri-
mum adiumenta ignaviae sustulisse: ne quisquam in
castris panem aut [quem] alium cibum coctum venderet,
ne lixae exercitum sequerentur, ne miles ⟨hastatus aut⟩
gregarius in castris neve in agmine servom aut iumen-
tum haberet; ceteris arte modum statuisse. praeterea
transvorsis itineribus cottidie castra movere, iuxta ac si
hostes adessent vallo atque fossa munire, vigilias crebras
ponere et eas ipse cum legatis circumire; item in agmine
in primis modo, modo in postremis, saepe in medio ad-
esse, ne quispiam ordine egrederetur, ut cum signis fre-
3 quentes incederent, miles cibum et arma portaret. ita
prohibendo a delictis magis quam vindicando exercitum
brevi confirmavit.

46 Interea Iugurtha, ubi quae Metellus agebat ex nuntiis

---

3 neque muniebantur *Fronto; fortasse scribendum* mun. ea *ut in integro cod. Pacris. 6087 saec. XII, v. Ag 89* 5 diu **PNH Ms** *Fronto* die *rell. codd.* 9 frumentum ... mercari *Arus. gramm. VII 487, 22* publice datum *codd. Arus.* datum publice *Fronto* panem ... mercari *Don. Ter. Eun. 939* 12 ea *Fronto* 17 *om. Fronto* cibum coctum *Fronto* coct. cib. *codd.* 18 insequerentur *m. 1 Fronto* hastatus aut *Fronto* 20 praeterea ... munire *Prisc. gramm. III 94, 8* 22 hostis adesset *Prisc.* 29 ubi ... conatus est *Non. p. 325, 31*

accepit, simul de innocentia eius certior Roma[e] factus,
diffidere suis rebus ac tum demum veram deditionem
facere conatus est. igitur legatos ad consulem cum sup- 2
pliciis mittit, qui tantummodo ipsi liberisque vitam pe-
terent, alia omnia dederent populo Romano. sed Me- 3
tello iam antea experimentis cognitum erat genus Nu-
midarum infidum, ingenio mobili, novarum rerum avi-
dum esse. itaque legatos alium ab alio divorsos aggre- 4
ditur ac paulatim temptando, postquam opportunos sibi
cognovit, multa pollicendo persuadet, uti Iugurtham ma-
xume vivom, sin id parum procedat, necatum sibi tra-
derent. ceterum palam quae ex voluntate forent regi
nuntiari iubet. deinde ipse paucis diebus intento atque 5
infesto exercitu in Numidiam procedit, ubi contra belli
faciem tuguria plena hominum, pecora cultoresque in
agris erant. ex oppidis et mapalibus praefecti regis obvii
procedebant parati frumentum dare, commeatum por-
tare, postremo omnia quae imperarentur facere. neque 6
Metellus idcirco minus, sed pariter ac si hostes adessent
munito agmine incedere, late explorare omnia, illa de-
ditionis signa ostentui credere et insidiis locum temp-
tari. itaque ipse cum expeditis cohortibus, item fundi- 7
torum et sagittariorum delecta manu apud primos erat,
in postremo C. Marius legatus cum equitibus curabat,
in utrumque latus auxiliarios equites tribunis legionum
et praefectis cohortium dispertiverat, ut cum iis permixti
velites, quocumque adcederent, equitatus hostium pro-
pulsarent. nam in Iugurtha tantus dolus tantaque pe- 8
ritia locorum et militiae erat, ut, absens an praesens,
pacem an bellum gerens perniciosior esset, in incerto
haberetur.
Erat haud longe ab eo itinere, quo Metellus perge- 47

1 Roma *Fronto* 13 nuntiari ACBNKsn nuntiare *rell.* 22 ipse ... erat *Non. p. 553, 12* item] dehinc *Non.* 26 cum ... velites *Non. p. 552, 27* cum] cumque *Non.* 29 an XIn et K aut s vel *rell.* 30 in incerto KT^{2}F^{2}sm^1 incerto XNlnm^2 incertum **HΓ**

bat, oppidum Numidarum nomine Vaga, forum rerum
venalium totius regni maxume celebratum, ubi et inco-
lere et mercari consueverant Italici generis multi mor-
2 tales. huc consul, simul temptandi gratia, si paterentur,
et ⟨ob⟩ opportunitates loci, praesidium inposuit. prae-
terea imperavit frumentum et alia, quae bello usui fo-
rent, conportare, ratus, id quod res monebat, frequen-
tiam negotiatorum et commeatu[m] iuvaturam exerci-
3 tum et iam paratis rebus munimento fore. inter haec
negotia Iugurtha impensius modo legatos supplices mit-
tere, pacem orare, praeter suam liberorumque vitam om-
4 nia Metello dedere. quos item uti priores consul illec-
tos ad proditionem domum dimittebat, regi pacem, quam
postulabat, neque abnuere neque polliceri et inter eas
moras promissa legatorum expectare.

48 Iugurtha ubi Metelli dicta cum factis conposuit ac se
suis artibus temptari animadvortit, quippe quoi verbis
pax nuntiabatur, ceterum re bellum asperrumum erat,
urbs maxuma alienata, ager hostibus cognitus, animi
popularium temptati, coactus rerum necessitudine sta-
2 tuit armis certare. igitur explorato hostium itinere, in
spem victoriae adductus ex opportunitate loci, quam
maxumas potest copias omnium generum parat ac per
tramites occultos exercitum Metelli antevenit.

3 Erat in ea parte Numidiae, quam Adherbal in divi-
sione possederat, flumen oriens a meridie nomine Mu-
thul, a quo aberat mons ferme milia viginti tractu pari,
vastus ab natura et humano cultu. sed ex eo medio
quasi collis oriebatur, in inmensum pertingens, vesti-

---

4 si paterentur et ob *Schmalz* et si paterentur *codd.* 8 *corr. Ursin.* iuvaturam *Madvig* iuvaturum *codd.* 16 ubi . . . conposuit *Non. p. 257, 22* 20 coactus . . . certare *Non. p. 335, 38* 23 per . . . antevenit *Schol. Stat. Theb. 6, 148* 27 a quo . . . viginti *Arus. gramm. VII 455, 25* aberat . . . cultu *Non. p. 185, 12* milia viginti A^1F^2m *Arus.* milia passuum viginti XKlsn *Non.* milia habens (*del.* B) passuum viginti A^2B milia viginti passuum H Γ passuum viginti N, *v. Ag 132* 28 vastus . . . cultu *Serv. Aen 8, 8* 29 vestitus . . . arborum *Schol. Stat. Theb. 5, 16*

tus oleastro ac murtetis aliisque generibus arborum, quae
humi arido atque harenoso gignuntur. media autem 4
planities deserta penuria aquae praeter flumini propin-
qua loca; ea consita arbustis pecore atque cultoribus
frequentabantur.

Igitur in eo colle, quem transvorso intinere porrectum 49
docuimus, Iugurtha extenuata suorum acie consedit. ele-
phantis et parti copiarum pedestrium Bomilcarem prae-
fecit eumque edocet quae ageret. ipse propior montem
cum omni equitatu et peditibus delectis suos conlocat.
dein singulas turmas et manipulos circumiens monet 2
atque obtestatur, uti memores pristinae virtutis et vic-
toriae sese regnumque suom ab Romanorum avaritia
defendant: cum iis certamen fore, quos antea victos sub
iugum miserint; ducem illis, non animum mutatum; quae
ab imperatore decuerint omnia suis provisa, locum su-
periorem, ut prudentes cum inperitis, ne pauciores cum
pluribus aut rudes cum belli melioribus manum con-
sererent. proinde parati intentique essent signo dato 3
Romanos invadere: illum diem aut omnis labores et vic-
torias confirmaturum aut maxumarum aerumnarum ini-
tium fore. ad hoc viritim, uti quemque ob militare faci- 4
nus pecunia aut honore extulerat, conmonefacere bene-
fici sui et eum ipsum aliis ostentare, postremo ⟨pro⟩
quoiusque ingenio pollicendo minitando obtestando
alium alio modo excitare, quom interim Metellus igna-
rus hostium monte degrediens cum exercitu conspica-
tur. primo dubius, quidnam insolita facies ostenderet 5
— nam inter virgulta equi Numidaeque consederant,

1 quae ... gignuntur *Prisc. gramm. III 377, 5* 2 humi ... gignuntur *Arus. gramm. VII 477, 32* gignuntur] nascuntur *Arus.* 7 Iugurtha ... consedit *Prisc. gramm. III 321, 5* consedit] montem insedit *Prisc.* 18 rudes ... consererent *Arus. gramm. VII 492, 3* belli PAl *Arus.* bello *rell. codd.* conserere *Arus.* 24 *vulgo add.* 26 quom ... ostenderet *Don. Ter. Eun. 384* interea *Don.* ignarus hostium *om. Don.* 27 degrediens XNl digrediens A²B *rell. itemque c. 50, 1* conspicatur *Don. Prisc. gramm. III 436, 3* conspicitur *codd.*

neque plane occultati humilitate arborum et tamen in-
certi, quidnam esset, quom natura loci tum dolo ipsi at-
que signa militaria obscurati —, dein brevi cognitis insi-
6 diis paulisper agmen constituit. ibi conmutatis ordinibus
in dextro latere, quod proxumum hostis erat, triplicibus
subsidiis aciem instruxit, inter manipulos funditores et sa-
gittarios dispertit, equitatum omnem in cornibus locat,
ac pauca pro tempore milites hortatus aciem, sicuti in-
50 struxerat, transvorsis principiis in planum deducit. sed
ubi Numidas quietos neque colle degredi animadvortit,
veritus ex anni tempore et inopia aquae, ne siti con-
ficeretur exercitus, Rutilium legatum cum expeditis co-
hortibus et parte equitum praemisit ad flumen, uti lo-
cum castris antecaperet, existumans hostis crebro impetu
et transvorsis proeliis iter suom remoraturos et, quoniam
armis diffiderent, lassitudinem et sitim militum tempta-
2 turos. deinde ipse pro re atque loco, sicuti monte de-
scenderat, paulatim procedere, Marium post principia ha-
bere, ipse cum sinistrae alae equitibus esse, qui in ag-
mine principes facti erant.

3 At Iugurtha, ubi extremum agmen Metelli primos suos
praetergressum videt, praesidio quasi duum milium pe-
ditum montem occupat, qua Metellus descenderat, ne
forte cedentibus advorsariis receptui ac post munimento
4 foret. dein repente signo dato hostis invadit. Numidae
alii postremos caedere, pars a sinistra ac dextra temp-
tare, infensi adesse atque instare, omnibus locis Roma-
norum ordines conturbare. quorum etiam qui firmiori-
bus animis obvii hostibus fuerant, ludificati incerto proe-
lio ipsi modo eminus sauciabantur, neque contra feri-
5 undi aut conserundi manum copia erat. ante iam docti
ab Iugurtha equites, ubi Romanorum turma insequi coe-
perat, non confertim neque in unum sese recipiebant,
6 sed alius alio quam maxume divorsi. ita numero prio-

10 Numidas ... animadvortit *Arus. gramm. VII 464, 25* colli *Arus.* 22 praetergressum *vulgo* praetergressos *codd.* 29 fuerunt **Y(-K)**m 32 ubi **X**N^{2}l^{2}n ubique N^{1}l^{1} ubicumque *rell.*

res, si ab persequendo hostis deterrere nequiverant, dis-
iectos ab tergo aut lateribus circumveniebant; sin op-
portunior fugae collis quam campi fuerat, ea vero con-
sueti Numidarum equi facile inter virgulta evadere, no-
stros asperitas et insolentia loci retinebat. ceterum facies 51
totius negoti varia, incerta, foeda atque miserabilis: dis-
persi a suis pars cedere, alii insequi; neque signa ne-
que ordines observare; ubi quemque periculum cepe-
rat, ibi resistere ac propulsare; arma tela, equi viri, ho-
stes atque cives permixti; nihil consilio neque imperio
agi, fors omnia regere. itaque multum diei processerat, 2
quom etiam tum eventus in incerto erat. denique om- 3
nibus labore et aestu languidis Metellus, ubi videt Nu-
midas minus instare, paulatim milites in unum condu-
cit, ordines restituit et cohortis legionarias quattuor ad-
vorsum pedites hostium conlocat. eorum magna pars
superioribus locis fessa consederat. simul orare et hor- 4
tari milites, ne deficerent neu paterentur hostis fugien-
tis vincere: neque illis castra esse neque munimentum
ullum, quo cedentes tenderent; in armis omnia sita. sed 5
ne Iugurtha quidem interea quietus erat: circumire, hor-
tari; renovare proelium et ipse cum delectis temptare om-
nia; subvenire suis, hostibus dubiis instare, quos firmos
cognoverat, eminus pugnando retinere. eo modo inter 52
se duo imperatores, summi viri, certabant, ipsi pares,
ceterum opibus disparibus. nam Mello virtus militum erat, 2
locus advorsus; Iugurthae alia omnia praeter milites
opportuna. denique Romani, ubi intellegunt neque sibi 3
perfugium esse neque ab hoste copiam pugnandi fieri
— et iam die vesper erat —, advorso colle, sicuti prae-
ceptum fuerat, evadunt. amisso loco Numidae fusi fu- 4
gatique; pauci interiere, plerosque velocitas et regio
hostibus ignara tutata sunt.

---

3 fuerant P 19 mun. ullum XKls ullum (illis Nn) mun. *rell.* 21 circumire XN^1m circuire *rell.* 24 inter ... certabant *Arus. gramm. VII 459, 4* 30 diei $CBK^2H^2Flsm^2$ praec. erat BHΓm 32 plerosque A^1Ys^2m pluresque *rell.*

5 Interea Bomilcar, quem elephantis et parti copiarum
pedestrium praefectum ab Iugurtha supra diximus, ubi
eum Rutilius praetergressus est, paulatim suos in aequom
locum deducit ac, dum legatus ad flumen, quo prae-
missus erat, festinans pergit, quietus, uti res postulabat,
aciem exornat neque remittit, quid ubique hostis ageret,
6 explorare. postquam Rutilium consedisse iam et animo
vacuom accepit, simulque ex Iugurthae proelio clamo-
rem augeri, veritus, ne legatus cognita re laborantibus
suis auxilio foret, aciem, quam diffidens virtuti militum
arte statuerat, quo hostium itineri officeret, latius porri-
53 git eoque modo ad Rutili castra procedit. Romani ex
inproviso pulveris vim magnam animadvortunt; nam
prospectum ager arbustis consitus prohibebat. et primo
rati humum aridam vento agitari, post ubi aequabilem
manere et, sicuti acies movebatur, magis magisque ad-
propinquare vident, cognita re properantes arma capi-
2 unt ac pro castris, sicuti imperabatur, consistunt. deinde
ubi propius ventum est, utrimque magno clamore con-
3 curritur. Numidae tantummodo remorati, dum in ele-
phantis auxilium putant, postquam eos impeditos ramis
arborum atque ita disiectos circumveniri vident, fugam
faciunt, ac plerique abiectis armis collis aut noctis, quae
4 iam aderat, auxilio integri abeunt. elephanti quattuor
5 capti, reliqui omnes numero quadraginta interfecti. at
Romani, quamquam itinere atque opere castrorum et
proelio fessi laetique erant, tamen, quod Metellus am-
plius opinione morabatur, instructi intentique obviam
6 procedunt; nam dolus Numidarum nihil languidi neque
7 remissi patiebatur. ac primo obscura nocte, postquam
haud procul inter se erant, strepitu velut hostes adven-
tare, alteri apud alteros formidinem simul et tumultum
facere; et paene inprudentia admissum facinus misera-

1 quem ... diximus *Arus. gramm. VII 499, 2* 2 ab Iug. *om. Arus.* 27 laetique *fortasse defendendum coll. Liv. 22, 60, 9; an* confecti *vel* lacerati? 31 adventarent D 32 alteros X K T^2 F^2 l s n alterum *rell.*

bile, ni utrimque praemissi equites rem exploravissent.
igitur pro metu repente gaudium mutatur: milites alius 8
alium laeti appellant, acta edocent atque audiunt, sua
quisque fortia facta ad caelum fert. quippe res huma-
nae ita sese habent: in victoria vel ignavis gloriari li-
cet, advorsae res etiam bonos detrectant.

Metellus in isdem castris quatriduo⟨m⟩ moratus sau- 54
cios cum cura reficit, meritos in proeliis more militiae
donat, univorsos in contione laudat atque agit gratias,
hortatur, ad cetera, quae levia sunt, parem animum ge-
rant: pro victoria satis iam pugnatum, reliquos labores
pro praeda fore. tamen interim transfugas et alios op- 2
portunos, Iugurtha ubi gentium aut quid agitaret, cum
paucisne esset an exercitum haberet, ut sese victus ge-
reret, exploratum misit. at ille sese in loca saltuosa et 3
natura munita receperat ibique cogebat exercitum nu-
mero hominum ampliorem, sed hebetem infirmumque,
agri ac pecoris magis quam belli cultorem. id ea gratia 4
eveniebat, quod praeter regios equites nemo omnium
Numida ex fuga regem sequitur. quo quoiusque animus
fert, eo discedunt, neque id flagitium militiae ducitur:
ita se mores habent.

Igitur Metellus, ubi videt etiam tum regis animum fe- 5
rocem esse, bellum renovari, quod nisi ex illius lubidine
geri non posset, praeterea iniquom certamen sibi cum
hostibus, minore detrimento illos vinci quam suos vin-
cere, statuit non proeliis neque in acie sed alio more
bellum gerundum. itaque in loca Numidiae opulentis- 6
suma pergit, agros vastat, multa castella et oppida te-

---

2 pro ... mutatur *Prisc. gramm. III 296, 6* mutatur *Prisc.* exortum *codd.* 6 detrectant **PAYs** decretant **CBn** detractant **Mlm** 7 *addidi in „Durative Zeitbestimmungen im Lat.“ p. 34* 8 cum cura *Sen. benef. 4, 1, 1* 20 Numida **PAYlm** Numidarum **CBMTsn** + *m. 2* **ANKHFm** 23 etiam tum regis an. **HTDF** regis etiam tum an. **PCNKsnm** regis etiam an. **A** etiam regis tum an. **BM** regis // an. etiam tum l 25 iniquom *vulgo* inimicum *codd.*

mere munita aut sine praesidio capit incenditque, pu-
beres interficit, iubet alia omnia militum praedam esse.
ea formidine multi mortales Romanis dediti; obsides, fru-
mentum et alia, quae usui forent, affatim praebita; ubi-
7 cumque res postulabat, praesidium inpositum. quae ne-
gotia multo magis quam proelium male pugnatum ab
8 suis regem terrebant; quippe, quoius spes omnis in fuga
sita erat, sequi cogebatur et, qui sua loca defendere ne-
9 quiverat, in alienis bellum gerere. tamen ex copia quod
optumum videbatur consilium capit: exercitum plerum-
que in isdem locis opperiri iubet, ipse cum delectis equiti-
bus Metellum sequitur, nocturnis et aviis itineribus igno-
10 ratus Romanos palantis repente aggreditur. eorum ple-
rique inermes cadunt, multi capiuntur, nemo omnium in-
tactus profugit, et Numidae, prius quam ex castris sub-
veniretur, sicuti iussi erant, in proxumos collis discedunt.

55 Interim Romae gaudium ingens ortum cognitis Me-
telli rebus, ut seque et exercitum more maiorum gereret,
in advorso loco victor tamen virtute fuisset, hostium
agro potiretur, Iugurtham magnificum ex Albini socor-
dia spem salutis in solitudine aut fuga coegisset habe-
2 re. itaque senatus ob ea feliciter acta dis inmortalibus
supplicia decernere; civitas, trepida antea et sollicita
de belli eventu, laeta agere; de Metello fama praeclara
3 esse. igitur eo intentior ad victoriam niti, omnibus mo-
dis festinare, cavere tamen, necubi hosti opportunus
4 fieret, meminisse post gloriam invidiam sequi. ita, quo
clarior erat, eo magis anxius erat, neque post insidias
Iugurthae effuso exercitu praedari; ubi frumento aut
pabulo opus erat, cohortes cum omni equitatu praesi-
5 dium agitabant; exercitus partem ipse, reliquos Marius
ducebat. sed igni magis quam praeda ager vastabatur.
6 duobus locis haud longe inter se castra faciebant; ubi

1 puberes interf. *Prob. cath. gramm. IV 16, 23* puberes ... iubet *Serv. Aen. 5, 546* pub. omnes *Serv.* 2 interfecit *Prob.* interfici AT^2 *Serv.* 7 cui A^2CBH^2s 19 ut in PT^2 28 anxius $XH^2T^2D^2lsn$ animus H^1 animus anxius NKm animosior *Γ*

vi opus erat, cuncti aderant; ceterum, quo fuga atque 7
formido latius cresceret, divorsi agebant. eo tempore 8
Iugurtha per collis sequi, tempus aut locum pugnae
quaerere, qua venturum hostem audierat, pabulum et
aquarum fontis, quorum penuria erat, corrumpere, modo
se Metello interdum Mario ostendere, postremos in
agmine temptare ac statim in collis regredi, rursus aliis,
post aliis minitari, neque proelium facere neque otium
pati, tantummodo hostem ab incepto retinere.

Romanus imperator ubi se dolis fatigari videt neque 56
ab hoste copiam pugnandi fieri, urbem magnam et in
ea parte, qua sita erat, arcem regni nomine Zamam
statuit oppugnare, ratus, id quod negotium poscebat,
Iugurtham laborantibus suis auxilio venturum ibique
proelium fore. at ille, quae parabantur a perfugis edoc- 2
tus, magnis itineribus Metellum antevenit. oppidanos
hortatur, moenia defendant, additis auxilio perfugis,
quod genus ex copiis regis, quia fallere nequibat, fir-
missumum erat; praeterea pollicetur in tempore semet
cum exercitu adfore. ita conpositis rebus in loca quam 3
maxume occulta discedit, ac post paulo cognoscit Ma-
rium ex itinere frumentatum cum paucis cohortibus Sic-
cam missum, quod oppidum primum omnium post ma-
lam pugnam ab rege defecerat. eo cum delectis equi- 4
tibus noctu pergit et iam egredientibus Romanis in porta
pugnam facit, simul magna voce Siccensis hortatur, uti
cohortis ab tergo circumveniant: fortunam illis praeclari
facinoris casum dare; si id fecerint, postea sese in regno,
illos in libertate sine metu aetatem acturos. ac ni Ma- 5
rius signa inferre atque evadere oppido properavisset,
profecto cuncti aut magna pars Siccensium fidem mu-
tavissent: tanta mobilitate sese Numidae gerunt. sed 6
milites Iugurthini, paulisper ab rege sustentati, postquam
maiore vi hostes urgent, paucis amissis profugi discedunt.

---

24 ab rege defecerat *Prisc. gramm. II 404, 10* 29 ac ni ... mutavissent *Non. p. 293, 10* 32 gerunt XKls agunt *rell.*

57 Marius ad Zamam pervenit. id oppidum, in campo
situm, magis opere quam natura munitum erat, nullius
2 idoneae rei egens, armis virisque opulentum. igitur
Metellus pro tempore atque loco paratis rebus cuncta
moenia exercitu circumvenit, legatis imperat, ubi quis-
3 que curaret. deinde signo dato undique simul clamor
ingens oritur, neque ea res Numidas terret: infensi in-
4 tentique sine tumultu manent, proelium incipitur. Ro-
mani, pro ingenio quisque, pars eminus glande aut la-
pidibus pugnare, alii succedere ac murum modo sub-
fodere modo scalis aggredi, cupere proelium in manibus
5 facere. contra ea oppidani in proxumos saxa volvere,
sudis, pila, praeterea picem sulphure et taeda mixtam
6 ardentia mittere. sed ne illos quidem, qui procul man-
serant, timor animi satis muniverat; nam plerosque ia-
cula tormentis aut manu emissa volnerabant, parique
periculo sed fama inpari boni atque ignavi erant.

58 Dum apud Zamam sic certatur, Iugurtha ex inproviso
castra hostium cum magna manu invadit; remissis qui
in praesidio erant et omnia magis quam proelium ex-
2 pectantibus portam inrumpit. at nostri repentino metu
perculsi sibi quisque pro moribus consulunt; alii fugere,
3 alii arma capere; magna pars volnerati aut occisi. ce-
terum ex omni multitudine non amplius quadraginta
memores nominis Romani grege facto locum cepere
paulo quam alii editiorem, neque inde maxuma vi de-
pelli quiverunt, sed tela eminus missa remittere, pauci
in pluribus minus frustrari; sin Numidae propius adces-
sissent, ibi vero virtutem ostendere et eos maxuma vi
4 caedere, fundere atque fugare. interim Metellus quom
acerrume rem gereret, clamorem hostilem a tergo ac-

3 armis virisque opulentum *Arus. gramm. VII 496, 23* 9 pars . . . pugnare *Non. p. 553, 17* 12 proximis PA^{2}CBKI 13 taedam P^{1}A^{1}ND^{2}m 14 ardenti A^{2}KΓs ardentem m 27 pauci . . . frustrari *Schol. Stat. Theb. 2, 594* frustrari XTm frustrati A^{2}C^{2}Y lsn frustrabantur *Schol. Stat.* 28 sin Xl si *rell.* 31 clamorem M^{1}DF clamorem vel tumultum *rell.*

cepit, dein convorso equo animadvortit fugam ad se
vorsum fieri, quae res indicabat popularis esse. igitur 5
equitatum omnem ad castra propere misit ac statim
C. Marium cum cohortibus sociorum, eumque lacrumans
per amicitiam perque rem publicam obsecrat, ne quam
contumeliam remanere in exercitu victore neve hostis
inultos abire sinat. ille brevi mandata efficit. at Iugurtha 6
munimento castrorum impeditus, quom alii super vallum
praecipitarentur, alii in angustiis ipsi sibi properantes
officerent, multis amissis in loca munita sese recepit.
Metellus infecto negotio, postquam nox aderat, in castra 7
cum exercitu revortitur.

Igitur postero die, prius quam ad oppugnandum egre- 59
deretur, equitatum omnem in ea parte, qua regis ad-
ventus erat, pro castris agitare iubet, portas et proxuma
loca tribunis dispertit, deinde ipse pergit ad oppidum
atque uti superiore die murum aggreditur. interim Iu-
gurtha ex occulto repente nostros invadit: qui in pro- 2
xumo locati fuerant, paulisper territi perturbantur, re-
liqui cito subveniunt. neque diutius Numidae resistere 3
quivissent, ni pedites cum equitibus permixti magnam
cladem in congressu facerent. quibus illi freti non, uti
equestri proelio solet, sequi, dein cedere, sed advorsis
equis concurrere, implicare ac perturbare aciem: ita ex-
peditis peditibus suis hostis paene victos dare.

Eodem tempore apud Zamam magna vi certabatur. 60
ubi quisque legatus aut tribunus curabat, eo acerrume
niti, neque alius in alio magis quam in sese spem ha-
bere; pariterque oppidani agere: oppugnare aut parare
omnibus locis, avidius alteri alteros sauciare quam se-
met tegere, clamor permixtus hortatione laetitia gemitu, 2
item strepitus armorum ad caelum ferri, tela utrimque
volare. sed illi, qui moenia defensabant, ubi hostes pau- 3

---

5 ne quam contumeliam *Don. Ter. Eun. 771* 23 adversis equi(s) *m. 2* PKTl adversi sequi *codd.* 26 eodem tempore *Serv. Aen. 10, 833* 28 sese XK^{2}Tsn se *rell.* 30 avidius . . . tegere *Don. Ter. Phorm. 964*

lum modo pugnam remiserant, intenti proelium eque-
4 stre prospectabant. eos, uti quaeque Iugurthae res erant,
laetos modo, modo pavidos animadvorteres; ac, sicuti
audiri a suis aut cerni possent, monere alii, alii hortari,
aut manu significare aut niti corporibus, et ea huc et
5 illuc quasi vitabundi aut iacientes tela agitare. quod ubi
Mario cognitum est — nam is in ea parte curabat —,
consulto lenius agere ac diffidentiam rei simulare, pati
6 Numidas sine tumultu regis proelium visere. ita illis stu-
dio suorum adstrictis repente magna vi aggreditur. et iam
scalis egressi milites prope summa ceperant, quom op-
pidani concurrunt; lapides, ignem, alia praeterea tela
7 ingerunt. nostri primo resistere; deinde ubi unae atque
alterae scalae conminutae, qui supersteterant adflicti
sunt, ceteri, quoquo modo potuere, pauci integri, magna
8 pars volneribus confecti abeunt. denique utrimque proe-
lium nox diremit.

61 Metellus postquam videt frustra inceptum neque oppi-
dum capi neque Iugurtham nisi ex insidiis aut suo loco
pugnam facere et iam aestatem exactam esse, ab Zama
discedit et in iis urbibus, quae ad se defecerant satisque
2 munitae loco aut moenibus erant, praesidia inponit. ce-
terum exercitum in provinciam, quae proxuma est Nu-
3 midiae, hiemandi gratia conlocat. neque id tempus ex
aliorum more quieti aut luxuriae concedit, sed, quoniam
armis bellum parum procedebat, insidias regi per ami-
4 cos tendere et eorum perfidia pro armis uti parat. igi-
tur Bomilcarem, qui Romae cum Iugurtha fuerat et inde
vadibus datis clam de Massivae nece iudicium fugerat,
quod ei per maxumam amicitiam maxuma copia fallundi

5 aut niti] aut *in mg.* A^2 *om.* NΓnm 13 ubi ... conminutae *Claud. Don. Aen. 2, 442* ubi] postquam *Claud. Don.* 14 conminutae sunt *Claud. Don.* 16 denique X l deinde *rell.* 19 nisi M + *m. 2* AKHl ni F niti PA^{1}NK^{1}H^{1}Dl^{1}m niti nisi CBsn 20 ab Zama ... defecerant *Arus. gramm. VII 485, 23* 21 et *om. Arus.* in ... defecerant *Arus. gramm. VII 466, 20* ad P^{2}N^{2}HT^1 *Arus.* ab *rell. codd.* 29 clam *om.* P *s. s.* A *in mg.* n de M. nece XNKm M. de nece Asn de *om.* HΓl

erat, multis pollicitationibus aggreditur. ac primo effi-
cit, uti ad se conloquundi gratia occultus veniat; deinde
fide data, si Iugurtham vivom aut necatum sibi tradi-
disset, fore ut illi senatus inpunitatem et sua omnia con-
cederet, facile Numidae persuadet, quom ingenio infido 5
tum metuenti, ne, si pax cum Romanis fieret, ipse per
condiciones ad supplicium traderetur. is, ubi primum 62
opportunum fuit, Iugurtham anxium ac miserantem for-
tunas suas adcedit, monet atque lacrumans obtestatur,
uti aliquando sibi liberisque et genti Numidarum op-
tume meritae provideat: omnibus proeliis sese victos,
agrum vastatum, multos mortalis captos occisos, regni
opes conminutas esse; satis saepe iam et virtutem mili-
tum et fortunam temptatam; caveat, ne illo cunctante
Numidae sibi consulant. his atque talibus aliis ad de- 2
ditionem regis animum inpellit. mittuntur ad imperato- 3
rem legati, qui Iugurtham imperata facturum dicerent ac
sine ulla pactione sese regnumque suom in illius fidem
tradere. Metellus propere cunctos senatorii ordinis ex 4
hibernis accersi iubet; eorum et aliorum, quos idoneos
ducebat, consilium habet. ita more maiorum ex consili 5
decreto per legatos Iugurthae imperat argenti pondo du-
centa milia, elephantos omnis, equorum et armorum ali-
quantum. quae postquam sine mora facta sunt, iubet 6
omnis perfugas vinctos adduci. eorum magna pars, uti 7
iussum erat, adducti; pauci, quom primum deditio coepit,
ad regem Bocchum in Mauretaniam abierant. igitur Iu- 8
gurtha, ubi armis virisque et pecunia spoliatus est, quom
ipse ad imperandum Tisidium vocaretur, rursus coepit
flectere animum suom et ex mala conscientia digna ti-
mere. denique multis diebus per dubitationem consump- 9
tis, quom modo taedio rerum advorsarum omnia bello

---

5 facile N. persuadet *Arus. gramm. VII 507, 24* 6 ne si **CB** (ne *s. s.*) **NK[2]sm** nisi **PAK[1]T[2]D[2]l** si (ne *om.*) **A[2]HT[1]D[1]F** ne si *om.* **Mn** 11 meritae **XKls** merenti *rell.* 19 tradere **Xlsn** traderet **Ym** 28 quom ... vocaretur *Serv. ecl. 8, 71* cum **AYm** dum *rell.*

potiora duceret, interdum secum ipse reputaret, quam
gravis casus in servitium ex regno foret, multis magnis-
que praesidiis nequiquam perditis de integro bellum
10 sumit. et Romae senatus de provinciis consultus Nu-
midiam Metello decreverat.

63 Per idem tempus Uticae forte C. Mario per hostias
dis supplicanti magna atque mirabilia portendi haruspex
dixerat: proinde quae animo agitabat, fretus dis ageret,
fortunam quam saepissume experiretur; cuncta prospere
2 eventura. at illum iam antea consulatus ingens cupido
exagitabat, ad quem capiundum praeter vetustatem
familiae alia omnia abunde erant: industria, probitas,
militiae magna scientia, animus belli ingens domi mo-
dicus, lubidinis et divitiarum victor, tantummodo gloriae
avidus.

3 Sed is natus et omnem pueritiam Arpini altus, ubi
primum aetas militiae patiens fuit, stipendiis faciundis, non
Graeca facundia neque urbanis munditiis sese exercuit:
ita inter artis bonas integrum ingenium brevi adolevit.
4 ergo, ubi primum tribunatum militarem a populo petit,
plerisque faciem eius ignorantibus, factis notus per om-
5 nis tribus declaratur. deinde ab eo magistratu alium,
post alium sibi peperit, semperque in potestatibus eo
modo agitabat, ut ampliore quam gerebat dignus habe-
6 retur. tamen is ad id locorum talis vir — nam postea
ambitione praeceps datus est — consulatum adpetere
non audebat. etiam tum alios magistratus plebs, con-
7 sulatum nobilitas inter se per manus tradebat. novos
nemo tam clarus neque tam egregiis factis erat, quin
indignus illo honore et ⟨is⟩ quasi pollutus haberetur.

---

8 ageret *m. 2* **BKTD** agere *rell.* 9 cuncta] omnia **HΓnm** 13 animus ... victor *Non. p. 343, 4* 16 et ... altus *Prisc. gramm. II 527, 23* pueritiam] aetatem *Prisc.* Arpini altus *Diom. gramm. I 375, 14* alitus MT^2, *quam lectionem Prisc. testatur in quibusdam codicibus inveniri* 25 tamen ... vir *Max. Victorin. gramm. VI 202, 10* 26 consulatum *om. plerique codd.* 29 quin P^1F^1 qui nisi l quin is *rell.* 30 *transp. Eussner*

Igitur ubi Marius haruspicis dicta eodem intendere 64
videt, quo cupido animi hortabatur, ab Metello petundi
gratia missionem rogat. quoi quamquam virtus, gloria
atque alia optanda bonis superabant, tamen inerat con-
temptor animus et superbia, commune nobilitatis malum.
itaque primum conmotus insolita re mirari eius consi- 2
lium et quasi per amicitiam monere, ne tam prava in-
ciperet neu super fortunam animum gereret: non omnia
omnibus cupiunda esse, debere illi res suas satis placere;
postremo caveret id petere a populo Romano, quod illi
iure negaretur. postquam haec atque alia talia dixit ne- 3
que animus Mari flectitur, respondit, ubi primum potu-
isset per negotia publica, facturum sese quae peteret.
ac postea saepius eadem postulanti fertur dixisse, ne 4
festinaret abire: satis mature illum cum filio suo consu-
latum petiturum. is eo tempore contubernio patris ibi-
dem militabat, annos natus circiter viginti. quae res Ma-
rium quom pro honore, quem adfectabat, tum contra Me-
tellum vehementer accenderat. ita cupidine atque ira, 5
pessumis consultoribus, grassari; neque facto ullo neque
dicto abstinere, quod modo ambitiosum foret; milites,
quibus in hibernis praeerat, laxiore imperio quam antea
habere; apud negotiatores, quorum magna multitudo
Uticae erat, criminose simul et magnifice de bello loqui:
dimidia pars exercitus si sibi permitteretur, paucis die-
bus Iugurtham in catenis habiturum; ab imperatore con-
sulto trahi, quod homo inanis et regiae superbiae imperio
nimis gauderet. quae omnia illis eo firmiora videbantur, 6
quia diuturnitate belli res familiaris corruperant et animo
cupienti nihil satis festinatur. erat praeterea in exercitu 65
nostro Numida quidam nomine Gauda, Mastanabalis fi-
lius, Masinissae nepos, quem Micipsa testamento secun-
dum heredem scripserat, morbis confectus et ob eam

---

1 Marius] Marius cum PA[1]NK[1]H[1] 6 mirari primum XNKT 20 ullo Xlsn alio KT[1] aliquo *rell.* 29 quia XKl quod *rell.* animo ... festinatur *Schol. Stat. Theb. 2, 321*

2 causam mente paulum inminuta. quoi Metellus petenti,
more regum ut sellam iuxta poneret, item postea custo-
diae causa turmam equitum Romanorum, utrumque ne-
gaverat: honorem, quod eorum modo foret, quos populus
Romanus reges appellavisset; praesidium, quod con-
tumeliosum in eos foret, si equites Romani satellites
3 Numidae traderentur. hunc Marius anxium aggreditur
atque hortatur, ut contumeliarum in imperatorem cum
suo auxilio poenas petat. hominem ob morbos animo
parum valido secunda oratione extollit: illum regem, in-
gentem virum, Masinissae nepotem esse; si Iugurtha cap-
tus aut occisus foret, imperium Numidiae sine mora ha-
biturum; id adeo mature posse evenire, si ipse consul
4 ad id bellum missus foret. itaque et illum et equites Ro-
manos, milites et negotiatores, alios ipse, plerosque pacis
spes inpellit, uti Romam ad suos necessarios aspere in
Metellum de bello scribant, Marium imperatorem pos-
5 cant. sic illi a multis mortalibus honestissuma suffraga-
tione consulatus petebatur. simul ea tempestate plebs
nobilitate fusa per legem Mamiliam novos extollebat.
ita Mario cuncta procedere.

66 Interim Iugurtha, postquam omissa deditione bellum
incipit, cum magna cura parare omnia, festinare: cogere
exercitum; civitatis, quae ab se defecerant, formidine aut
ostentando praemia adfectare; conmunire suos locos,
arma tela aliaque, quae spe pacis amiserat, reficere aut
conmercari; servitia Romanorum adlicere et eos ipsos,
qui in praesidiis erant, pecunia temptare; prorsus nihil
2 intactum neque quietum pati, cuncta agitare. igitur Va-
genses, quo Metellus initio Iugurtha pacificante praesi-
dium imposuerat, fatigati regis suppliciis neque antea
voluntate alienati, principes civitatis inter se coniurant.
nam volgus, uti plerumque solet et maxume Numidarum,
ingenio mobili, seditiosum atque discordiosum erat, cu-

1 paululum A^{2}CBMsn 4 modo] more Pl 8 in imp. Ys in *om.* PAH^{1}lm imperatori CBH^{2}n 18 multis a P a *om.* M s. s. m 26 aliaque] que *om.* ANM

pidum novarum rerum, quieti et otio advorsum. dein con-
positis inter se rebus in diem tertium constituunt, quod
is festus celebratusque per omnem Africam ludum et
lasciviam magis quam formidinem ostentabat. sed ubi 3
tempus fuit, centuriones tribunosque militaris et ipsum
praefectum oppidi T. Turpilium Silanum alius alium do-
mos suas invitant. eos omnis praeter Turpilium inter epu-
las obtruncant, postea milites palantis inermos, quippe
in tali die ac sine imperio, aggrediuntur. idem plebes fa- 4
cit, pars edocti ab nobilitate, alii studio talium rerum
incitati, quis acta consiliumque ignorantibus tumultus
ipse et res novae satis placebant. Romani milites, inpro- 67
viso metu incerti ignarique, quid potissumum facerent,
trepidare. arcem oppidi, ubi signa et scuta erant, prae-
sidium hostium ⟨obsidebat⟩; portae ante clausae fugam
prohibebant; ad hoc mulieres puerique pro tectis aedi-
ficiorum saxa et alia, quae locus praebebat, certatim mit-
tere. ita neque caveri anceps malum neque a fortissu- 2
mis infirmissumo generi resisti posse: iuxta boni mali-
que, strenui et inbelles inulti obtruncari. in ea tanta as- 3
peritate saevissumis Numidis et oppido undique clauso
Turpilius praefectus unus ex omnibus Italicis intactus
profugit. id misericordiane hospitis an pactione aut casu
ita evenerit, parum comperimus, nisi, quia illi in tanto
malo turpis vita integra fama potior fuit, inprobus inte-
stabilisque videtur.

Metellus postquam de rebus Vagae actis comperit, 68
paulisper maestus ex conspectu abit. deinde ubi ira et
aegritudo permixta sunt, cum maxuma cura ultum ire
iniurias festinat. legionem, cum qua hiemabat, et quam 2
plurumos potest Numidas equites pariter cum occasu
solis expeditos educit et postera die circiter hora tertia
pervenit in quandam planitiem locis paulo superioribus
circumventam. ibi milites fessos itineris magnitudine et 3

---

8 inermos PAC[2]BNKDlm inermes *rell.* 9 plebes Xsn plebs Ylm 14 arcem *Dietsch* ad arcem *Γ*(-D) arce *rell.* 15 *add. Dietsch* fuga P A[1] 23 aut casu XNlsn an c. *rell.*

iam abnuentis omnia docet oppidum Vagam non amplius
mille passuum abesse, decere illos reliquom laborem ae-
quo animo pati, dum pro civibus suis, viris fortissumis
atque miserrumis, poenas caperent; praeterea praedam
4 benigne ostentat. sic animis eorum adrectis equites in
primo late, pedites quam artissume ire et signa occul-
69 tare iubet. Vagenses ubi animum advortere ad se vor-
sum exercitum pergere, primo, uti erat res, Metellum
esse rati portas clausere; deinde ubi neque agros vastari
et eos, qui primi aderant, Numidas equites vident, rur-
sum Iugurtham arbitrati cum magno gaudio obvii pro-
2 cedunt. equites peditesque repente signo dato alii vol-
gum effusum oppido caedere, alii ad portas festinare,
pars turris capere: ira atque praedae spes amplius quam
3 lassitudo posse. ita Vagenses biduom modo ex perfidia
laetati; civitas magna et opulens cuncta poenae aut prae-
4 dae fuit. Turpilius, quem praefectum oppidi unum ex
omnibus profugisse supra ostendimus, iussus a Metello
causam dicere, postquam sese parum expurgat, condem-
natus verberatusque capite poenas solvit; nam is civis
ex Latio erat.

70 Per idem tempus Bomilcar, quoius impulsu Iugurtha
deditionem, quam metu deseruit, inceperat, suspectus
regi et ipse eum suspiciens novas res cupere, ad perni-
ciem eius dolum quaerere, die noctuque fatigare ani-
2 mum. denique omnia temptando socium sibi adiungit
Nabdalsam. hominem nobilem, magnis opibus, clarum
acceptumque popularibus suis, qui plerumque seorsum
ab rege exercitum ductare et omnis res exequi solitus
erat, quae Iugurthae fesso aut maioribus adstricto su-

---

6 late Mm latere *rell.* 14 irae **PANHl** 21 Latio **A^1K^2 HD^2s** collatio *rell.* 22 per ... quaerere *Non. p. 400, 17* 27 clarum *codd., cf. Tac. ann. 12, 29, 1* (clarus acceptusque popularibus) *et Ps. Sall. rep. 2, 7, 6* (magis clarum magisque acceptum); *sed fortasse scribendum* carum *coll. Iug. 12, 3. 108, 1 et Sulp. Sev. passim et Aur. Vict. Caes. 3, 4* 28 qui ... superaverant *Gell. 1, 22, 15* qui] is *Gell.*

peraverant; ex quo illi gloria opesque inventae. igitur 3
utriusque consilio dies insidiis statuitur; cetera, uti res
posceret, ex tempore parari placuit. Nabdalsa ad exer- 4
citum profectus, quem inter hiberna Romanorum iussus
habebat, ne ager inultis hostibus vastaretur. is postquam 5
magnitudine facinoris perculsus ad tempus non venit
metusque rem impediebat, Bomilcar, simul cupidus in-
cepta patrandi et timore soci anxius, ne omisso vetere
consilio novom quaereret, litteras ad eum per homines
fidelis mittit, in quis mollitiam socordiamque viri accu-
sare, testari deos, per quos iuravisset, monere, ne prae-
mia Metelli in pestem convorteret: Iugurthae exitium
adesse, ceterum suane an Metelli virtute periret, id modo
agitari; proinde reputaret cum animo suo, praemia an
cruciatum mallet. sed quom eae litterae adlatae, forte Nab- 71
dalsa exercito corpore fessus in lecto quiescebat, ubi co-
gnitis Bomilcaris verbis primo cura, deinde, uti aegrum 2
animum solet, somnus cepit. erat ei Numida quidam ne- 3
gotiorum curator, fidus acceptusque et omnium consi-
liorum nisi novissumi particeps. qui postquam adlatas 4
litteras audivit et ex consuetudine ratus opera aut in-
genio suo opus esse in tabernaculum introiit, dormiente
illo epistulam super caput in pulvino temere positam su-
mit ac perlegit, dein propere cognitis insidiis ad regem
pergit. Nabdalsa paulo post experrectus ubi neque epi- 5
stulam repperit et rem omnem, uti acta erat, [ex perfu-
gis] cognovit, primo indicem persequi conatus, postquam
id frustra fuit, Iugurtham placandi gratia adcedit; dicit,
quae ipse paravisset facere, perfidia clientis sui prae-
venta; lacrumans obtestatur per amicitiam perque sua
antea fideliter acta, ne super tali scelere suspectum sese
haberet. ad ea rex, aliter atque animo gerebat, placide
respondit. Bomilcare aliisque multis, quos socios insidia- 72

---

5 inultus KΓ 7 cupidinibus NK$^2\Gamma$m 15 Nabdalsa exercito corpore *Non. p. 6, 1. 295, 5* 17 uti ... cepit *Claud. Don. Aen. 6, 520* animum aegrum *Claud. Don.* 23 epistulam ... sumit *Non. p. 396, 1* 26 *del Kritz* ex servis A^1 expertus N

rum cognoverat, interfectis iram oppresserat, ne qua ex
2 eo negotio seditio oreretur. neque post id locorum Iu-
gurthae dies aut nox ulla quieta fuit: neque loco neque
mortali quoiquam aut tempori satis credere, civis hostis-
que iuxta metuere, circumspectare omnia et omni stre-
pitu pavescere, alio ⟨atque alio⟩ loco, saepe contra de-
cus regium, noctu requiescere, interdum somno excitus
arreptis armis tumultum facere: ita formidine quasi ve-
cordia exagitari.

73 Igitur Metellus, ubi de casu Bomilcaris et indicio pa-
tefacto ex perfugis cognovit, rursus tamquam ad inte-
2 grum bellum cuncta parat festinatque. Marium fatigan-
tem de profectione, simul et invitum et offensum sibi
3 parum idoneum ratus, domum dimittit. et Romae plebes
litteris, quae de Metello ac Mario missae erant, cognitis
4 volenti animo de ambobus acceperant. imperatori no-
bilitas, quae antea decori fuit, invidiae esse; at illi alteri
generis humilitas favorem addiderat. ceterum in utro-
que magis studia partium quam bona aut mala sua mo-
5 derata. praeterea seditiosi magistratus volgum exagitare,
Metellum omnibus contionibus capitis arcessere, Mari
6 virtutem in maius celebrare. denique plebes sic accensa,
uti opifices agrestesque omnes, quorum res fidesque in
manibus sitae erant, relictis operibus frequentarent Ma-
rium et sua necessaria post illius honorem ducerent.
7 ita perculsa nobilitate post multas tempestates novo ho-
mini consulatus mandatur. et postea populus a tribuno
plebis T. Manlio Mancino rogatus, quem vellet cum
Iugurtha bellum gerere, frequens Marium iussit. sed
paulo . . . decreverat: ea res frustra fuit.

2 oreretur **P A[1] N[1]** oriretur *rell.* 5 omni strepitu pavescere *Arus. gramm. VII 503, 6* 6 *leguntur in integris quibusdam recentioribus* 7 interdum . . . facere *Diom. gramm. I 376, 15* excitus] *cf. Sulp. Sev. epist. 1, 12. 12, 5* (somno excitus) exercitus **P N** excitatus **M** experrectus *Diom.* 25 et sua . . . ducerent *Arus. gramm. VII 502, 19* honorem] negotium *Arus.* ducere *Arus.*
28 T. *praen.* **P A** *om. rell.* Mancino **P A l s** Mant(h)ino **N M T F n m** Manctino **H D** Mancilio **C B** 29 sed paulo (paulum **n**) decre-

Eodem tempore Iugurtha amissis amicis, quorum ple- 74
rosque ipse necaverat, ceteri formidine pars ad Romanos, alii ad regem Bocchum profugerant, quom neque bellum geri sine administris posset et novorum fidem in tanta perfidia veterum experiri periculosum duceret, varius incertusque agitabat. neque illi res neque consilium aut quisquam hominum satis placebat: itinera praefectosque in dies mutare; modo advorsum hostis, interdum in solitudines pergere; saepe in fuga ac post paulo in armis spem habere; dubitare, virtuti an fidei popularium minus crederet: ita quocumque intenderat, res
advorsae erant. sed inter eas moras repente sese Me- 2
tellus cum exercitu ostendit. Numidae ab Iugurtha pro
tempore parati instructique, dein proelium incipitur. qua 3
in parte rex pugnae adfuit, ibi aliquamdiu certatum, ceteri eius omnes milites primo congressu pulsi fugatique. Romani signorum et armorum [et] aliquanto numero, hostium paucorum potiti; nam ferme Numidis in omnibus proeliis magis pedes quam arma tuta sunt.

Ea fuga Iugurtha impensius modo rebus suis diffidens 75
cum perfugis et parte equitatus in solitudines, dein Thalam pervenit, in oppidum magnum atque opulentum, ubi plerique thesauri filiorumque eius multus pueritiae
cultus erat. quae postquam Metello comperta sunt, quam- 2
quam inter Thalam flumenque proxumum in spatio milium quinquaginta loca arida atque vasta esse cognoverat, tamen spe patrandi belli, si eius oppidi potitus foret, omnis asperitates supervadere ac naturam etiam
vincere aggreditur. igitur omnia iumenta sarcinis levari 3
iubet nisi frumento dierum decem, ceterum utris modo
et alia aquae idonea portari. praeterea conquirit ex agris 4

---

verat XNDlnm sed senatus paulo decio decreverat (decr. decio H) *rell., excidit tale quale* ante senatus aliam provinciam Mario 6 varius T^1(?)m vagus T^2 vanus *rell.* 7 hominum Xlsn omnium P^2AYm 17 *vulgo del.* 18 Numidis $PA^2BT^1D^1F^1$n Numidas *rell.* (*desunt* Kl) 19 tutata $CBHT^2F^2l^2$m tutati n tutarunt MT^1 23 ubi H*Γ*sm ubique $P^1A^1NK^1$ ibique *rell.*

quam plurumum potest domiti pecoris eoque inponit
vasa quoiusque modi, sed pleraque lignea collecta ex
5 tuguriis Numidarum; ad hoc finitumis imperat, qui se
post regis fugam Metello dederant, quam plurumum quis-
que aquae portaret; diem locumque, ubi praesto fueri⟨n⟩t,
6 praedicit; ipse ex flumine, quam proxumam oppido
aquam esse supra diximus, iumenta onerat: eo modo
7 instructus ad Thalam proficiscitur. deinde ubi ad id loci
ventum, quo Numidis praeceperat, et castra posita mu-
nitaque sunt, tanta repente caelo missa vis aquae dicitur,
8 ut ea modo exercitui satis superque foret. praeterea com-
meatus spe amplior, quia Numidae, sicuti plerique in
9 nova deditione, officia intenderant. ceterum milites re-
ligione pluvia magis usi, eaque res multum animis eo-
rum addidit, nam rati sese dis inmortalibus curae esse.
deinde postero die contra opinionem Iugurthae ad Tha-
10 lam perveniunt. oppidani, qui se locorum asperitate mu-
nitos crediderant, magna atque insolita re perculsi, ni-
76 hilo segnius bellum parare; idem nostri facere. sed rex,
nihil iam infectum Metello credens, quippe qui omnia,
arma tela, locos tempora, denique naturam ipsam ceteris
imperitantem industria vicerat, cum liberis et magna
parte pecuniae ex oppido noctu profugit. neque postea
in ullo loco amplius uno die aut una nocte moratus,
simulabat sese negoti gratia properare, ceterum prodi-
tionem timebat, quam vitare posse celeritate putabat:
nam talia consilia per otium et ex opportunitate capi.
2 at Metellus, ubi oppidanos proelio intentos, simul oppi-
dum et operibus et loco munitum videt, vallo fossaque
3 moenia circumvenit. dein duobus locis ex copia maxume
idoneis vineas agere, [superque eas] aggerem iacere et

---

1 domiti pecoris *Char. gramm. I 36, 2* eoque] que *om.* PA^1N1 5 fuerit *plerique codd.* (fuerat N fuit M)*; an* forent *vel* futuri sint*?* 8 Marius ad Thalam profectus *Prob. inst. gramm. IV 150, 25* 18 nihilo segnius *Arus. gramm. VII 495, 14* 19 item AN 24 uno XN1 una *rell.* 30 dein duobus PA^1T^2l deinde iubet *rell.* 31 *del. Kortte*

super aggerem inpositis turribus opus et administros
tutari; contra haec oppidani festinare, parare; prorsus 4
ab utrisque nihil reliquom fieri. denique Romani, multo 5
ante labore proeliisque fatigati, post dies quadraginta
quam eo ventum erat, oppido modo potiti; praeda omnis
ab perfugis corrupta. ii postquam murum arietibus feriri 6
resque suas adflictas vident, aurum atque argentum et
alia, quae prima ducuntur, domum regiam conportant.
ibi vino et epulis onerati illaque et domum et semet igni
corrumpunt, et, quas victi ab hostibus poenas metuerant,
eas ipsi volentes pependere.

Sed pariter cum capta Thala legati ex oppido Lepci 77
ad Metellum venerant orantes, uti praesidium praefec-
tumque eo mitteret: Hamilcarem quendam, hominem
nobilem factiosum, novis rebus studere, advorsum quem
neque imperia magistratuum neque leges valerent; ni
id festinaret, in summo periculo suam salutem, illorum
socios fore. nam Lepcitani iam inde a principio belli 2
Iugurthini ad Bestiam consulem et postea Romam mi-
serant amicitiam societatemque rogatum. deinde ubi ea 3
impetrata, semper boni fidelesque mansere et cuncta a
Bestia, Albino Metelloque imperata nave fecerant. ita- 4
que ab imperatore facile quae petebant adepti. emissae
eo cohortes Ligurum quattuor et C. Annius praefectus.

Id oppidum ab Sidoniis conditum est, quos accepi- 78
mus profugos ob discordias civilis navibus in eos locos
venisse, ceterum situm inter duas Syrtis, quibus nomen
ex re inditum. nam duo sunt sinus prope in extrema 2
Africa, inpares magnitudine, pari natura; quorum pro-
xuma terrae praealta sunt, cetera uti fors tulit alta alia,
alia [in tempestate] vadosa. nam ubi mare magnum esse 3
et saevire ventis coepit, limum harenamque et saxa in-

---

3 relique A reliqui l 17 et illorum Ysnm^2 19 Iugurthini *fort. cum Linkero delendum* 28 sinus duo sunt pares natura, inpares magnitudine *Serv. Aen. 1, 111* 30 peralta A^2CBTn
30—31 alia *bis* A *semel rell. glossema habeo, v. Kunze Sallustiana III 2, 25 sqq.*

gentia fluctus trahunt: ita facies locorum cum ventis si-
4 mul mutatur. Syrtes ab tractu nominatae. eius civitatis
lingua modo convorsa conubio Numidarum, legum cul-
tusque pleraque Sidonica; quae eo facilius retinebant,
5 quod procul ab imperio regis aetatem agebant. inter
illos et frequentem Numidiam multi vastique loci erant.
79 Sed quoniam in eas regiones per Lepcitanorum ne-
gotia venimus, non indignum videtur egregium atque
mirabile facinus duorum Carthaginiensium memorare;
2 eam rem nos locus admonuit. qua tempestate Cartha-
ginienses pleraque Africa imperitabant, Cyrenenses quo-
3 que magni atque opulenti fuere. ager in medio hare-
nosus, una specie; neque flumen neque mons erat, qui
finis eorum discerneret. quae res eos in magno diutur-
4 noque bello inter se habuit. postquam utrimque legio-
nes, item classes saepe fusae fugataeque et alteri alteros
aliquantum adtriverant, veriti, ne mox victos victores-
que defessos alius aggrederetur, per indutias sponsio-
nem faciunt, uti certo die legati domo proficiscerentur:
quo in loco inter se obvii fuissent, is communis utrius-
5 que populi finis haberetur. igitur Carthagine duo fratres
missi, quibus nomen Philaenis erat, maturavere iter per-
gere. Cyrenenses tardius iere. id socordiane an casu
6 acciderit, parum cognovi. ceterum solet in illis locis
tempestas haud secus atque in mari retinere. nam ubi
per loca aequalia et nuda gignentium ventus coortus
harenam humo excitavit, ea magna vi agitata ora ocu-
losque inplere solet: ita prospectu impedito morari iter.
7 postquam Cyrenenses aliquanto posteriores se esse vi-
dent et ob rem corruptam domi poenas metuont, cri-
minari Carthaginiensis ante tempus domo digressos, con-

---

2 a tractu *Hier. nom. hebr. p. 850 Isid. orig. 13, 18, 6* *c. 79 cf. Val. Max. 5, 6 ext. 4 et Mela 1, 7, 38* 9 memorabile A^{2}CBM^2 10 Carthaginienses ... imperitabant *Arus. gramm. VII 481, 22* 11 pleraque Africa An *Arus.* pleraeque Africae *rell. codd.* 22 Philenis KD^{2}Fm^1 Philenes *rell.* 26 loca ... gignentium *Arus. gramm. VII 495, 23* 29 esse *om.* CBl

turbare rem, denique omnia malle quam victi abire. sed 8
quom Poeni aliam condicionem, tantummodo aequam,
peterent, Graeci optionem Carthaginiensium faciunt, ut
vel illi, quos finis populo suo peterent, ibi vivi obrue-
rentur, vel eadem condicione sese quem in locum vel-
lent processuros. Philaeni condicione probata seque vi- 9
tamque suam rei publicae condonavere: ita vivi obruti.
Carthaginienses in eo loco Philaenis fratribus aras con- 10
secravere, aliique illis domi honores instituti. nunc ad
rem redeo.

Iugurtha postquam amissa Thala nihil satis firmum 80
contra Metellum putat, per magnas solitudines cum pau-
cis profectus pervenit ad Gaetulos, genus hominum fe-
rum incultumque et eo tempore ignarum nominis Ro-
mani. eorum multitudinem in unum cogit ac paulatim 2
consuefacit ordines habere, signa sequi, imperium ob-
servare, item alia militaria facere. praeterea regis Bocchi 3
proxumos magnis muneribus et maioribus promissis ad
studium sui perducit, quis adiutoribus regem aggressus
inpellit, uti advorsus Romanos bellum incipiat. id ea 4
gratia facilius proniusque fuit, quod Bocchus initio hu-
iusce belli legatos Romam miserat foedus et amicitiam
petitum, quam rem opportunissumam incepto bello pauci 5
impediverant caeci avaritia, quis omnia honesta atque
inhonesta vendere mos erat. et iam antea Iugurthae filia 6
Boccho nupserat. verum ea necessitudo apud Numidas
Maurosque levis ducitur, quia singuli pro opibus quis-
que quam plurumas uxores, denas alii, alii pluris ha-
bent, sed reges eo amplius. ita animus multitudine dis- 7
trahitur: nulla pro socia obtinet, pariter omnes viles
sunt. igitur in locum ambobus placitum exercitus con- 81
veniunt. ibi fide data et accepta Iugurtha Bocchi ani-
mum oratione accendit: Romanos iniustos, profunda

3 ut vel *v. Schmalz in Berl. Phil. Woch. 1916. 61* 23 bello NT belli *rell.* 26 Bocchi A[2]CBn[1] 27 quia] quod H Γ snm 28 denas ... amplius *Serv. Aen. 1, 71* 30 nulla P[2] nullus l nullam *rell. fort. recte*

avaritia, communis omnium hostis esse; eandem illos
causam belli cum Boccho habere, quam secum et cum
aliis gentibus, lubidinem imperitandi, quis omnia regna
advorsa sint; tum sese, paulo ante Carthaginiensis, item
regem Persen, post uti quisque opulentissumus videatur,
2 ita Romanis hostem fore. his atque aliis talibus dictis
ad Cirtam oppidum iter constituunt, quod ibi Q. Metel-
3 lus praedam captivosque et impedimenta locaverat. ita
Iugurtha ratus aut capta urbe operae pretium fore aut,
si Romanus auxilio suis venisset, proelio sese certaturos.
4 nam callidus id modo festinabat, Bocchi pacem inmi-
nuere, ne moras agitando aliud quam bellum mallet.
82 Imperator postquam de regum societate cognovit,
non temere neque, uti saepe iam victo Iugurtha con-
sueverat, omnibus locis pugnandi copiam facit. cete-
rum haud procul ab Cirta castris munitis reges oppe-
ritur, melius esse ratus cognitis Mauris, quoniam is
novos hostis adcesserat, ex commodo pugnam facere.
2 interim Roma per litteras certior fit provinciam Numi-
diam Mario datam; nam consulem factum ante acce-
perat. quibus rebus supra bonum aut honestum per-
culsus neque lacrumas tenere neque moderari linguam,
vir egregius in aliis artibus nimis molliter aegritudinem
3 pati. quam rem alii in superbiam vortebant, alii bonum
ingenium contumelia accensum esse, multi quod iam
parta victoria ex manibus eriperetur. nobis satis cogni-
tum est illum magis honore Mari quam iniuria sua
excruciatum, neque tam anxie laturum fuisse, si adempta
83 provincia alii quam Mario traderetur. igitur eo dolore
impeditus et quia stultitiae videbatur alienam rem pe-
riculo suo curare, legatos ad Bocchum mittit postula-
tum, ne sine causa hostis populo Romano fieret: habere
tum magnam copiam societatis amicitiaeque coniun-

---

3 libidinem A^{1}KTF libidine *rell.* 7 ad ... constituunt *Prisc. gramm. III 66, 15* ibiq(ue) Pl 10 dux Romanus PA^{2}CBH^{2}Tl 12 moras B^{2}K^2Γ(-T) mox *rell.* 17 melius ... facere *Arus. gramm. VII 472, 10* cognitis ... adcesserat *om. Arus.*

gundae, quae potior bello esset, et, quamquam opibus suis confideret, tamen non debere incerta pro certis mutare. omne bellum sumi facile, ceterum aegerrume desinere; non in eiusdem potestate initium eius et finem esse; incipere quoivis etiam ignavo licere, deponi quom victores velint. proinde sibi regnoque suo consuleret neu florentis res suas cum Iugurthae perditis misceret.
ad ea rex satis placide verba facit: sese pacem cupere, 2
sed Iugurthae fortunarum misereri; si eadem illi copia
fieret, omnia conventura. rursus imperator contra po- 3
stulata Bocchi nuntios mittit; ille probare partim, alia abnuere. eo modo saepe ab utroque missis remissisque nuntiis tempus procedere, et ex Metelli voluntate bellum intactum trahi.

At Marius, ut supra diximus, cupientissuma plebe 84
consul factus, postquam ei provinciam Numidiam populus iussit, antea iam infestus nobilitati, tum vero multus atque ferox instare; singulos modo, modo universos laedere; dictitare sese consulatum ex victis illis spolia cepisse, alia praeterea magnifica pro se et illis
dolentia. interim quae bello opus erant, prima habere: 2
postulare legionibus supplementum, auxilia a populis et regibus arcessere, praeterea ex Latio sociisque fortissumum quemque, plerosque militiae, paucos fama cognitos, accire et ambiundo cogere homines emeritis sti-
pendiis secum proficisci. neque illi senatus, quamquam 3
advorsus erat, de ullo negotio abnuere audebat. ceterum supplementum etiam laetus decreverat, quia neque plebi militia volenti putabatur et Marius aut belli usum aut studia volgi amissurus. sed ea res frustra sperata: tanta
lubido cum Mario eundi plerosque invaserat. sese quis- 4

---

1 et X *om. rell.* 3 aegerrime XN^{1}ln acerrime *rell.* 11 alia XTn partim *rell.* 26 neque . . . audebat *Arus. gramm. VII 450, 15* quamquam adv. erat *om. Arus.* 27 abn. audebat] abnueret *(vel-rat) Arus.* 28 neque . . . putabatur *Prisc. gramm. III 285, 1* 29 militia CKFlsn *Prisc.* militiam *rell. codd.* volente A^{2}CBKHT

que praeda locupletem fore, victorem domum reditu-
rum, alia huiusce modi animis trahebant, et eos non
5 paulum oratione sua Marius adrexerat. nam postquam
omnibus, quae postulaverat, decretis milites scribere
volt, hortandi causa simul et nobilitatem, uti consue-
verat, exagitandi contionem populi advocavit. deinde
hoc modo disseruit:

85 'Scio ego, Quirites, plerosque non isdem artibus im-
perium a vobis petere et, postquam adepti sunt, gerere:
primo industrios supplices modicos esse, dein per
ignaviam et superbiam aetatem agere. sed mihi contra
2 ea videtur: nam quo pluris est univorsa res publica
quam consulatus aut praetura, eo maiore cura illam ad-
3 ministrari quam haec peti debere. neque me fallit, quan-
tum cum maxumo vostro beneficio negoti sustineam.
bellum parare simul et aerario parcere, cogere ad mi-
litiam eos quos nolis offendere, domi forisque omnia
curare et ea agere inter invidos occursantis factiosos
4 opinione, Quirites, asperius est. ad hoc, alii si deliquere,
vetus nobilitas, maiorum fortia facta, cognatorum et affi-
nium opes, multae clientelae, omnia haec praesidio ad-
sunt; mihi spes omnes in memet sitae, quas necesse est
5 virtute et innocentia tutari; nam alia infirma sunt. et
illud intellego, Quirites, omnium ora in me convorsa esse,
aequos bonosque favere — quippe mea bene facta rei
publicae procedunt —, nobilitatem locum invadundi
6 quaerere. quo mihi acrius adnitundum est, uti neque
7 vos capiamini et illi frustra sint. ita ad hoc aetatis a
pueritia fui, uti omnis labores et pericula consueta ha-
8 beam. quae ante vostra beneficia gratuito faciebam, ea

---

7 hoc modo disseruit *Serg. gramm. IV 542, 27* 10 dehinc **Ylnm** 12 quo] quanto **VA^{2}Tl** 13 illa **Vl** 15 vestro benef. **VCBTs** benef. vestro *rell.* sustineo **V** 16 et *om.* **Vl** 21 omnia ... adsunt *Don. Ter. Phorm. 130* haec omnia *Don.* 23 virtute **VXKlsn** et (ex) virtute *rell.* 25 beneficia in remp. **Vn**
29 et ... habeam *Arus. gramm. VII 460, 19* et *om.* **Y(-T)nm** haberem *Arus.*

uti accepta mercede deseram, non est consilium, Qui-
rites. illis difficile est in potestatibus temperare, qui 9
per ambitionem sese probos simulavere; mihi, qui om-
nem aetatem in optumis artibus egi, bene facere iam
ex consuetudine in naturam vortit.

Bellum me gerere cum Iugurtha iussistis, quam rem 10
nobilitas aegerrume tulit. quaeso, reputate cum animis
vostris, num id mutare melius sit, si quem ex illo globo
nobilitatis ad hoc aut aliud tale negotium mittatis, ho-
minem veteris prosapiae ac multarum imaginum et nul-
lius stipendi: scilicet ut in tanta re ignarus omnium
trepidet, festinet, sumat aliquem ex populo monitorem
offici sui. ita plerumque evenit, ut, quem vos imperare 11
iussistis, is sibi imperatorem alium quaerat. atque ego 12
scio, Quirites, qui, postquam consules facti sunt, et acta
maiorum et Graecorum militaria praecepta legere coe-
perint: praeposteri homines, nam gerere quam fieri tem-
pore posterius, re atque usu prius est. conparate nunc, 13
Quirites, cum illorum superbia me hominem novom.
quae illi audire aut legere solent, eorum partem vidi,
alia egomet gessi; quae illi litteris, ea ego militando
didici. nunc vos existumate, facta an dicta pluris sint. 14
contemnunt novitatem meam, ego illorum ignaviam;
mihi fortuna, illis probra obiectantur. quamquam ego 15
naturam unam et communem omnium existumo, sed
fortissumum quemque generosissumum. ac si iam ex 16
patribus Albini aut Bestiae quaeri posset, mene an illos
ex se gigni maluerint, quid responsuros creditis nisi

---

5 verti **V** vertitur **HT**m^2 venit K^2**M** 8 mutare **VPBTl** (put-) mutari *rell.* 9 hominem ... stipendi *Prisc. gramm. III 221, 19. 360, 1. 365, 21* homines *Prisc. ter* 10 veteris pros. ac *om. Prisc. 2* ac] aut **CB** *om.* **V** *Prisc. 1 et 3* et] ac *Prisc. ter* 11 scilicet ... sui *Non. p. 396, 25* 12 trepide *Non.* 13 imperare] imperatorem **V**P^2 14 sibi *del.* A^2 *om.* **PCBl** atque **VXls** at **Ynm** 15 et **VPBl** *om. rell.* 20 aut **VA** et *rell., cf.* § *47 et Löfstedt, Peregrin. Aether. 197 sqq.* 24 obiciuntur **V**P^2 27 patribus] matre **V** possit **V**

17 sese liberos quam optumos voluisse? quod si iure me
despiciunt, faciant item maioribus suis, quibus, uti mihi,
18 ex virtute nobilitas coepit. invident honori meo: ergo
invideant labori, innocentiae, periculis etiam meis, quon-
19 iam per haec illum cepi. verum homines corrupti su-
perbia ita aetatem agunt, quasi vostros honores con-
20 temnant; ita hos petunt, quasi honeste vixerint. ne illi
falsi sunt, qui divorsissumas res pariter expectant,
21 ignaviae voluptatem et praemia virtutis. atque etiam,
quod apud vos aut in senatu verba faciunt, pleraque
oratione maiores suos extollunt: eorum fortia facta me-
22 morando clariores sese putant. quod contra est. nam
quanto vita illorum praeclarior, tanto horum socordia
23 flagitiosior. et profecto ita se res habet: maiorum gloria
posteris quasi lumen est, neque bona neque mala
24 eorum in occulto patitur. huiusce rei ego inopiam fa-
teor, Quirites, verum, id quod multo praeclarius est,
25 meamet facta mihi dicere licet. nunc videte, quam ini-
qui sint. quod ex aliena virtute sibi adrogant, id mihi
ex mea non concedunt, scilicet quia imagines non ha-
beo et quia mihi nova nobilitas est, quam certe pepe-
risse melius est quam acceptam corrupisse.

26 Equidem ego non ignoro, si iam mihi respondere ve-
lint, abunde illis facundam et conpositam orationem fore.
sed in maxumo vostro beneficio quom omnibus locis me-
que vosque maledictis lacerent, non placuit reticere, ne
quis modestiam in conscientiam duceret. nam me qui-
27 dem ex animi mei sententia nulla oratio laedere potest:

---

1 maluisse V 2 faciunt PA^1 facient n item VA^1Nm idem *rell.* 4 labori et inn. NKHM^1sm et lab. inn. A 5 haec per illa V 13 vita illorum VXNKIs ill. vita P vita eorum *rell.*
14 habent V maiorum . . . patitur *Schol. Iuv. 8, 139* 15 quasi *om.* Ysnm neque mala neque bona V 16 eorum *om. Schol. Iuv.* fateor V s patior *rell. fort. recte* 24 facundiam VTDI^2 snm^2 25 vestro maximo P meque V l n me *rell.* (vos meque m), *cf. § et 36 17* 26 lacerarent A^1NKD^1F 28 mei *s. s.* A^2 *om.* H Γ(-D)

quippe vera necesse est bene praedicent, falsa vita mo-
resque mei superant. sed quoniam vostra consilia ac- 28
cusantur, qui mihi summum honorem et maxumum ne-
gotium inposuistis, etiam atque etiam reputate, num eo-
rum paenitendum sit. non possum fidei causa imagines 29
neque triumphos aut consulatus maiorum meorum osten-
tare, at, si res postulet, hastas, vexillum, phaleras, alia
militaria dona, praeterea cicatrices advorso corpore. hae 30
sunt meae imagines, haec nobilitas, non hereditate re-
licta, ut illa illis, sed quae ego meis plurumis laboribus
et periculis quaesivi. non sunt conposita verba mea: 31
parvi id facio. ipsa se virtus satis ostendit; illis artificio 32
opus est, ut turpia facta oratione tegant, neque litteras
Graecas didici: parum placebat eas discere, quippe quae
ad virtutem doctoribus nihil profuerant. at illa multo 33
optuma rei publicae doctus sum: hostem ferire, praesi-
dia agitare, nihil metuere nisi turpem famam, hiemem
et aestatem iuxta pati, humi requiescere, eodem tempore
inopiam et laborem tolerare. his ego praeceptis milites 34
hortabor, neque illos arte colam, me opulenter, neque
gloriam meam, laborem illorum faciam. hoc est utile, 35
hoc civile imperium. namque quom tute per mollitiem
agas, exercitum supplicio cogere, id est dominum, non
imperatorem esse. haec atque alia talia maiores vostri 36
faciundo seque remque publicam celebravere. quis no- 37
bilitas freta, ipse dissimilis moribus, nos illorum aemulos
contemnit et omnis honores non ex merito sed quasi

---

1 praedicent **VPH^{2}M^{2}Fls** praedicet *rell.* falsa **VPYln^2** falsam **XHD^{1}sn^{1}m** vitam **B(?)HD^1** 5 non possum ... ostentare *Auson. grat. act. 8, 36* ostentare imagines *Auson.* 6 neque tr. aut cons. *om. Auson.* ostentare *om. Auson.* 7 at ... dona *Non. p. 554, 13* hastam **Y(-N)** 8 corpore] pectore **VP^{2}B^1**
10 egomet **VP^2** meis *om.* **VM** 11 non ... ostendit *Non. p. 257, 35* 12 parvi **VP^2** *Non.* parum *rell.* 15 profuerunt **VP^{2}HΓm** 16 hostes **Y(-M)snm** praesidium **VP^2** 17 hiemem ... pati *Non. p. 322, 3* 18 et] atque *Non.* 19 ego **VANKs** ergo *rell.* (igitur **M**) 22 nam **Vl** mollitiam **VTn** 24 alia talia *Fabri, cf. § 41* alia **VPCB** talia *rell.*

38 debitos a vobis repetit. ceterum homines superbissumi
procul errant. maiores eorum omnia quae licebat illis
reliquere: divitias, imagines, memoriam sui praeclaram;
virtutem non reliquere, neque poterant: ea sola neque
39 datur dono neque accipitur. sordidum me et incultis mo-
ribus aiunt, quia parum scite convivium exorno neque
histrionem ullum neque pluris preti coquom quam vi-
40 licum habeo. quae mihi lubet confiteri, Quirites. nam
ex parente meo et ex aliis sanctis viris ita accepi, mun-
ditias mulieribus, viris laborem convenire, omnibusque
bonis oportere plus gloriae quam divitiarum esse; arma,
41 non supellectilem decori esse. quin ergo, quod iuvat,
quod carum aestumant, id semper faciant: ament, potent;
ubi adulescentiam habuere, ibi senectutem agant, in con-
viviis, dediti ventri et turpissumae parti corporis; sudo-
rem, pulverem et alia talia relinquant nobis, quibus illa
42 epulis iucundiora sunt. verum non ita est. nam ubi se
flagitiis dedecoravere turpissumi viri, bonorum praemia
43 ereptum eunt. ita iniustissume luxuria et ignavia, pes-
sumae artes, illis, qui coluere eas, nihil officiunt, rei
publicae innoxiae cladi sunt.
44 Nunc quoniam illis, quantum mei mores, non illorum
flagitia poscebant, respondi, pauca de re publica loquar.
45 primum omnium de Numidia bonum habete animum,
Quirites. nam quae ad hoc tempus Iugurtham tutata
sunt, omnia removistis: avaritiam, inperitiam atque su-
perbiam; deinde exercitus ibi est locorum sciens, sed
46 mehercule magis strenuos quam felix, nam magna pars
47 eius avaritia aut temeritate ducum adtrita est. quam ob
rem vos, quibus militaris aetas est, adnitimini mecum
et capessite rem publicam, neque quemquam ex cala-

---

5 incultum **VBn** 8 libet mihi **V** 9 et ex] et *s. s.* **A** ex *om.* **HΓ** 10 laborem viris **PCBls** 11 que bonis *om.* **Pl** bonis *s. s.* **C** *om.* **B** 12 esse *s. s.* A^2K^2 *om.* **Ysm** 15 sudorem *om.* **V** *s. s.* **m** 18 omnibus flagitiis **Vn** viri *om.* **V** 24 bonum animum habete **V** habete bon. an. **M** bon. hab. bon. an. **l** 27 sed] et **V** 28 mehercules **VT** 29 est *s. s.* **ANm** *om.* **M**

mitate aliorum aut imperatorum superbia metus ceperit.
egomet in agmine aut in proelio consultor idem et so-
cius periculi vobiscum adero, meque vosque in omni-
bus rebus iuxta geram. et profecto dis iuvantibus omnia 48
matura sunt: victoria, praeda, laus. quae si dubia aut
procul essent, tamen omnis bonos rei publicae subvenire
decebat. etenim nemo ignavia inmortalis factus est, ne- 49
que quisquam parens liberis, uti aeterni forent, optavit,
magis uti boni honestique vitam exigerent. plura dice- 50
rem, Quirites, si timidis virtutem verba adderent; nam
strenuis abunde dictum puto.'

Huiusce modi oratione habita Marius, postquam ple- 86
bis animos adrectos videt, propere commeatu, stipendio,
armis aliisque utilibus navis onerat, cum his A. Manlium
legatum proficisci iubet. ipse interea milites scribere, 2
non more maiorum neque ex classibus, sed uti quoius-
que lubido erat, capite censos plerosque. id factum alii 3
inopia bonorum, alii per ambitionem consulis memora-
bant, quod ab eo genere celebratus auctusque erat et
homini potentiam quaerenti egentissumus quisque op-
portunissumus, quoi neque sua cara, quippe quae nulla
sunt, et omnia cum pretio honesta videntur.

Igitur Marius cum aliquanto maiore numero, quam de- 4
cretum erat, in Africam profectus paucis diebus Uticam
advehitur. exercitus ei traditur a P. Rutilio legato; nam 5
Metellus conspectum Mari fugerat, ne videret ea, quae
audita animus tolerare nequiverat. sed consul expletis 87
legionibus cohortibusque auxiliariis in agrum fertilem
et praeda onustum proficiscitur, omnia ibi capta militibus
donat; dein castella et oppida natura et viris parum mu-
nita aggreditur, proelia multa, ceterum levia, alia aliis

1 aut VPBlsn *s. s.* AT *om. rell.* 3 periculis V meque VPA^{2}CBlnm me *rell.* 6 omnibus bonis A^{1}Nm subvenire reip. V 7 decebat VPA^{2}CBln decet *rell.* nemo ign. VP^{1}A ign. nemo *rell.* est *om.* AYm 15 ipse ... opportunissimus *Gell. 16, 10, 16* 16 nec *Gell.* libido cuiusque *Gell.* 22 omnia ... videntur *Comment. Lucan. 10, 407* 31 levia alia *transposuit Ciacconius*

2 locis facere. interim novi milites sine metu pugnae adesse,
videre fugientis capi aut occidi, fortissumum quemque
tutissumum, armis libertatem patriam parentisque et alia
3 omnia tegi, gloriam atque divitias quaeri. sic brevi spatio
novi veteresque coaluere, et virtus omnium aequalis facta.
4 At reges, ubi de adventu Mari cognoverunt, divorsi
in locos difficilis abeunt. ita Iugurthae placuerat, speranti
mox effusos hostis invadi posse, Romanos sicuti pleros-
que remoto metu laxius licentiusque futuros.
88 Metellus interea Romam profectus contra spem suam
laetissumis animis accipitur, plebi patribusque, post-
quam invidia decesserat, iuxta carus.
2 Sed Marius inpigre prudenterque suorum et hostium
res pariter attendere: cognoscere, quid boni utrisque aut
contra esset, explorare itinera regum, consilia et insidias
eorum antevenire, nihil apud se remissum neque aqud
3 illos tutum pati. itaque et Gaetulos et Iugurtham ex so-
ciis nostris praedas agentis saepe aggressus in itinere
fuderat ipsumque regem haud procul ab oppido Cirta
4 armis exuerat. quae postquam gloriosa modo neque belli
patrandi cognovit, statuit urbis, quae viris aut loco pro
hostibus et advorsum se opportunissumae erant, singulas
circumvenire: ita Iugurtham aut praesidiis nudatum ⟨iri⟩,
5 si ea pateretur, aut proelio certaturum. nam Bocchus nun-
tios ad eum saepe miserat: velle populi Romani ami-
6 citiam; ne quid ab se hostile timeret. id simulaveritne,
quo inprovisus gravior accideret, an mobilitate ingeni
pacem atque bellum mutare solitus, parum exploratum
89 est. sed consul, uti statuerat, oppida castellaque munita
adire, partim vi, alia metu aut praemia ostentando avor-
2 tere ab hostibus. ac primo mediocria gerebat, existumans

8 Romanos . . . futuros *Prisc. gramm. III 318, 18* 11 accipitur P^{1}A^{1}CNl excipitur *rell.* 14 utrisque PACH^{2}T^{2}nm utriusque BNH^{1}ls utrimque T^{1}DF *om.* M 18 praedam HΓsnm in *om.* Ysn 20 quae . . . cognovit *Prisc. gramm. III 310. 19* belli patrandi XTl *Prisc.* copiam *add.* Ysnm 23 *add. multi editores* 27 accideret A^{1}ln accederet *rell.* 28 solitus] *subaudiendum* fecerit 29 constituerat NKTDFs

Iugurtham ob suos tutandos in manus venturum. sed 3
ubi illum procul abesse et aliis negotiis intentum ac-
cepit, maiora et magis aspera aggredi tempus visum
est.

Erat inter ingentis solitudines oppidum magnum at- 4
que valens nomine Capsa. quoius conditor Hercules Libys
memorabatur. eius cives apud Iugurtham immunes, levi
imperio et ob ea fidelissumi habebantur, muniti advor-
sum hostis non moenibus modo et armis atque viris,
verum etiam multo magis locorum asperitate. nam prae- 5
ter oppido propinqua alia omnia vasta, inculta, egentia
aquae, infesta serpentibus, quarum vis sicuti omnium
ferarum inopia cibi acrior. ad hoc natura serpentium ipsa
perniciosa siti magis quam alia re accenditur. eius po- 6
tiundi Marium maxuma cupido invaserat, quom propter
usum belli tum quia res aspera videbatur et Metellus
oppidum Thalam magna gloria ceperat, haud dissimiliter
situm munitumque, nisi quod apud Thalam non longe
a moenibus aliquot fontes erant, Capsenses una modo
atque ea intra oppidum iugi aqua, cetera pluvia uteban-
tur. id ibique et in omni Africa, quae procul a mari in- 7
cultius agebat, eo facilius tolerabatur, quia Numidae ple-
rumque lacte et ferina carne vescebantur et neque salem
neque alia irritamenta gulae quaerebant: cibus illis ad- 8
vorsum famem atque sitim, non lubidini neque luxuriae
erat. igitur consul omnibus exploratis, credo dis fretus 90
— nam contra tantas difficultates consilio satis providere
non poterat, quippe etiam frumenti inopia temptabatur,
quia Numidae pabulo pecoris magis quam arvo student
et, quodcumque natum fuerat, iussu regis in loca mu-

---

10 sqq. *cf. Mela 3, 100* 12 aquae] atque $P^{1}T$ eaque $N^{1}l^{1}$ quorum $A^{2}CB^{1}Hn$ 14 siti . . . accenditur *Serv. georg. 3, 434* quod genus siti *Serv.* 21 ibique CB + *m. 2* AKHMDm ubique *rell.* 23 neque salem . . . gulae *Prisc. gramm. II 147, 5* neque salem . . . quaerebant *Prob. nom. gramm. IV 209, 12 Char. gramm. I 106, 12 Serg. gramm. IV 542, 14* 24 gulae irritamenta *Prisc.* adversus PH 29 quia PACls quod *rell.*

nita contulerant, ager autem aridus et frugum vacuos
ea tempestate, nam aestatis extremum erat —, tamen
2 pro rei copia satis providenter exornat. pecus omne,
quod superioribus diebus praedae fuerat, equitibus au-
xiliariis agundum adtribuit, A. Manlium legatum cum
cohortibus expeditis ad oppidum Laris, ubi stipendium
et commeatum locaverat, ire iubet dicitque se praeda-
3 bundum post paucos dies eodem venturum. sic incepto
91 suo occultato pergit ad flumen Tanain. ceterum in itinere
cottidie pecus exercitui per centurias, item turmas aequa-
liter distribuerat et, ex coriis utres uti fierent, curabat;
simul inopiam frumenti lenire et ignaris omnibus parare
quae mox usui forent. denique sexto die, quom ad flumen
2 ventum est, maxuma vis utrium effecta. ibi castris levi
munimento positis milites cibum capere atque, uti simul
cum occasu solis egrederentur, paratos esse iubet, om-
nibus sarcinis abiectis aqua modo seque et iumenta
3 onerare. dein postquam tempus visum, castris egreditur,
noctemque totam itinere facto consedit; idem proxuma
facit; dein tertia multo ante lucis adventum pervenit in
locum tumulosum ab Capsa non amplius duum milium
intervallo, ibique quam occultissume potest cum omni-
4 bus copiis opperitur. sed ubi dies coepit et Numidae
nihil hostile metuentes multi oppido egressi, repente om-
nem equitatum et cum iis velocissumos pedites cursu
tendere ad Capsam et portas obsidere iubet; deinde ipse
intentus propere sequi neque milites praedari sinere.
5 quae postquam oppidani cognovere, res trepidae, metus
ingens, malum inprovisum, ad hoc pars civium extra
moenia in hostium potestate coegere, uti deditionem fa-
6 cerent. ceterum oppidum incensum, Numidae puberes
interfecti, alii omnes venundati, praeda militibus divisa.
7 id facinus contra ius belli non avaritia neque scelere

1 ager . . . vacuos *Non. p. 498, 30 Arus. gramm. VII 514, 13* autem aridus et *om. Arus.* 5 Manilium $P^1A^1B^2Nl$ 9 Tanain **PAFls** Tanaim *rell.* 12 simul et **HΓnm** statim **A** 19 item **ANK**

consulis admissum, sed quia locus Iugurthae opportunus, nobis aditu difficilis, genus hominum mobile, infidum, ante neque beneficio neque metu coercitum.

Postquam tantam rem peregit Marius sine ullo suorum 92
incommodo, magnus et clarus antea, maior atque clarior
haberi coepit. omnia non bene consulta in virtutem tra- 2
hebantur: milites, modesto imperio habiti simul et lo-
cupletes, ad caelum ferre; Numidae magis quam mor-
talem timere; postremo omnes, socii atque hostes, cre-
dere illi aut mentem divinam esse aut deorum nutu
cuncta portendi. sed consul, ubi ea res bene evenit, ad 3
alia oppida pergit, pauca repugnantibus Numidis capit,
plura ⟨deserta⟩ propter Capsensium miserias igni cor-
rumpit: luctu atque caede omnia conplentur. denique 4
multis locis potitus ac plerisque exercitu incruento aliam
rem aggreditur, non eadem asperitate qua Capsensium,
ceterum haud secus difficilem.

Namque haud longe a flumine Muluccha, quod Iu- 5
gurthae Bocchique regnum diiungebat, erat inter ceteram
planitiem mons saxeus, mediocri castello satis patens,
in inmensum editus, uno perangusto aditu relicto; nam
omnis natura velut opere atque consulto praeceps. quem 6
locum Marius, quod ibi regis thesauri erant, summa vi
capere intendit. sed ea res forte quam consilio melius
gesta. nam castello virorum atque armorum satis magna 7
vis et frumenti et fons aquae; aggeribus turribusque et
aliis machinationibus locus inportunus; iter castellano-
rum angustum admodum, utrimque praecisum. ea vineae 8
cum ingenti periculo frustra agebantur; nam quom eae

---

3 ante *s. s. A om.* Y (ac N) cohercetur A^{1}N 4 peregit A^{2} CBn *om. rell.* 13 *om. codd., legitur in quibusdam integris recentioribus* 18 *sqq. cf. Frontin. strat. 3, 9, 3* 18 Muluc(c)hae Y(-K)m 19 diiungebat $P^{1}A^{1}Cl^{1}$ disiungebat *rell.* 22 omnis *vulgo* omnia XNKlsn^{1}m omni *rell.* 27 aliis Ysn *cf. c. 21, 3* altis Xl talibus m 28 praecisum. ea vineae *Wirz* prae ciseauineae P praecise///uineae N preceps (pre *post additum,* ceps *in ras.*) eo vineae n praecisae vineae *rell* 29 eae *vel* hae PA^{2}CBm hec n eo KH ea *rell.*

paulo processerant, igni aut lapidibus corrumpebantur.
9 milites neque pro opere consistere propter iniquitatem
loci neque inter vineas sine periculo administrare: op-
tumus quisque cadere aut sauciari, ceteris metus augeri.
93 at Marius multis diebus et laboribus consumptis anxius
trahere cum animo suo, omitteretne inceptum, quoniam
frustra erat, an fortunam opperiretur, qua saepe pro-
2 spere usus fuerat. quae quom multos dies noctisque
aestuans agitaret, forte quidam Ligus, ex cohortibus au-
xiliariis miles gregarius, castris aquatum egressus haud
procul ab latere castelli, quod avorsum proeliantibus
erat, animum advortit inter saxa repentis cocleas, quarum
quom unam atque alteram, dein plures peteret, studio
legundi paulatim prope ad summum montis egressus
3 est. ubi postquam solitudinem intellexit, more ingeni
4 humani cupido difficilia faciundi animum adorta. et forte
in eo loco grandis ilex coaluerat inter saxa, paulum modo
prona, deinde inflexa atque aucta in altitudinem, quo
cuncta gignentium natura fert. quoius ramis modo, modo
eminentibus saxis nisus Ligus in castelli planitiem per-
venit, quod cuncti Numidae intenti proeliantibus aderant.
5 exploratis omnibus, quae mox usui fore ducebat, eadem
regreditur, non temere, uti ascenderat, sed temptans om-
6 nia et circumspiciens. itaque Marium propere adit, acta
edocet, hortatur, ab ea parte qua ipse ascenderat castel-
lum temptet, pollicetur sese itineris periculique ducem.
7 Marius cum Ligure promissa eius cognitum ex praesen-
tibus misit. quorum uti quoiusque ingenium erat, ita rem
difficilem aut facilem nuntiavere; consulis animus tamen
8 paulum adrectus. itaque ex copia tubicinum et cornici-
num numero quinque quam velocissumos delegit et cum

11 aversum s adversum *rell.* 16 adorta *Eussner* advertit **PA^{1}K** vertit *rell.* 18 inflexa **PBNKl** flexa *rell.* 19 modo deinde **A^{2}CB** 20 in **PA^{2}CB** *om rell.* pervenit **X** perscribit *rell.* 21 haud proel. **P** aut proel. **l** // proel. **AN** 22 eadem **PA^{1}NT^{2}lm^1** eodem *rell.* 23 escenderat **A^{1}N^1** 24 adit **Xlnm** adiit *rell.* 25 edocet **Xm** docet *rell.* ascenderat **Xl** descenderat *rell.*

iis, praesidio qui forent, quattuor centuriones, omnisque
Liguri parere iubet et ei negotio proxumum diem consti-
tuit. sed ubi ex praecepto tempus visum, paratis con- 94
positisque omnibus ad locum pergit. ceterum illi, qui
escensuri erant, praedocti ab duce arma ornatumque mu-
taverant: capite atque pedibus nudis, uti prospectus ni-
susque per saxa facilius foret; super terga gladii et scuta,
verum ea Numidica ex coriis, ponderis gratia simul et
offensa quo levius streperent. igitur praegrediens Ligus 2
saxa et si quae vetustate radices eminebant, laqueis vin-
ciebat, quibus adlevati milites facilius escenderent, in-
terdum timidos insolentia itineris levare manu; ubi paulo
asperior ascensus erat, singulos prae se inermos mittere,
deinde ipse cum illorum armis sequi; quae dubia nisui
videbantur, potissumus temptare ac saepius eadem ascen-
dens descendensque, dein statim digrediens ceteris au-
daciam addere. igitur diu multumque fatigati tandem 3
in castellum perveniunt, desertum ab ea parte, quod om-
nes sicut aliis diebus advorsum hostis aderant. Marius
ubi ex nuntiis quae Ligus egerat cognovit, quamquam
toto die intentos proelio Numidas habuerat, tum vero
cohortatus milites et ipse extra vineas egressus testudine
acta succedere et simul hostem tormentis sagittariisque
et funditoribus eminus terrere. at Numidae, saepe antea 4
vineis Romanorum subvorsis, item incensis, non castelli
moenibus sese tutabantur, sed pro muro dies noctisque
agitare, male dicere Romanis ac Mario vecordiam obiec-
tare, militibus nostris Iugurthae servitium minari, secun-
dis rebus feroces esse. interim omnibus, Romanis hosti- 5
busque, proelio intentis, magna utrimque vi pro gloria

3 conpositisque] que *om* AYl 4 et qui l 5 escensuri erant *Carrio* ascensuri erant $A^1T^2F^2$ e centuriis erant P et centuriae praeerant Ys centuriis praeerant A^2CBn centuriones erant l 10 vetustae P 11 escenderent PAN^1 ascenderent *rell.*
13 prae KTs pro P^1 per *rell.* inermos PAB^2NTDlm inermes *rell.* 16 degrediens PA^1NKs 21 tota P^2l intentos XT^2F^2l intentus *rell.* Numidas XT^2n invidias *rell.* 22 egressus K^2 MF^2 regressus *rell.* est *copulam om.* CBH *add. rell.*

atque imperio his illis pro salute certantibus, repente a
tergo signa canere; ac primo mulieres et pueri, qui vi-
sum processerant, fugere, deinde uti quisque muro pro-
6 xumus erat, postremo cuncti, armati inermesque. quod
ubi accidit, eo acrius Romani instare, fundere ac pleros-
que tantummodo sauciare, dein super occisorum cor-
pora vadere, avidi gloriae certantes murum petere, neque
7 quemquam omnium praeda morari. sic forte correcta
Mari temeritas gloriam ex culpa invenit.

95 Ceterum, dum ea res geritur, L. Sulla quaestor cum
magno equitatu in castra venit, quos uti ex Latio et a
sociis cogeret, Romae relictus erat.

2 Sed quoniam nos tanti viri res admonuit, idoneum
visum est de natura cultuque eius paucis dicere. neque
enim alio loco de Sullae rebus dicturi sumus et L. Si-
senna, optume et diligentissume omnium, qui eas res
dixere, persecutus, parum mihi libero ore locutus videtur.
3 Igitur Sulla gentis patriciae nobilis fuit, familia prope
iam extincta maiorum ignavia, litteris Graecis atque La-
tinis iuxta [atque doctissume] eruditus, animo ingenti,
cupidus voluptatum sed gloriae cupidior; otio luxurioso
esse, tamen ab negotiis numquam voluptas remorata,
nisi quod de uxore potuit honestius consuli; facundus,
callidus et amicitia facilis, ad simulanda negotia altitudo
ingeni incredibilis, multarum rerum ac maxume pecuniae
4 largitor. atque illi felicissumo omnium ante civilem vic-
toriam numquam super industriam fortuna fuit, multique
dubitavere, fortior an felicior esset. nam postea quae
fecerit, incertum habeo pudeat an pigeat magis disserere.

---

11 quos m qui ACNKT^2D^2F quem n quoniam M quod *rell.*
13 sed ... admonuit *Prisc. gramm. III 328, 6* tanti viri nos tempus *Prisc.* 18 igitur ... ignavia *Serv. Aen. 7, 601* patriciae gentis *Serv.* nobilis *om. Serv.* iam prope PBMn^1 prope *om. Serv.* 19 atque]et PB 20 *del. Vogel* 22 voluntas AC
28 nam ... disserere *Non. p. 424, 11* 29 pud$\overset{e}{a}$t A pud$\overset{a}{e}$t N pudet *rell.* magis an pig. HΓsnm magis *s. s.* B^2

Igitur Sulla, uti supra dictum est, postquam in Africam 96
atque in castra Mari cum equitatu venit, rudis antea et
ignarus belli, sollertissumus omnium in paucis tempe-
statibus factus est. ad hoc milites benigne appellare, 2
multis rogantibus, aliis per se ipse dare beneficia, in-
vitus accipere, sed ea properantius quam aes mutuom
reddere, ipse ab nullo repetere, magis id laborare, ut
illi quam plurumi deberent, ioca atque seria cum hu-
millumis agere, in operibus, in agmine atque ad vigilias 3
multus adesse, neque interim, quod prava ambitio solet,
consulis aut quoiusquam boni famam laedere, tantum-
modo neque consilio neque manu priorem alium pati,
plerosque antevenire. quibus rebus et artibus brevi Mario 4
militibusque carissumus factus.

At Iugurtha, postquam oppidum Capsam aliosque lo- 97
cos munitos et sibi utilis simul et magnam pecuniam
amiserat, ad Bocchum nuntios mittit: quam primum in
Numidiam copias adduceret; proeli faciundi tempus
adesse. quem ubi cunctari accepit et dubium belli atque 2
pacis rationes trahere, rursus uti antea proxumos eius
donis corrupit, ipsique Mauro pollicetur Numidiae par-
tem tertiam, si aut Romani Africa expulsi aut integris
suis finibus bellum conpositum foret. eo praemio illec- 3
tus Bocchus cum magna multitudine Iugurtham adcedit.
Ita amborum exercitu coniuncto Marium, iam in hi-
berna proficiscentem, vix decuma parte die reliqua in-
vadunt, rati noctem, quae iam aderat, et victis sibi mu-
nimento fore et, si vicissent, nullo impedimento, quia
locorum scientes erant, contra Romanis utrumque casum
in tenebris difficiliorem fore. igitur simul consul ex mul- 4
tis de hostium adventu cognovit, et ipsi hostes aderant,

---

1 supra praedictum **PCB** 7 ab **PANK** a *rell.* (*om.* l) 8 ioca . . . agere *Non. p. 209, 28* 9 agere] exercere *Non.* 17 misit PT^2 19 et *om.* **Ysm** 21 corrumpit **CBTDFln** 25 *sqq. cf. Frontin. strat. 2, 1, 13* 26 vix . . . reliqua *Gell. 9, 14, 26* die PA^1l^1 *Gell.* diei *rell. codd.* 27 et *s. s.* **K** *om.* **Γsm**

et prius quam exercitus aut instrui aut sarcinas conli-
gere, denique ante quam signum aut imperium ullum
accipere quivit, equites Mauri atque Gaetuli, non acie
neque ullo more proeli sed catervatim, uti quosque fors
conglobaverat, in nostros incurrunt. qui omnes trepidi
inproviso metu ac tamen virtutis memores aut arma ca-
piebant aut capientis alios ab hostibus defensabant;
pars equos escendere, obviam ire hostibus; pugna la-
trocinio magis quam proelio similis fieri. sine signis,
sine ordinibus equites peditesque permixti cedere alii,
alii obtruncari, multi contra advorsos acerrume pu-
gnantes ab tergo circumveniri; neque virtus neque arma
satis tegere, quia hostes numero plures et undique cir-
cumfusi erant. denique Romani veteres [novique] et ob
ea scientes belli, si quos locus aut casus coniunxerat,
orbis facere atque ita ab omnibus partibus simul tecti
98 et instructi hostium vim sustentabant. neque in eo tam
aspero negotio Marius territus aut magis quam antea
demisso animo fuit, sed cum turma sua, quam ex for-
tissumis magis quam familiarissumis paraverat, vagari
passim ac modo laborantibus suis succurrere, modo ho-
stis, ubi confertissumi obstiterant, invadere; manu con-
sulere militibus, quoniam imperare conturbatis omnibus
2 non poterat. iamque dies consumptus erat, quom tamen
barbari nihil remittere atque, uti reges praeceperant, noc-
3 tem pro se rati acrius instare. tum Marius ex copia rerum
consilium trahit atque, uti suis receptui locus esset, col-
lis duos propinquos inter se occupat, quorum in uno
castris parum amplo fons aquae magnus erat, alter usui
opportunus, quia magna parte editus et praeceps pauca

---

8 pars . . . hostibus *Arus. gramm. VII 472, 12* escendere N^1 *Arus.* ascendere *rell. codd.* (scandere A^1) 10 peditesque] que *om.* A alii alii *vulgo* alios alios *codd.* 11 obtruncari *vulgo* obtruncare *codd.* multi *vulgo* multa A^1N multos *rell.* 12 circumveniri PA^1N circumvenire *rell.*, *an:* caedere alios, alios obtruncare, multos . . . circumvenire? 13 quia] quod AHΓsnm 14 *del. Kritz, cf. c. 87, 3* 16 facere A^2CBHΓsn fecere *rell.* 29 visui P^2A^1Ml 30 editus $B^2K^2H^2$Γsm edita *rell.*

munimenta quaerebat. ceterum apud aquam Sullam cum 4
equitibus noctem agitare iubet, ipse paulatim dispersos
milites neque minus hostibus conturbatis in unum con-
trahit, dein cunctos pleno gradu in collem subducit. ita 5
reges loci difficultate coacti proelio deterrentur, neque
tamen suos longius abire sinunt, sed utroque colle mul-
titudine circumdato effusi consedere. dein crebris ignibus 6
factis plerumque noctis barbari more suo laetari, exultare,
strepere vocibus; et ipsi duces feroces, quia non fuge-
rant, pro victoribus agere. sed ea cuncta Romanis ex 7
tenebris et editioribus locis facilia visu magnoque hor-
tamento erant. plurumum vero Marius inperitia hostium 99
confirmatus quam maxumum silentium haberi iubet, ne
signa quidem, uti per vigilias solebant, canere. deinde
ubi lux adventabat, defessis iam hostibus ac paulo ante
somno captis, de inproviso vigiles, item cohortium tur-
marum legionum tubicines simul omnis signa canere,
milites clamorem tollere atque portis erumpere iubet.
Mauri atque Gaetuli, ignoto et horribili sonitu repente 2
exciti, neque fugere neque arma capere neque omnino
facere aut providere quicquam poterant: ita cunctos stre- 3
pitu clamore, nullo subveniente, nostris instantibus, tu-
multu formidine terror quasi vecordia ceperat. denique
omnes fusi fugatique arma et signa militaria pleraque
capta, pluresque eo proelio quam omnibus superioribus
interempti. nam somno et metu insolito impedita fuga.

Dein Marius, uti coeperat, in hiberna it: propter com- 100
meatum in oppidis maritumis agere decreverat; neque
tamen victoria socors aut insolens factus, sed pariter
atque in conspectu hostium quadrato agmine incedere.

---

1 quaerebat *vulgo* gerebant XDl gerebat K^{2}HTFsnm regebant A^{1}(?)$N^{1}K^{1}$ regebat M ceterum ... iubet *Non. p. 522, 31* 4 dein ... subducit *Non. p. 400, 1* 9 fugerant $A^{2}C^{2}$ fugere aut *rell.* 16 vigiles *Kortte* vectigales *codd.* 18 atque K^{2} et m aut *rell.* 19 et] atque HΓnm 23 terror A^{2} terrore *rell.* formidine terrore XNKlsm terrore formidine HΓn (formido M T) ceperat AMFsm acceperat *rell.* 27 it CB m *om. rell.*

2 Sulla cum equitatu apud dextumos, in sinistra parte A.
Manlius cum funditoribus et sagittariis, praeterea cohor-
tis Ligurum curabat. primos et extremos cum expeditis
3 manipulis tribunos locaverat. perfugae, minume cari et
regionum scientissumi, hostium iter explorabant. simul
consul quasi nullo inposito omnia providere, apud omnis
4 adesse, laudare et increpare merentis. ipse armatus in-
tentusque, item milites cogebat. neque secus atque iter
facere, castra munire, excubitum in porta cohortis ex
legionibus, pro castris equites auxiliarios mittere, prae-
terea alios super vallum in munimentis locare, vigilias
ipse circumire, non tam diffidentia futurum quae impe-
ravisset, quam uti militibus exaequatus cum imperatore
5 labor volentibus esset. et sane Marius illoque aliisque
temporibus Iugurthini belli pudore magis quam malo
exercitum coercebat. quod multi per ambitionem fieri
aiebant: [quod] a pueritia cousuetam duritiam et alia,
quae ceteri miserias vocant, voluptati habuisse; nisi ta-
men res publica pariter ac saevissumo imperio bene at-
que decore gesta.

101 Igitur quarto denique die haud longe ab oppido Cirta
undique simul speculatores citi sese ostendunt, qua re
2 hostis adesse intellegitur. sed quia divorsi redeuntes
alius ab alia parte atque omnes idem significabant, con-
sul incertus, quonam modo aciem instrueret, nullo or-
dine conmutato advorsum omnia paratus ibidem oppe-
3 ritur. ita Iugurtham spes frustrata, qui copias in quattuor
partis distribuerat, ratus ex omnibus aeque aliquos ab
4 tergo hostibus venturos. interim Sulla, quem primum

1 Sulla ... funditoribus *Prisc. gramm. II 95, 5. 98, 13* dextumos P^2ACBK^2Tsn *Prisc.* extimos m extremos *rell.* 2 A. Manlius] Mallius *Prisc.* 9 faceret $K^2\Gamma$ facerent D 10 equites et (ex A) Xn 12 tam *om* PANl *s. s.* K^2 futurum *duo integri recentiores* futuri *codd.* 17 *del. Eussner* consuetam ... gesta *Fronto p. 110 N. (Hauler p. 163)* 18 habuisse PA^1NK^1 habuisset *rell.* 19 res publica (R. P. *vel* r. p.) CNKMsm *Fronto* reip. PA^2BHTDF remp. A^1 27 item A^1CBNK^2MTD igitur H

hostes attigerant, cohortatus suos turmatim et quam ma-
xume confertis equis ipse aliique Mauros invadunt, ce-
teri in loco manentes ab iaculis eminus emissis corpora
tegere et, si qui in manus venerant, obtruncare. dum eo 5
modo equites proeliantur, Bocchus cum peditibus, quos
Volux, filius eius, adduxerat neque in priore pugna, in
itinere morati, adfuerant, postremam Romanorum aciem
invadunt. tum Marius apud primos agebat, quod ibi Iu- 6
gurtha cum plurumis erat. dein Numida cognito Bocchi
adventu clam cum paucis ad pedites convortit. ibi latine
— nam apud Numantiam loqui didicerat — exclamat no-
stros frustra pugnare, paulo ante Marium sua manu inter-
fectum. simul gladium sanguine oblitum ostendere, quem
in pugna satis inpigre occiso pedite nostro cruentaverat.
quod ubi milites accepere, magis atrocitate rei quam 7
fide nuntii terrentur, simulque barbari animos tollere et
in perculsos Romanos acrius incedere. iamque paulum 8
a fuga aberant, quom Sulla profligatis iis, quos advorsum
ierat, rediens ab latere Mauris incurrit. Bocchus statim
avortitur. at Iugurtha, dum sustentare suos et prope iam 9
adeptam victoriam retinere cupit, circumventus ab equi-
tibus, dextra sinistraque omnibus occisis solus inter
tela hostium vitabundus erumpit. atque interim Marius 10
fugatis equitibus adcurrit auxilio suis, quos pelli iam
acceperat. denique hostes iam undique fusi. tum spec- 11
taculum horribile in campis patentibus: sequi fugere,
occidi capi; equi atque viri adflicti, ac multi volneribus
acceptis neque fugere posse neque quietem pati, niti
modo ac statim concidere; postremo omnia, qua visus
erat, constrata telis armis cadaveribus, et inter ea humus
infecta sanguine.

---

5 proeliantur A[1]K[1]Γnm proeliarentur PA[2]CBK[2]ls proeliantes N prœliabantur H 8 agebat CBH agitabat A[2]n erat *rell.* 10 ibi... exclamat *Arus. gramm. VII 451, 25* 11 apud] ad *Arus.* nostrum PA[1]N 13 simul ... ostendere *Prisc. gramm. II 530, 13* ostentans *Prisc.* 20 advertitur ANK[1]M[1] 22 sinistraque K[2]m sinistra *rell., v. Ag. 179*

102 Post ea loci consul haud dubie iam victor pervenit in
2 oppidum Cirtam,quo initio profectus intenderat. eo post
diem quintum, quam iterum barbari male pugnaverant,
legati a Boccho veniunt, qui regis verbis ab Mario pe-
tivere, duos quam fidissumos ad eum mitteret, velle de
suo et de populi Romani commodo cum iis disserere.
3 ille statim L. Sullam et A. Manlium ire iubet. qui quam-
quam acciti ibant, tamen placuit verba apud regem fa-
cere, ut ingenium aut avorsum flecterent aut cupidum
4 pacis vehementius accenderent. itaque Sulla, quoius fa-
cundiae, non aetati a Manlio concessum, pauca verba
huiusce modi locutus:
5 'Rex Bocche, magna laetitia nobis est, quom te talem
virum di monuere, uti aliquando pacem quam bellum
malles neu te optumum cum pessumo omnium Iugurtha
miscendo conmaculares, simul nobis demeres acerbam
necessitudinem, pariter te errantem atque illum scelera-
6 tissumum persequi. ad hoc populo Romano iam a prin-
cipio inopi melius visum amicos quam servos quaerere,
7 tutiusque rati volentibus quam coactis imperitare. tibi
vero nulla opportunior nostra amicitia, primum quia
procul absumus, in quo offensae minumum, gratia par
ac si prope adessemus; dein quia parentis abunde ha-
bemus, amicorum neque nobis neque quoiquam omnium
8 satis fuit. atque hoc utinam a principio tibi placuisset:
profecto ex populo Romano ad hoc tempus multo plura
bona accepisses, quam mala perpessus esses. sed quon-

---

6 suo] se A^{2}CB 7 L. *pr aen.s. s.* AK *om.* *Γ*sm 8 facere ingenium N ingenium aut ut m ut *om. rell., v. Schmalz in Berl. Phil. Woch. 1916, 62 sq.* 10 quoius] tutus Pl catus A^{1} facundia P A T^{1} 13 laetitia nobis VPCBHl nobis laet. *rell.* quom] quod V 17 atque VPCBK^{2} et *rell.* 18 hoc ... principio *propter mutilationem chartae desunt in* P hoc *om.* A populo R(omano) iam VA^{2}CBH*Γ*lsn utinam *ex §8 perperam rell.* 19 inopi V$P^{2}A^{2}$CBK^{2}Hsn tibi A^{1}NK^{1}(?) nobis m *om.* *Γ* 21 nostra amicitia VXFl am. nostra *rell.* quia VXNKl quod C *rell.* 2 2quod H*Γ*ln 25 a *om.* V 27 cepisses V esse V es *Fabri fort. recte*

iam humanarum rerum fortuna pleraque regit, quoi sci-
licet placuit et vim et gratiam nostram te experiri, nunc,
quando per illam licet, festina atque, uti coepisti, perge.
multa atque opportuna habes, quo facilius errata officiis 10
superes. postremo hoc in pectus tuom demitte, numquam 11
populum Romanum beneficiis victum esse. nam bello
quid valeat, tute scis.'

Ad ea Bocchus placide et benigne, simul pauca pro 12
delicto suo verba facit: se non hostili animo, sed ob
regnum tutandum arma cepisse. nam Numidiae partem, 13
unde vi Iugurtham expulerit, iure belli suam factam;
eam vastari a Mario pati nequivisse. praeterea missis
antea Romam legatis repulsum ab amicitia. ceterum ve- 14
tera omittere ac tum, si per Marium liceret, legatos ad
senatum missurum. dein copia facta animus barbari ab 15
amicis flexus, quos Iugurtha, cognita legatione Sullae
et Manli metuens id, quod parabatur, donis corruperat.

Marius interea exercitu in hibernaculis conposito cum 103
expeditis cohortibus et parte equitatus proficiscitur in
loca sola obsessum turrim regiam, quo Iugurtha perfugas
omnis praesidium inposuerat. tum rursus Bocchus, seu 2
reputando quae sibi duobus proeliis venerant, seu ad-
monitus ab aliis amicis, quos incorruptos Iugurtha re-
liquerat, ex omni copia necessariorum quinque delegit,
quorum et fides cognita et ingenia validissuma erant.
eos ad Marium ac deinde, si placeat, Romam legatos ire 3
iubet, agundarum rerum et quocumque modo belli con-
ponundi licentiam ipsis permittit. illi mature ad hiberna 4
Romanorum proficiscuntur, deinde in itinere a Gaetulis
latronibus circumventi spoliatique pavidi sine decore ad

2 te *s. s.* ANHFs 3 quando VPA^{2}CBK^{2}m quoniam *rell.* atque VPA^{2}CBK^2 *om. rell.* 4 officiis *s. s.* AKM *om.* NHF 5 demitte VFn dimitte *rell.* 6 p(opulum) r(omanum) *s. s.* A *om.* m r. p. NH 9 ob *om.* PNΓsn ad l 20 turrim] cirrim P 21 Bocchus seu Cls Bocchus. feliciter seu *rell.* 24 *a* quinque *lacuna mutilorum incipit, quae ad c. 112, 3* vellet *pertinet* 28 ipsis HMQRl illis *rell.* 30 sine decore pavidi ad Sullam C pav. ad S. sine dec. M sine decore *om.* HDQmπ

Sullam profugiunt, quem consul in expeditionem pro-
5 ficiscens pro praetore reliquerat. eos ille non pro vanis hostibus, uti meriti erant, sed adcurate ac liberaliter habuit. qua re barbari et famam Romanorum avaritiae falsam et Sullam ob munificentiam in sese amicum rati.
6 nam etiam tum largitio multis ignota erat; munificus nemo putabatur nisi pariter volens; dona omnia in be-
7 nignitate habebantur. igitur quaestori mandata Bocchi patefaciunt; simul ab eo petunt, uti fautor consultorque sibi adsit; copias fidem magnitudinem regis sui et alia, quae aut utilia aut benevolentiae esse credebant, oratione extollunt. dein Sulla omnia pollicito docti, quo modo apud Marium, item apud senatum verba facerent, circiter dies quadraginta ibidem opperiuntur.

104 Marius postquam infecto quo intenderat negotio Cirtam redit et de adventu legatorum certior factus est, illosque et Sullam ab Utica venire iubet, item L. Bellienum praetorem, praeterea omnis undique senatorii or-
2 dinis, quibuscum mandata Bocchi cognoscit. legatis potestas Romam eundi fit, et ab consule interea indutiae postulabantur. ea Sullae et plerisque placuere; pauci ferocius decernunt, scilicet ignari humanarum rerum,
3 quae fluxae et mobiles semper in advorsa mutantur. ceterum Mauri impetratis omnibus rebus tres Romam profecti duce Cn. Octavio Rusone, qui quaestor stipendium in Africam portaverat, duo ad regem redeunt. ex iis

1 profugiunt **CMFQRs(?)n** perf. *rell.* (pergunt **K**) 4 Rom. avar. **CKHFRlsnπ** avar. Rom. *rell.* 5 rati sunt **M^{2}TFQR** 6 tum ... volens *Non. p. 23, 12* 11 benevolentia **HRl** benevolentiam **CTsn** 15 postquam] ubi **TD^{1}Qm** infecto **KHMTD^{1}mπ** confecto *rell.* quod **KTDQm** quo(d) int. neg. **CTFRsnπ** neg. quo(d) int. **KHMDQm** quo int. *om.* **l** 16 rediit **CRmπ** est *om.* **MTF** 17 que *om.* **MTF** ab] ad **T^{2}DQm** *om.* **π** 18 praetorem **MDQmπ** praetorem Utica(m) *rell.* 19 legatis **Fπ** in (*om.* **Q**, a **M**) quibus (quis **n**) legatis *rell.* 20 Romam pot. eundi **DQ** Rom. eundi pot. **H** eundi pot. Romam **m** fit] *om.* **C** fuit **R^1** 22 hum. rerum **CKHRsnπ** rer. hum. *rell.* 25 Rusone **CHs** Rufone *rell.* (Pisone **n**) 26 ex iis ... accepit *om.* **HD**

Bocchus quom cetera tum maxume benignitatem et stu-
dium Sullae lubens accepit. Romaeque legatis eius, post- 4
quam errasse regem et Iugurthae scelere lapsum depre-
cati sunt, amicitiam et foedus petentibus hoc modo re-
spondetur:
'Senatus et populus Romanus benefici et iniuriae me- 5
mor esse solet. ceterum Boccho, quoniam paenitet, de-
licti gratiam facit: foedus et amicitia dabuntur, quom me-
ruerit.'
Quis rebus cognitis Bocchus per litteras a Mario pe- 105
tivit, uti Sullam ad se mitteret, quoius arbitratu com-
munibus negotiis consuleretur, is missus cum praesidio 2
equitum atque [peditum] funditorum Balearum. prae-
terea iere sagittarii et cohors Paeligna cum velitaribus
armis, itineris properandi causa, neque his secus atque
aliis armis advorsum tela hostium, quod ea levia sunt,
muniti. sed in itinere quinto denique die Volux, filius 3
Bocchi, repente in campis patentibus cum mille non am-
plius equitibus sese ostendit, qui temere et effuse euntes
Sullae aliisque omnibus et numerum ampliorem vero et
hostilem metum efficiebant. igitur se quisque expedire, 4
arma atque tela temptare, intendere; timor aliquantus,
sed spes amplior, quippe victoribus et advorsum eos,
quos saepe vicerant. interim equites exploratum prae- 5
missi rem, uti erat, quietam nuntiant. Volux adveniens 106
quaestorem appellat dicitque se a patre Boccho obviam
illis simul et praesidio missum. deinde eum et proxu-
mum diem sine metu coniuncti eunt. post ubi castra 2

2 accipit R 6 Bocchum quoniam (optimum *codd.*) poenitet, delicta gratiae facit *Arus. gramm. VII 476, 16* 10 quis CHD Rln quibus *rell.* Bocchus cognitis R cognitis *om.* HMD petiverat HTDQm 11 de comm. KF 13 *secl. Kortte* peditum item fund. TQm Balearum Gls^{1}n Balearium Fs^2 baleatorum KHMTQπ balneatorum R *om.* m 14 iere] vero^e C *om.* MQ 16 advorsum CHs adversum KMDnπ adversus *rell.* 17 die quinto denique T denique quinto die π denique *om.* CD^1 20 vero ampl. m vero *om.* TFQ 25 Volux . . . appellat *Serv. Aen. 5, 540* adv. Volux *Serv.* 27 praesidium HMTDQ

locata et diei vesper erat, repente Maurus incerto voltu
pavens ad Sullam adcurrit dicitque sibi ex speculatori-
bus cognitum Iugurtham haud procul abesse. simul, uti
3 noctu clam secum profugeret, rogat atque hortatur. ille
animo feroci negat se totiens fusum Numidam pertime-
scere: virtuti suorum satis credere; etiam si certa pestis
adesset, mansurum potius, quam, proditis quos ducebat,
turpi fuga incertae ac forsitan post paulo morbo inter-
4 iturae vitae parceret. ceterum ab eodem monitus, uti
noctu proficisceretur, consilium adprobat; ac statim mi-
lites cenatos esse in castris ignisque quam creberrumos
5 fieri, dein prima vigilia silentio egredi iubet. iamque
nocturno itinere fessis omnibus Sulla pariter cum ortu
solis castra metabatur, quom equites Mauri nuntiant Iu-
gurtham circiter duum milium intervallo ante consedisse.
6 quod postquam auditum est, tum vero ingens metus
nostros invadit; credere se proditos a Voluce et insidiis
circumventos. ac fuere qui dicerent manu vindicandum
neque apud illum tantum scelus inultum relinquendum.
107 at Sulla, quamquam eadem existumabat, tamen ab in-
iuria Maurum prohibet. suos hortatur, uti fortem animum
gererent: saepe antea ⟨a⟩ paucis strenuis advorsum mul-
titudinem bene pugnatum; quanto sibi in proelio minus
pepercissent, tanto tutiores fore; nec quemquam decere,
qui manus armaverit, ab inermis pedibus auxilium pe-
tere, in maxumo metu nudum et caecum corpus ad
2 hostis vortere. dein Volucem, quoniam hostilia faceret,

---

2 ex CKFsnm(?) a *rell.* 4 ille ... pertimescere *Non. p. 425, 26* 6 virtuti satis credebant *Serv. ecl. 2, 17* 7 perditis **Mnπ** 9 eo **Fπ** 10 proficisceretur **CHMRs[1]π** proficiscerentur *rell.* 11 cenatus esse in castris *Prob. inst. gramm. IV 143, 17 Cledon. gramm. V 72, 7* quam *om.* **KHMTDπ** 15 ante eos **HMDnπ** 20 existimabat **MD[2]FRπ** estimabat *vel* extimabat *rell.* 22 antea **CQTFRsnπ** ante **KHMDl(?)** *add. Dietsch* adversus **QMD** 24 nec ... petere *Non. p. 492, 22* neque *Non.* 25 inermibus **Tπ** peditibus **D[2]Rπ** 26 in ... vortere *Schol. Stat. Theb. 7, 312* et in *Schol. Stat.* 27 hostem(-es **Pb**) *Schol. Stat.*

Iovem maxumum obtestatus, ut sceleris atque perfidiae
Bocchi testis adesset, ex castris abire iubet. ille lacru- 3
mans orare, ne ea crederet: nihil dolo factum, ac magis
calliditate Iugurthae, quoi videlicet speculanti iter suom
cognitum esset. ceterum quoniam neque ingentem mul- 4
titudinem haberet et spes opesque eius ex patre suo
penderent, credere illum nihil palam ausurum, quom
ipse filius testis adesset. qua re optumum factu videri 5
per media eius castra palam transire; sese vel praemissis
vel ibidem relictis Mauris solum cum Sulla iturum. ea 6
res, uti in tali negotio, probata; ac statim profecti, quia
de inproviso acciderant, dubio atque haesitante Iugurtha
incolumes transeunt. deinde paucis diebus, quo ire in- 7
tenderant, perventum est.

Ibi cum Boccho Numida quidam Aspar nomine mul- 108
tum et familiariter agebat, praemissus ab Iugurtha, post-
quam Sullam accitum audierat, orator et subdole specu-
latum Bocchi consilia; praeterea Dabar, Massugradae
filius, ex gente Masinissae, ceterum materno genere in-
par — nam pater eius ex concubina ortus erat —, Mauro
ob ingeni multa bona carus acceptusque. quem Bocchus 2
fidum esse Romanis multis ante tempestatibus expertus
ilico ad Sullam nuntiatum mittit: paratum sese facere
quae populus Romanus vellet; conloquio diem locum
tempus ipse deligeret, neu Iugurthae legatum pertime-
sceret; consulto sese omnia cum illo integra habere, quo

1 obtestatur KD attestatus M 6 eius *om.* HD 7 crederet CMTn 8 factum CKHMDF *om.* T (l *deest.*) 10 cum Sylla solum MD 11 probata est Fnπ 12 acciderat KMn 15 nomine Aspar MD 16 et *om.* Mn *exp.* R ac D 17 orator et *om.* M 18 consilia C consilia ierat (erat Q erant D[1] uenerat K) *rell.* 19 impar erat gen. R impar ei K impari CHMD's (l *deest*) 20 pater] mater MTD ortus] natus HD[2] nata MTD[1] Mauro *ante* carus QHD 21 ob ingenia QHMDR ab ingenio (o, a superscr.) l multa bona *om.* HMD 25 deligeret; consulto sese . . . habere; neu . . . pertimesceret quo *codd.* (neu . . . pertimesceret *post* Romanos *§ 3 inser.* F *s. s.* π): *transposuit Hitzig* 26 consulta QMTDl[2]s[2] *desinit* n[1] sese omnia integra cum illo h. QT sese c. i. o. h. integra C omnia de (expunct.) integra sese c. i. h. M

res communis licentius gereretur; nam ab insidiis eius
3 aliter caveri nequivisse. sed ego comperior Bocchum
magis Punica fide quam ob ea, quae praedicabat, simul
Romanos et Numidam spe pacis attinuisse multumque
cum animo suo volvere solitum, Iugurtham Romanis an
illi Sullam traderet; lubidinem advorsum nos, metum
109 pro nobis suasisse. igitur Sulla respondit se pauca coram
Aspare locuturum, cetera occulte nullo aut quam pau-
cissumis praesentibus. simul edocet, quae sibi respon-
2 derentur. postquam, sicuti voluerat, congressi, dicit se
missum a consule venisse quaesitum ab eo, pacem an
3 bellum agitaturus foret. tum rex, uti praeceptum fuerat,
post diem decumum redire iubet, ac nihil etiam nunc
decrevisse, sed illo die responsurum. deinde ambo in
4 sua castra digressi. sed ubi plerumque noctis processit,
Sulla a Boccho occulte accersitur. ab utroque tantum-
modo fidi interpretes adhibentur, praeterea Dabar inter-
nuntius, sanctus vir et ex sententia ambobus. ac statim
sic rex incipit:

110 'Numquam ego ratus sum fore uti rex maxumus in
hac terra et omnium, quos novi, privato homini gratiam
2 deberem. et mehercule, Sulla, ante te cognitum multis
orantibus, aliis ultro egomet opem tuli, nullius indigus.
3 id inminutum, quod ceteri dolere solent, ego laetor.
fuerit mihi eguisse aliquando pretium tuae amicitiae,
qua apud meum animum nihil carius est. id adeo ex-

---

2 cavere **QKM** caver . . . l sed ego . . . fide *Prisc. gramm. II 393, 14* 7 se pauca **CKRs** pauca se **HTF** se *om.* **Q**π 8 aut nullo **QMD**[1]**F** 12 tunc **KHMl**π erat **HMD** 15 digressi sunt **QKTR**π (l *deest*) 16 occulte *s. s.* **D**[2] *in mg.* **R** *om.* **QF**
17 praeterea *desinit* l 18 uir et (et *om.* **F**) **CHFs** uirat *uel* iurat *rell.* (uir iurat π uir ex sent. iurat **R** uir intern. iurat **Q** uir dabar ex sent. iurat **K**) 19 rex sic **KHTD** 22 et mehercule . . . indigus *Prisc. gramm. III 323, 19* mehercule **VT** herc(u)le *Prisc. rell.* 23 indigus **VCB** indigui *Prisc. rell. codd.* 25 eguisse aliquando pretium tuae am. **VCBKHFs**π aliq. eg. p. t. a. **R** p. al. eg. t. a. **QTD** pretii al. t. eg. a. **M** 26 meum an. **VCB** an. meum *rell.* est **VCB** habeo *rell.*

periri licet. arma viros pecuniam, postremo quicquid 4
animo lubet, sume utere, et, quoad vives, numquam
tibi redditam gratiam putaveris: semper apud me in-
tegra erit; denique nihil me sciente frustra voles. nam, 5
ut ego aestumo, regem armis quam munificentia vinci
minus flagitiosum est.

Ceterum de re publica vostra, quoius curator huc 6
missus es, paucis accipe. bellum ego populo Romano
neque feci neque factum umquam volui; at finis meos
advorsum armatos armis tutatus sum. id omitto, quando 7
vobis ita placet. gerite quod voltis cum Iugurtha bellum.
ego flumen Muluccham, quod inter me et Micipsam fuit, 8
non egrediar neque id intrare Iugurtham sinam. prae-
terea si quid meque vobisque dignum petiveris, haud
repulsus abibis.'

Ad ea Sulla pro se breviter et modice, de pace et 111
communibus rebus multis disseruit. denique regi pa-
tefacit, quod polliceatur, senatum et populum Roma-
num, quoniam armis amplius valuissent, non in gratiam
habituros; faciundum ei aliquid, quod illorum magis
quam sua rettulisse videretur. id adeo in promptu esse,
quoniam copiam Iugurthae haberet. quem si Romanis
tradidisset, fore ut illi plurumum deberetur; amicitiam
foedus Numidiae partem, quam nunc peteret, tum ultro
adventuram. rex primo negitare: cognationem, adfini- 2
tatem, praeterea foedus intervenisse; ad hoc metuere,
ne fluxa fide usus popularium animos avorteret, quis
et Iugurtha carus et Romani invisi erant. denique sae- 3
pius fatigatus lenitur et ex voluntate Sullae omnia se

1 arma . . . integra erit *Don. Ter. Eun. 750* viros *om. Don.* postremo . . . lubet *om. Don.* 2 vivis CB vixeris *Don.* 3 tibi *om.* BDF 6 flag. est VCBK (esse) M est *om. rell.* 9 at CB ad V *om. rell.* 11 quod VCBR uti *rell.* 13 id *om.* QMTD[1] 14 vosque VB 17 de comm. Qπ multum Mπ *om.* T patefacit Fπ patefecit *rell.* 19 gratia KTs 20 ei *Wirz* et CHDTRs[1] etiam K esse QMs[2]π 23 quam plur. Rπ 25 adventura *cum Glareano fort. scribendum* negitare CT D[2]Rs neglectare HMD[1] (cogitare K) negare QFπ 29 lenitus KM leniter Ds leviter CT et *om.* KMFπ

4 facturum promittit. ceterum ad simulandam pacem,
quoius Numida defessus bello avidissumus erat, quae
utilia visa constituunt. ita conposito dolo digrediuntur.
112 At rex postero die Asparem, Iugurthae legatum, ap-
pellat dicitque sibi per Dabarem ex Sulla cognitum
posse condicionibus bellum poni: quam ob rem regis
2 sui sententiam exquireret. ille laetus in castra Iugurthae
proficiscitur. deinde ab illo cuncta edoctus properato
itinere post diem octavum redit ad Bocchum et ei nun-
tiat Iugurtham cupere omnia quae imperarentur facere,
sed Mario parum confidere; saepe antea cum impe-
3 ratoribus Romanis pacem conventam frustra fuisse. ce-
terum Bocchus si ambobus consultum et ratam pacem
vellet, daret operam, ut una ab omnibus quasi de pace
in conloquium veniretur, ibique sibi Sullam traderet.
quom talem virum in potestatem habuisset, tum fore
uti iussu senatus aut populi foedus fieret; neque ho-
minem nobilem non sua ignavia sed ob rem publicam
113 in hostium potestate relictum iri. haec Maurus secum
ipse diu volvens tandem promisit; ceterum dolo an vere
cunctatus, parum comperimus. sed plerumque regiae
voluntates ut vehementes sic mobiles, saepe ipsae sibi
2 advorsae. postea tempore et loco constituto, in conlo-
quium uti de pace veniretur, Bocchus Sullam modo,
modo Iugurthae legatum appellare, benigne habere,
idem ambobus polliceri. illi pariter laeti ac spei bonae
pleni esse.
3 Sed nocte ea, quae proxuma fuit ante diem conlo-
quio decretum, Maurus adhibitis amicis ac statim in-
mutata voluntate remotis ceteris dicitur secum ipse
multum agitavisse, voltu [corporis] <et oculis> pariter

3 visa CHFRs v. sunt QKMTDπ 4 at QMTDRs et CK HFπ 8 ab illo *om.* QHMD 11 fidere KHMD 13 Bocchus *om.* HMD 13 *a* pacem *mutili excipiunt; lectiones omisi codicum* KHMF, *quippe quas eadem manus recentior, quae lacunam supplevit, scripserit* 15 Sillam sibi C sibi *s.s.* B 26 pollicere PA 28 ante diem *desinit* P 31 voltu ... varius *Serv. Aen. 7, 251* corporis *om. Serv. vulgo secl.* et oculis *Serv.*

atque animo varius; quae scilicet ita tacente ipso oc-
culta pectoris patefecisse. tamen postremo Sullam ac- 4
cersi iubet et ex illius sententia Numidae insidias tendit.
deinde ubi dies advenit et ei nuntiatum est Iugurtham 5
haud procul abesse, cum paucis amicis et quaestore
nostro quasi obvius honoris causa procedit in tumulum
facillumum visu insidiantibus. eodem Numida cum ple- 6
risque necesariis suis inermis, uti dictum erat, adcedit,
ac statim signo dato undique simul ex insidiis invaditur.
ceteri obtruncati, Iugurtha Sullae vinctus traditur et ab 7
eo ad Marium deductus est.

Per idem tempus advorsum Gallos ab ducibus nostris 114
Q. Caepione et M. Manlio male pugnatum. quo metu Ita- 2
lia omnis contremuerat. illique et inde usque ad nostram
memoriam Romani sic habuere, alia omnia virtuti suae
prona esse, cum Gallis pro salute, non pro gloria cer-
tare. sed postquam bellum in Numidia confectum et Iu- 3
gurtham Romam vinctum adduci nuntiatum est, Marius
consul absens factus est, et ei decreta provincia Gallia,
isque kalendis Ianuariis magna gloria consul trium-
phavit. et ea tempestate spes atque opes civitatis in 4
illo sitae.

---

1 quae ... patefecisse *cum Dietschio glossema habendum?* ita *vulgo secl.* occulta pectoris D^1 occultare et oris A^1N occultare et oris immutationem A^2CB occulta specie oris T occultam rem et oris s 2 patefecissent A^1Ns 12 per idem tempus *Pomp. gramm. V 208, 6* 13 cipione s scipione CBTD^2 M.] Cn. T 14 contremuerat A^1NT (-rant) s contremuit A^2C BD illincque s inde *om* NDs 16 cum Gallis ... certare *Diom. gramm. I 399, 24* pro] de *bis Diom.* certari A^1 *Diom.* 21 et A^2T ex CBNDs *om.* A^1

C. SALLUSTI CRISPI
ORATINOES ET EPISTULAE
EXCERPTAE DE HISTORIIS

ORATIO LEPIDI CONS. AD POPULUM ROMANUM

1 'Clementia et probitas vostra, Quirites, quibus per ce-
teras gentis maxumi et clari estis, plurumum timoris
mihi faciunt advorsum tyrannidem L. Sullae, ne, quae
ipsi nefanda aestumatis, ea parum credundo de aliis
circumveniamini — praesertim quom illi spes omnis in
scelere atque perfidia sit neque se aliter tutum putet,
quam si peior atque intestabilior metu vostro fuerit, quo
captis libertatis curam miseria eximat — aut, si provi-
deritis, in tutandis periculis magis quam ulciscundo
2 teneamini. satellites quidem eius, homines maxumi no-
minis, optumis maiorum exemplis, nequeo satis mirari,
qui dominationis in vos servitium suom mercedem dant
et utrumque per iniuriam malunt quam optumo iure
3 liberi agere: praeclara Brutorum atque Aemiliorum et
Lutatiorum proles, geniti ad ea, quae maiores virtute
4 peperere, subvortunda. nam quid a Pyrrho, Hannibale
Philippoque et Antiocho defensum est aliud quam li-
bertas et suae quoique sedes, neu quoi nisi legibus
5 pareremus? quae cuncta scaevos iste Romulus quasi ab
externis rapta tenet, non tot exercituum clade neque
consulum et aliorum principum, quos fortuna belli con-
sumpserat, satiatus, sed tum crudelior, quom plerosque
6 secundae res in miserationem ex ira vortunt. quin solus
omnium post memoriam humani ⟨generis⟩ supplicia in
post futuros conposuit, quis prius iniuria quam vita
certa esset, pravissumeque per sceleris immanitatem
adhuc tutus fuit, dum vos metu gravioris serviti a repe-
tunda libertate terremini.

---

19 nam quid a Pyrrho, Hannibale, aequore et terra *Don. Ter. Phorm. 243* 22 scaevus iste Romulus *Serv. ecl. 3, 13* saevus *Serv.* 27 *add. Orelli*

Agundum atque obviam eundum est, Quirites, ne 7
spolia vostra penes illos sint, non prolatandum neque
votis paranda auxilia; nisi forte speratis taedium iam
aut pudorem tyrannidis Sullae esse et eum per scelus
occupata periculosius dimissurum. at ille eo processit, 8
ut nihil gloriosum nisi tutum et omnia retinendae do-
minationis honesta aestumet. itaque illa quies et otium 9
cum libertate, quae multi probi potius quam laborem
cum honoribus capessebant, nulla sunt; hac tempestate 10
serviundum aut imperitandum, habendus metus est aut
faciundus, Quirites. nam quid ultra? quaeve humana 11
superant aut divina inpulluta sunt? populus Romanus,
paulo ante gentium moderator, exutus imperio gloria
iure, agitandi inops despectusque ne servilia quidem
alimenta reliqua habet. sociorum et Lati magna vis 12
civitate pro multis et egregiis factis a vobis data per
unum prohibentur, et plebis innoxiae patrias sedes oc-
cupavere pauci satellites mercedem scelerum. leges iu- 13
dicia aerarium provinciae reges penes unum, denique
necis civium et vitae licentia. simul humanas hostias 14
vidistis et sepulcra infecta sanguine civili. estne viris 15
reliqui aliud quam solvere iniuriam aut mori per virtu-
tem? quoniam quidem unum omnibus finem natura vel
ferro saeptis statuit, neque quisquam extremam necessi-
tatem nihil ausus nisi muliebri ingenio expectat.

Verum ego seditiosus, uti Sulla ait, qui praemia tur- 16
barum queror, et bellum cupiens, qui iura pacis repeto;
scilicet quia non aliter salvi satisque tuti in imperio 17
eritis, nisi Vettius Picens et scriba Cornelius aliena bene
par[a]ta prodegerint, nisi adprobaritis omnes proscrip-
tionem innoxiorum ob divitias, cruciatus virorum illu-
strium, vastam urbem fuga et caedibus, bona civium
miserorum quasi Cimbricam praedam venum aut dono
datam. at obiectat mihi possessiones ex bonis proscrip- 18

---

1 agundum ... est *Don. Ter. Andr. 254* 2 illum *Kortte fort. recte* 14 agitandi inops *Arus. gramm. VII 480, 3* 30 *corr. Orelli*

torum. quod quidem scelerum illius vel maxumum est,
non me neque quemquam omnium satis tutum fuisse,
si recte faceremus. atque illa, quae tum formidine mer-
catus sum, pretio soluto iure, dominis tamen restituo,
neque pati consilium est ullam ex civibus praedam esse.
19 satis illa fuerint, quae rabie contracta toleravimus, ma-
nus conserentis inter se Romanos exercitus et arma ab
externis in nosmet vorsa. scelerum et contumeliarum
omnium finis sit; quorum adeo Sullam non paenitet, ut
et facta in gloria numeret et, si liceat, avidius fecerit.
20 Neque iam, quid existumetis de illo, sed quantum
audeatis, vereor, ne alius alium principem expectantes
ante capiamini, non opibus eius, quae futiles et cor-
ruptae sunt, sed vostra socordia, qua[m] raptum ire licet
21 et, quam audeas, tam videri felicem. nam praeter sa-
tellites conmaculatos quis eadem volt aut quis non om-
nia mutata praeter victoriam? scilicet milites, quorum
sanguine Tarulae Scirtoque, pessumis servorum, divitiae
partae sunt! an quibus praelatus in magistratibus capiun-
dis Fufidius, ancilla turpis, honorum omnium dehone-
22 stamentum? itaque maxumam mihi fiduciam parit victor
exercitus, quoi per tot volnera et labores nihil praeter
23 tyrannum quaesitum est. nisi forte tribuniciam potesta-
tem evorsum profecti sunt, per arma conditam a maio-
ribus suis, utique iura et iudicia sibimet extorquerent:
egregia scilicet mercede, quom relegati in paludes et
silvas contumeliam atque invidiam suam, praemia penes
paucos intellegerent. quare igitur tanto agmine atque
24 animis incedit? quia secundae res mire sunt vitiis ob-
tentui, quibus labefactis, quam formidatus est, tam con-
temnetur; nisi forte specie concordiae et pacis, quae
sceleri et parricidio suo nomina indidit. neque aliter

---

9 ut . . . fecerit *Diom. gramm. I 412, 20* 14 *corr. Madvig* ire *Madvig* iri V 17 *an* victorem *cum Kritzio scribendum?* 26 relegati in paludes *Arus. gramm. VII 505, 9* 29 quia . . . obtentui *Sen. contr. 9, 1. 13 Porph. Hor. epist. 1, 18, 29* res secundae *Sen.*

rem publicam et belli finem ait, nisi maneat expulsa
agris plebes, praeda civilis acerbissuma, ius iudiciumque
omnium rerum penes se, quod populi Romani fuit. quae 25
si vobis pax et conposita intelleguntur, maxuma turba-
menta rei publicae atque exitia probate, adnuite legibus
inpositis, accipite otium cum servitio et tradite exem-
plum posteris ad rem publicam suimet sanguinis mer-
cede circumveniundam. mihi quamquam per hoc sum- 26
mum imperium satis quaesitum erat nomini maiorum,
dignitati atque etiam prae⟨si⟩dio, tamen non fuit consi-
lium privatas opes facere, potiorque visa est periculosa
libertas quieto servitio. quae si probatis, adeste, Quirites, 27
et bene iuvantibus divis M. Aemilium consulem ducem
et auctorem sequimini ad recipiundam libertatem.'

ORATIO PHILIPPI IN SENATU

'Maxume vellem, patres conscripti, rem publicam quie- 1
tam esse aut in periculis a promptissumo quoque de-
fendi, denique prava incepta consultoribus noxae esse.
sed contra seditionibus omnia turbata sunt et ab iis, quos
prohibere magis decebat; postremo, quae pessumi et
stultissumi decrevere, ea bonis et sapientibus faciunda
sunt. nam bellum atque arma, quamquam vobis invisa, 2
tamen, quia Lepido placent, sumunda sunt; nisi forte
quoi pacem praestare et bellum pati consilium est. pro 3
di boni, qui hanc urbem omissa cura adhuc tegitis, M.
Aemilius, omnium flagitiosorum postremus, qui peior an
ignavior sit deliberari non potest, exercitum opprimun-
dae libertatis habet et se ⟨e⟩ contempto metuendum
effecit; vos mussantes et retractantes verbis et vatum car-
minibus pacem optatis magis quam defenditis, neque
intellegitis mollitia decretorum vobis dignitatem, illi me-
tum detrahi. atque id iure, quoniam ex rapinis consula- 4
tum, ob seditionem provinciam cum exercitu adeptus

---

4 *an* pax et ⟨concordia⟩ composita? 10 *add. Aldus* 18 prava *Aldus* parva V 28 *vulgo add.* 29 carminibus *vulgo* carminis V

est. quid ille ob bene facta cepisset, quoius sceleribus
5 tanta praemia tribuistis? at scilicet eos, qui ad postre-
mum usque legatos pacem concordiam et alia huiusce
modi decreverunt, gratiam ab eo peperisse. immo de-
specti et indigni re publica habiti praedae loco aestu-
mantur, quippe metu pacem repetentes, quo habitam
amiserant.
6 Equidem a principio, quom Etruriam coniurare, pro-
scriptos accersi, largitionibus rem publicam lacerari vide-
bam, maturandum putabam et Catuli consilia cum paucis
secutus sum. ceterum illi, qui gentis Aemiliae bene facta
extollebant et ignoscundo populi Romani magnitudinem
auxisse, nusquam etiam tum Lepidum progressum aie-
bant, quom privata arma opprimundae libertatis cepisset,
sibi quisque opes aut patrocinia quaerundo consilium
7 publicum corruperunt. at tum erat Lepidus latro cum
calonibus et paucis sicariis, quorum nemo diurna mer-
cede vitam mutaverit; nunc est pro consule cum imperio,
non empto sed dato a vobis, cum legatis adhuc iure pa-
rentibus, et ad eum concurrere homines omnium ordinum
corruptissumi, flagrantes inopia et cupidinibus, scelerum
conscientia exagitati, quibus quies in seditionibus, in pace
turbae sunt. hi tumultum ex tumultu, bellum ex bello
serunt, Saturnini olim, post Sulpici, dein Mari Damasip-
8 pique, nunc Lepidi satellites. praeterea Etruria atque
omnes reliquiae belli adrectae, Hispaniae armis sollici-
tae, Mithridates in latere vectigalium nostrorum, quibus
adhuc sustentamur, diem bello circumspicit; quin praeter
idoneum ducem nihil abest ad subvortundum imperium.
9 quod ego vos oro atque obsecro, patres conscripti, ut
animadvortatis ne⟨u⟩ patiamini licentiam scelerum quasi
rabiem ad integros contactu procedere. nam ubi malos
praemia sequontur, haud facile quisquam gratuito bonis
est.

---

4 ab eo *vulgo* habeo V 5 et indigni rep. *Arus. gramm. VII 480, 19* 31 *add. Carrio*

An expectatis, dum exercitu rursus admoto ferro at- 10
que flamma urbem invadat? quod multo propius est ab
eo quo agitat statu, quam ex pace et concordia ad arma
civilia. quae ille advorsum divina et humana omnia ce-
pit, non pro sua aut quorum simulat iniuria, sed legum
ac libertatis subvortundae. agitur enim ac laceratur animi 11
cupidine et noxarum metu, expers consili, inquies, haec
atque illa temptans; metuit otium, odit bellum; luxu at-
que licentia carendum videt atque interim abutitur vostra
socordia. neque mihi satis consili est, metum an igna- 12
viam an dementiam eam appellem, qui videmini [i]tanta
mala quasi fulmen optare se quisque ne attingat, sed pro-
hibere ne conari quidem.

Et quaeso considerate, quam convorsa rerum natura 13
sit. antea malum publicum occulte, auxilia palam instrue-
bantur, et eo boni malos facile anteibant; nunc pax et
concordia disturbantur palam, defenduntur occulte. qui-
bus illa placent, in armis sunt, vos in metu. quid ex- 14
pectatis? nisi forte pudet aut piget recte facere. an Le-
pidi mandata animos movere? qui placere ait sua quoi-
que reddi et aliena tenet; belli iura rescindi, quom ipse
armis cogat; civitatem confirmari, quibus ademptam ne-
gat; concordiae gratia tribuniciam potestatem restitui, ex
qua omnes discordiae accensae. pessume omnium atque 15
inpudentissume, tibine egestas civium et luctus curae
sunt? quoi nihil est domi nisi armis partum aut per in-
iuriam. alterum consulatum petis, quasi primum reddi-
deris, bello concordiam quaeris, quo parta disturbatur,
nostri proditor, istis infidus, hostis omnium bonorum. ut
te neque hominum neque deorum pudet, quos per fidem
aut periurio violasti! qui quando talis es, maneas in sen- 16
tentia et retineas arma, te hortor, neu prolatandis seditioni-
bus, inquies ipse, nos in sollicitudine attineas. neque te
provinciae neque leges neque di penates civem patiuntur.
perge qua coeptas, ut quam maturrume merita invenias.

Vos autem, patres conscripti, quo usque cunctando 17

11 *del. Orelli*

rem publicam intutam patiemini et verbis arma temptabitis? dilectus advorsum vos habiti, pecuniae publice et privatim extortae, praesidia deducta atque inposita: ex lubidine leges imperantur, quom interim vos legatos et decreta paratis. quanto mehercule avidius pacem petieritis, tanto bellum acrius erit, quom intelleget se metu
18 magis quam aequo et bono sustentatum. nam qui turbas et caedem civium odisse ait et ob id armato Lepido vos inermos retinet, quae victis toleranda sunt, ea quom facere possitis, patiamini potius censet. ita illi a vobis
19 pacem, vobis ab illo bellum suadet. haec si placent, si tanta torpedo animos oppressit, ut obliti scelerum Cinnae, quoius in urbem reditu decus ordinis huius interiit, nihilo minus vos atque coniuges et liberos Lepido permissuri sitis, quid opus decretis, quid auxilio Catuli?
20 quin is et alii boni rem publicam frustra curant. agite ut lubet, parate vobis Cethegi atque alia proditorum patrocinia, qui rapinas et incendia instaurare cupiunt et rursus advorsum deos penatis manus armare. sin libertas et vera magis placent, decernite digna nomine et augete
21 ingenium viris fortibus. adest novos exercitus, ad hoc coloniae veterum militum, nobilitas omnis, duces optumi: fortuna meliores sequitur. iam illa, quae socordia nostra conlecta sunt, dilabentur.

22 Quare ita censeo, quoniam ⟨M.⟩ Lepidus exercitum privato consilio paratum cum pessumis et hostibus rei publicae contra huius ordinis auctoritatem ad urbem ducit, uti Ap. Claudius interrex cum Q. Catulo pro consule et ceteris, quibus imperium est, urbi praesidio sint operamque dent, ne quid res publica detrimenti capiat.'

ORATIO C. COTTAE AD POPULUM ROMANUM

1 'Quirites, multa mihi pericula domi militiaeque, multa advorsa fuere, quorum alia toleravi, partim reppuli de-

---

11 haec ... oppressit *Non. p. 229, 4* 12 obrepsit F^3 *Nonii* 20 nomini V 25 *add. Orelli* 32 Quirites ... (1) mea in *palimpsesti Berolinensis et Aurelianensis* 33 tolerabi *Aurel.*

orum auxiliis et virtute mea; in quis omnibus numquam
animus negotio defuit neque decretis labos; malae se-
cundaeque res opes, non ingenium mihi mutabant. at 2
contra in his miseriis cuncta me cum fortuna deseruere.
praeterea senectus, per se gravis, curam duplicat, quoi
misero acta iam aetate ne mortem quidem honestam
sperare licet. nam si parricida vostri sum et bis genitus 3
hic deos penatis meos patriamque et summum imperium
vilia habeo, quis mihi vivo cruciatus satis est aut quae
poena mortuo? quin omnia memorata apud inferos sup-
plicia scelere meo vici.

A prima adulescentia in ore vostro privatus et in ma- 4
gistratibus egi: qui lingua, qui consilio meo, qui pecu-
nia voluere, usi sunt; neque ego callidam facundiam
neque ingenium ad male faciundum exercui: avidissu-
mus privatae gratiae maxumas inimicitias pro re publica
suscepi; quis victus cum illa simul, quom egens alienae
opis plura mala expectarem, vos, Quirites, rursus mihi
patriam deosque penatis cum ingenti dignitate dedistis.
pro quibus beneficiis vix satis gratus videar, si singulis 5
animam quam nequeo concesserim. nam vita et mors
iura naturae sunt: ut sine dedecore cum civibus fama
et fortunis integer agas, id dono datur atque accipitur.

Consules nos fecistis, Quirites, domi bellique impeditis- 6
suma re publica. namque imperatores Hispaniae stipen-
dium milites arma frumentum poscunt, et id res cogit,
quoniam defectione sociorum et Sertori per montis fuga
neque manu certare possunt neque utilia parare. exer- 7
citus in Asia Ciliciaque ob nimias opes Mithridatis alun-
tur, Macedonia plena hostium est nec minus Italiae ma-
rituma et provinciarum, quom interim vectigalia parva
et bellis incerta vix partem sumptu⟨u⟩m sustinent: ita
classe, quae commeatus tuebatur, minore quam antea
navigamus. haec si dolo aut socordia nostra contracta 8
sunt, agite, ut monet ira, supplicium sumite: sin fortuna

5 senecta iam aetate *Serv. Aen. 11, 165 ad alium locum crediderim pertinere* 32 sumptum V

communis asperior est, quare indigna vobis nobisque
et re publica incipitis?
9 Atque ego, quoius aetati mors propior est, non depre-
cor, si quid ea vobis incommodi demitur; neque mox
ingenio corporis honestius quam pro vostra salute finem
10 vitae fecerim. adsum en C. Cotta consul, facio quod saepe
maiores asperis bellis fecere: voveo dedoque me pro re
11 publica. quam deinde quoi mandetis, circumspicite; nam
talem honorem bonus nemo volet, quom fortunae et
maris et belli ab aliis acti ratio reddunda aut turpiter
12 moriundum sit. tantummodo in animis habetote non me
ob scelus aut avaritiam caesum, sed volente⟨m⟩ pro
13 maxumis beneficiis animam dono dedisse. per vos, Qui-
rites, et gloriam maiorum, tolerate advorsa et consulite
14 rei publicae. multa cura summo imperio inest, multi in-
gentes labores, quos nequiquam abnuitis et pacis opu-
lentiam quaeritis, quom omnes provinciae regna, maria
terraeque aspera aut fessa bellis sint.'

EPISTULA CN. POMPEI AD SENATUM

1 'Si advorsus vos patriamque et deos penatis tot la-
bores et pericula suscepissem, quotiens a prima adule-
scentia ductu meo scelestissumi hostes fusi et vobis salus
quaesita est, nihil amplius in absentem me statuissetis,
quam adhuc agitis, patres conscripti, quem contra aeta-
tem proiectum ad bellum saevissumum cum exercitu
optume merito, quantum est in vobis, fame, miserruma
2 omnium morte, confecistis. hacine spe populus Romanus
liberos suos ad bellum misit? haec sunt praemia pro
volneribus et totiens ob rem publicam fuso sanguine?
fessus scribundo mittundoque legatos omnis opes et spes
privatas meas consumpsi, quom interim a vobis per trien-
3 nium vix annuos sumptus datus est. per deos inmortalis,
utrum censetis me vicem aerari praestare an exercitum
sine frumento et stipendio habere posse?

12 volente V   33 utrum ... praestare *Diom. gramm. I 366, 12* censetis *om. Diom.*   praestare creditis *Diom.*   exercitum *et*

Equidem fateor me ad hoc bellum maiore studio quam 4
consilio profectum, quippe qui nomine modo imperi a
vobis accepto diebus quadraginta exercitum paravi ho-
stisque in cervicibus iam Italiae agentis ab Alpibus in
Hispaniam submovi. per eas iter aliud atque Hannibal,
nobis opportunius, patefeci. recepi Galliam, Pyrenaeum, 5
Lacetaniam, Indigetis et primum impetum Sertori vic-
toris novis militibus et multo paucioribus sustinui hie-
memque castris inter saevissumos hostis, non per oppida
neque ex ambitione mea egi. quid deinde proelia aut 6
expeditiones hibernas, oppida excisa aut recepta enu-
merem? quando res plus valet quam verba. castra ho-
stium apud Sucronem capta et proelium apud flumen
Durium et dux hostium C. Herennius cum urbe Valentia
et exercitu deleti satis clara vobis sunt. pro quis, o
grati patres, egestatem et famem redditis.

Itaque meo et hostium exercitui par condicio est; nam- 7
que stipendium neutri datur, victor uterque in Italiam
venire potest. quod ego vos moneo quaesoque ut anim- 8
advortatis neu cogatis necessitatibus privatim mihi con-
sulere. Hispaniam citeriorem, quae non ab hostibus te- 9
netur, nos aut Sertorius ad internecionem vastavimus,
praeter maritumas civitatis: ultro nobis sumptui oneri-
que sunt. Gallia superiore anno Metelli exercitum sti-
pendio frumentoque aluit et nunc malis fructibus ipsa
vix agitat. ego non rem familiarem modo, verum etiam
fidem consumpsi. reliqui vos estis: qui nisi subvenitis, 10
invito et praedicente me exercitus hinc et cum eo omne
bellum Hispaniae in Italiam transgredientur.'

---

quae sequuntur usque ad finem orationis leguntur in palimpsesto Aurelianensi
4 cervibus *Aurel.* 6 tefeci recepi Galliam *om. Aurel.* 8 sustinuit *Aurel.* 10 ambitionem egi *Aurel.* 14 Turiam *Ursino suadente plurimi editores* 15 exercitus *Aurel.* nobis *Aurel.* 21 quae *om. Aurel.* 23 onorique V aerique *Aurel.* 24 sunt *om.* V 26 non *om. Aurel.* etiam *om. Aurel.*

ORATIO MACRI TRIB. PLEB. AD PLEBEM

1 'Si, Quirites, parum existumaretis, quid inter ius a
maioribus relictum vobis et hoc a Sulla paratum servi-
tium interesset, multis mihi disserundum fuit docendique,
quas ob iniurias et quotiens a patribus armata plebes
secessisset utique vindices paravisset omnis iuris sui tri-
2 bunos plebis. nunc hortari modo reliquom est et ire pri-
3 mum via, qua capessundam arbitror libertatem. neque
me praeterit, quantas opes nobilitatis solus inpotens inani
specie magistratus pellere dominatione incipiam, quanto-
que tutius factio noxiorum agat quam soli innocentes.
4 sed praeter spem bonam ex vobis, quae metum vicit,
statui certaminis advorsa pro libertate potiora esse forti
viro quam omnino non certavisse.

5 Quamquam omnes alii creati pro iure vostro vim cunc-
tam et imperia sua gratia aut spe aut praemiis in vos
convortere meliusque habent mercede delinquere quam
6 gratis recte facere. itaque omnes concessere iam in pau-
corum dominationem, qui per militare nomen aerarium
exercitus regna provincias occupavere et arcem habent
ex spoliis vostris, quom interim more pecorum vos mul-
titudo singulis habendos fruendosque praebetis, exuti
omnibus, quae maiores reliquere; nisi quia vobismet
ipsi[s] per suffragia, ut praesides olim, nunc dominos
7 destinatis. itaque concessere illuc omnes, at mox, si vo-
stra receperitis, ad vos plerique. raris enim animus est
ad ea, quae placent, defendunda, ceteri validiorum sunt.

8 An dubium habetis, num officere quid vobis uno animo
pergentibus possit, quos languidos socordesque perti-
muere? nisi forte C. Cotta, ex factione media consul, aliter
quam metu iura quaedam tribunis plebis restituit. et
quamquam L. Sicinius primus de potestate tribunicia lo-
qui ausus mussantibus vobis circumventus erat, tamen
prius illi invidiam metuere, quam vos iniuriae pertaesum

---

2 si... existumaretis *Don. Ter. Phorm. 45* 24 *corr. Kortte* 25 at *Kritz* et V 34 quam ... pertaesum est *Arus. gramm. VII 500,14*

est. quod ego nequeo satis mirari, Quirites; nam spem
frustra fuisse intellexistis. Sulla mortuo, qui scelestum 9
inposuerat servitium, finem mali credebatis: ortus est
longe saevior Catulus. tumultus intercessit Bruto et Ma- 10
merco consulibus. dein C. Curio ad exitium usque insontis
tribuni dominatus est. Lucullus superiore anno quantis 11
animis ierit in L. Quintium, vidistis. quantae denique
nunc mihi turbae concitantur! quae profecto in cassum
agebantur, si prius quam vos serviundi finem, illi do-
minationis facturi erant: praesertim quom his civilibus
armis dicta alia, sed certatum utrimque de dominatione
in vobis sit. itaque cetera ex licentia aut odio aut ava- 12
ritia in tempus arsere; permansit una res modo, quae
utrimque quaesita est, et erepta in posterum: vis tribu-
nicia, telum a maioribus libertati paratum. quod ego vos 13
moneo quaesoque ut animadvortatis neu nomina rerum
ad ignaviam mutantes otium pro servitio appelletis. quo
iam ipso frui, si vera et honesta flagitium superaverit,
non est condicio: fuisset, si omnino quiessetis. nunc ani-
mum advortere et, nisi viceritis, quoniam omnis iniuria
gravitate tutior est, artius habebunt.

"Quid censes igitur?" aliquis vostrum subiecerit. pri- 14
mum omnium omittundum morem hunc quem agitis in-
pigrae linguae, animi ignavi, non ultra contionis locum
memores libertatis. deinde — ne vos ad virilia illa vo- 15
cem, quo tribunos plebei modo, patricium magistratum,
libera ab auctoribus patriciis suffragia maiores vostri pa-
ravere — quom vis omnis, Quirites, in vobis sit et quae
iussa nunc pro aliis toleratis, pro vobis agere aut non
agere certe possitis, Iovem aut alium quem deum con-
sultorem expectatis? magna illa consulum imperia et 16
patrum decreta vos exequendo rata efficitis, Quirites, ul-
troque licentiam in vos auctum atque adiutum prope-

---

12 itaque ... arsere *Arus. gramm. VII 486, 30* 14 *comma ante* vis *sustulit Madvig* 23 omittundum . . . agitis *Arus. gramm. VII 453, 10* amittendum *Arus.*

17 ratis. neque ego vos ultum iniurias hortor, magis uti re-
quiem cupiatis, neque discordias, uti illi criminantur, sed
earum finem volens iure gentium res repeto et, si per-
18 tinaciter retinebunt, non arma neque secessionem, tan-
tummodo ne amplius sanguinem vostrum praebeatis,
censebo. gerant habeantque suo modo imperia, quaerant
triumphos, Mithridatem, Sertorium et reliquias exulum
persequantur cum imaginibus suis: absit periculum et
19 labos, quibus nulla pars fructus est; nisi forte repentina
ista frumentaria lege munia vostra pensantur. qua tamen
quinis modiis libertatem omnium aestumavere, qui pro-
fecto non amplius possunt alimentis carceris. namque
ut illis exiguitate mors prohibetur, senescunt vires, sic
neque absolvi⟨t⟩ cura familiari tam parva res et ignavi
20 quoiusque tenuissumas spes frustratur. quae tamen quam-
vis ampla quoniam serviti pretium ostentaretur, quoius
torpedinis erat decipi et vostrarum rerum ultro iniuria⟨e⟩
21 gratiam debere? cavendus dolus est. namque alio modo
neque valent in universos neque conabuntur. itaque si-
mul conparant delenimenta et differunt vos in adventum
Cn. Pompei, quem ipsum, ubi pertimuere, sublatum in
22 cervices suas, mox dempto metu lacerant. neque eos
pudet, vindices uti se ferunt libertatis, tot viros sine uno
aut remittere iniuriam non audere aut ius non posse de-
23 fendere. mihi quidem satis spectatum est Pompeium,
tantae gloriae adulescentem, malle principem volentibus
vobis esse quam illis dominationis socium auctoremque
24 in primis fore tribuniciae potestatis. verum, Quirites, an-
tea singuli cives in pluribus, non in uno cuncti praesidia
habebatis. neque mortalium quisquam dare aut eripere
talia unus poterat.

---

1 neque ... hortor *Arus. gramm. VII 477, 17* ego *om. Arus.* 11 quinis modiis *Asulanus* quin is modis V 14 *vulgo add.* ignavi cuiusque tenuissimas spes frustratur *Gronovius* ignam quiusque tenuissimas perfrustratur V 17 *add. Kritz* 18 cavendus dolus est *Arus. gramm. VII 488, 23* namque ... conabuntur. cavendus dolus est V *transp. Fabri.*

Itaque verborum satis dictum est, neque enim igno- 25
rantia res claudit. verum occupavit nescio qua⟨e⟩ vos 26
torpedo, qua non gloria movemini neque flagitio, cuncta-
que praesenti ignavia mutavistis, abunde libertatem rati,
⟨scilicet⟩ quia tergis abstinetur et huc ire licet atque illuc,
munera ditium dominorum. atque haec eadem non sunt 27
agrestibus, sed caeduntur inter potentium inimicitias do-
noque dantur in provincias magistratibus. ita pugnatur 28
et vincitur paucis: plebes, quodcumque accidit, pro victis
est et in dies magis erit, si quidem maiore cura domi-
nationem illi retinuerint, quam vos repetiveritis liber-
tatem.'

EPISTULA MITHRIDATIS

'Rex Mithridates regi Arsaci salutem. Omnes, qui se- 1
cundis rebus suis ad belli societatem orantur, considerare
debent, liceatne tum pacem agere, dein, quod quaesitur,
satisne pium tutum gloriosum an indecorum sit. tibi si 2
perpetua pace frui licet, nisi hostes opportuni et scelestis-
sumi, egregia fama, si Romanos oppresseris, futura est,
neque petere audeam societatem et frustra mala mea
cum bonis tuis misceri sperem. atque ea, quae te morari 3
posse videntur, ira in Tigranem recentis belli et meae res
parum prosperae, si vera existumare voles, maxume hor-
tabuntur. ille enim obnoxius qualem tu voles societatem 4
accipiet; mihi fortuna multis rebus ereptis usum dedit
bene suadendi et, quod florentibus optabile est, ego non
validissumus praebeo exemplum, quo rectius tua con-
ponas.

Namque Romanis cum nationibus populis regibus 5
cunctis una et ea vetus causa bellandi est: cupido pro-
funda imperi et divitiarum. qua primo cum rege Mace-
donum Philippo bellum sumpsere, dum a Carthaginien- 6
sibus premebantur, amicitiam simulantes. ei subvenien-

1 neque ... claudit *Don. Ter. Eun. 164* 2 claudit res *Don. add. Carrio* 5 scilicet quia ... abstinetur *Serv. Aen. 1,211* scilicet *Serv. om.* V 19 nisi *ante* egregia *addendum?* 23 pa-rum *Aldus* rarum V

tem Antiochum concessione Asiae per dolum avortere,
ac mox fracto Philippo Antiochus omni cis Taurum agro
7 et decem milibus talentorum spoliatus est. Persen deinde,
Philippi filium, post multa et varia certamina apud Sa-
mothracas deos acceptum in fidem callidi et repertores
perfidiae, quia pacto vitam dederant, insomniis occidere.
8 Eumenem, quoius amicitiam gloriose ostentant, initio
prodidere Antiocho pacis mercedem; post, habitum cu-
stodiae agri captivi, sumptibus et contumeliis ex rege
miserrumum servorum effecere, simulatoque inpio te-
stamento filium eius Aristonicum, quia patrium regnum
petiverat, hostium more per triumphum duxere; Asia ab
9 ipsis obsessa est. postremo Bithyniam Nicomede mortuo
diripuere, quom filius Nysa, quam reginam appellaverat,
genitus haud dubie esset.
10 Nam quid ego me appellem? quem diiunctum undi-
que regnis et tetrarchiis ab imperio eorum, quia fama
erat divitem neque serviturum esse, per Nicomedem bello
lacessiverunt, sceleris eorum haud ignarum et ea, quae
accidere, testatum antea Cretensis, solos omnium liberos
11 ea tempestate, et regem Ptolemaeum. atque ego ultus
iniurias Nicomedem Bithynia expuli Asiamque, spolium
regis Antiochi, recepi et Graeciae dempsi grave servitium.
12 incepta mea postremus servorum Archelaus exercitu pro-
dito impedivit. illique, quos ignavia aut prava calliditas,
ut meis laboribus tuti essent, armis abstinuit, acerbissu-
mas poenas solvunt, Ptolemaeus pretio in dies bellum
prolatans, Cretenses inpugnati semel iam neque finem
13 nisi excidio habitur⟨i⟩. equidem quom mihi ob ipsorum
interna mala dilata proelia magis quam pacem datam
intellegerem, abnuente Tigrane, qui mea dicta sero pro-
bat, te remoto procul, omnibus aliis obnoxiis, rursus
tamen bellum coepi, Marcumque Cottam, Romanum du-
cem, apud Calchedona terra fudi, mari exui classe pul-
14 cherruma. apud Cyzicum magno cum exercitu in obsidio

7 Eumenem *Asulanus* eum en V 29 *vulgo add.*

moranti frumentum defuit, nullo circum adnitente; simul
hiems mari prohibebat. ita sine vi hostium regredi co-
natus in patrium regnum naufragiis apud Parium et He-
racleam militum optumos cum classibus amisi. restituto 15
deinde apud Caberam exercitu et variis inter me atque
Lucullum proeliis inopia rursus ambos incessit. illi sub-
erat regnum Ariobarzanis bello intactum, ego vastis cir-
cum omnibus locis in Armeniam concessi. secutique Ro-
mani non me, sed morem suom omnia regna subvortundi,
quia multitudinem artis locis pugna prohibuere, inpru-
dentiam Tigranis pro victoria ostentant.

Nunc quaeso considera, nobis oppressis utrum firmio- 16
rem te ad resistundum an finem belli futurum putes? scio
equidem tibi magnas opes virorum, armorum et auri esse;
et ea re a nobis ad societatem, ab illis ad praedam pe-
teris. ceterum consilium est, Tigranis regno integro meis
militibus ⟨belli prudentibus⟩ procul ab domo parvo la-
bore per nostra corpora bellum conficere, quo[m] neque
vincere neque vinci sine tuo periculo possumus. an ig- 17
noras Romanos, postquam ad occidentem pergentibus
finem Oceanus fecit, arma huc convortisse? neque quic-
quam a principio nisi raptum habere, domum coniuges
agros imperium? convenas olim sine patria parentibus,
peste conditos orbis terrarum; quibus non humana ulla
neque divina obstant, quin socios amicos, procul iuxta
sitos, inopes potentisque trahant excindant, omniaque
non serva et maxume regna hostilia ducant? namque 18
pauci libertatem, pars magna iustos dominos volunt;
nos suspecti sumus aemuli et in tempore vindices ad-
futuri. tu vero, quoi Seleucea, maxuma urbium, regnum- 19
que Persidis inclutis divitiis est, quid ab illis nisi dolum

---

5 inter ... incessit *Char. gramm. I 119, 11* 6 proeliis] prope *Char.* 13 scio ... (18) conficere *Char. gramm. I 196, 18* 15 petieris *Char.* 17 *add. Char.* parvo labore *om. Char.* 18 *del. Gerlach* 22 raptum *Ciacconius* partum V 24 peste ... terrarum *Serv. Aen. 7, 303* (pestem *codd. AS Servii*) conditos V *et codd. AS Servii* conditor *rell. codd. Servii* 31 quid ... expectas *Arus. gramm. VII 487, 6*

20 in praesens et postea bellum expectas? Romani arma
in omnis habent, acerruma in eos, quibus victis spolia
maxuma sunt; audendo et fallundo et bella ex bellis
21 serundo magni facti: per hunc morem extinguent om-
nia aut occident. quod haud difficile est, si tu Mesopo-
tamia, nos Armenia circumgredimur exercitum sine fru-
mento, sine auxiliis, fortuna aut nostris vitiis adhuc in-
22 columem. teque illa fama sequetur, auxilio profectum
23 magnis regibus latrones gentium oppressisse. quod uti
facias, moneo hortorque, neu malis pernicie nostra tuam
prolatare quam societate victor fieri.'

---

1 expectans *Arus.*

INDEX NOMINUM

MAGNIS NUMERIS CAPITA, PARVIS PARAGRAPHI DEMONSTRANTUR

C. = Catilinae coniuratio. I. = Bellum Iugurthinum. *or. Lep.* = Oratio Lepidi cons. ad populum Romanum. *or. Phil.* = Oratio Philippi in senatu. *or. Cott.* = Oratio C. Cottae ad populum Romanum. *ep. Pomp.* = Epistula Cn. Pompei ad senatum. *or. Macr.* = Oratio Macri trib. pleb. ad plebem. *ep. Mithr.* = Epistula Mithridatis